



L.S.KARIYEVA

IQTISODIY O'SISH

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

L.S.KARIYEVA

IQTISODIY O‘SISH

o‘quv q o‘llanma

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan
o‘quv q o‘llanma sifatida tavsiya etilgan

“ILM-ZIYO-ZAKOVAT”

TOSHKENT – 2022

UDK 330.35

BBK 65.012.2

L 136

Kariyeva L.S. Iqtisodiy o'sish. o'quv q o'llanma 2022, 231 bet.

Ushbu o'quv qo'llanmaning asosini muallif tomonidan texnika universitetida 5230100 (60310100)- "Iqtisodiyot" (tarmoq va sohalar bo'yicha) yo'nalishiga "Iqtisodiy o'sish" fanidan o'qitilayotgan ma'ruzalari tashkil etgan. O'quv qo'llanmada iqtisodiy o'sishning nazariy va amaliy tomonlari yoritilgan. Har bir mavzu uchun nazorat savollari keltirilgan. Fanning asosiy vazifasi talabalarga iqtisodiy o'sishning asosiy tushunchalari, uning omillari va qarama-qarshiliklari tahlil qilishni, iqtisodiy o'sishni tizimli va kompleks tahlil qila olishni, iqtisodiy o'sish modellarini mantiqiy va aniq tasvirlashni, iqtisodiy tadqiqot olib borishda iqtisodiy o'sish konsepsiyalarini qo'llay olishni o'rgatishdir. Iqtisodiy o'sish nazariyalari evolyutsiyasiga, xususan, zamonaviy - noklassik yondashuvni rivojlantirishga alohida e'tibor berish, iqtisodiy o'sishga davlat va xususiy sektor tomonidan ta'sir ko'rsatish imkoniyatlari, iqtisodiy o'sishning global muammolari tahlil qilish qobiliyatini shakllantirish to'g'risida keng iqtisodiy mulohazalar yuritishni va uni amalda tadbiq etish yo'llarini o'rgatishdan iborat.

Учебное пособие основана на авторских лекциях по предмету «Экономический рост» в Техническом университете по направлению 5230100 (60310100)- «Экономика» (по отраслям и отраслям). Учебное пособие охватывает как теоретические, так и практические аспекты экономического роста. По каждой теме предусмотрены контрольные вопросы. Основная задача предмета - научить студентов основным понятиям экономического роста, его факторам и противоречиям, систематическому и комплексному анализу экономического роста, логическому и точному описанию моделей экономического роста, концепциям экономического роста в экономических исследованиях. Особое внимание следует уделить эволюции теорий экономического роста, в частности, развитию современного неклассического подхода, возможности влияния государственного и частного сектора на экономический рост, формированию способности анализировать глобальные проблемы экономического роста, научить их делать общие экономические выводы, применять их на практике.

The textbook is based on the author's lectures on the subject "Economic growth" at the Technical University in the direction 5230100 (60310100)- "Economics" (by industry and industry). The tutorial covers both theoretical and practical aspects of economic growth. Control questions are provided for each topic. The main objective of the subject is to teach students the basic concepts of economic growth, its factors and contradictions, a systematic and comprehensive analysis of economic growth, a logical and accurate description of models of economic growth, concepts of economic growth in economic research. Particular attention should be paid to the evolution of theories of economic growth, in particular, the development of a modern non-classical approach, the possibility of the influence of the public and private sectors on economic growth, the formation of the ability to analyze global problems of economic growth, teach them to draw general economic conclusions to apply them in practice.

Taqrizchilar:

Olmidjanova Sh. - i.f.n. dosent "Iqtisodiyot nazariyasi" kafedrası (O'zMU)

Tursunov A.M. - i.f.n. dosent "Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti" kafedrası (ToshDTU)

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2021 yil 25 dekabrda gi 538-sonli buyrug'iga asosan nashr etishga ruxsat berildi.

ISBN 978-9943-4558-6-3

© KARIYEVA L.S. Iqtisodiy o'sish. 2022 y.
© "Ilm-Ziyo-Zakat", 2022 y.

KIRISH

Iqtisodiy o'sish fanining asosiy maqsadi - talabalarda muayyan mamlakat, mintaqa, umuman jahon miqyosida iqtisodiy o'sishi va uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy tamoyillarini o'rgatish, iqtisodiy o'sish jarayonlari va iqtisodiy faoliyatdagi farqlar manbalarini tahlil qilishda tegishli bilim, qobiliyat va zarur ko'nikmalarni shakllantirishdir. Buning uchun iqtisodiy o'sish xususidagi nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, ularga nisbatan shaxsiy munosabatni shakllantirish orqali iqtisodiy o'sish muammolarni yechish yo'llarini topa olish kobilyatini talabada shakllantirish kerak.

Iqtisodiy o'sish fani iqtisodiy o'sish bilan bog'liq iqtisodiy atamalar, konsepsiya va nazariyalarini bilish va tushunishni, iqtisodiy o'sishni tahlil etishda ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalana olishni, iqtisodiy o'sishni tizimli va kompleks tahlil qila olishni, iqtisodiy o'sish modellarini mantiqiy va aniq tasvirlashni, iqtisodiy tadqiqot olib borishda iqtisodiy o'sish konsepsiyalarni qo'llay olishni o'rgatish kerak.

"Iqtisodiy o'sish" – fanida oddiy va kengaytirilgan ishlab chiqarish muammolarini, xalq xo'jaligining rivojlanish darajasini tavsiflovchi ko'rsatkichlar masalasini muhokama qiladi. Iqtisodiy o'sishning turlari tasnifi, iqtisodiy o'sishga turli nuqtai nazardan yondashishlarga to'xtalib o'tadi. Iqtisodiy o'sishning empirik dalillari, uning sur'atlari bo'yicha o'sish turlarining tasnifi keltirilgan. Ayrim mamlakatlarning notekis o'sish sur'atlari bilan bog'liq holda konvergensiya muammosi ko'rib chiqilgan. "Iqtisodiy jadvallar", F.Kesney, K.Marks tomonidan mavhum reproduksiya sxemalari, V.Leontievning "kirish-chiqish" modeli, iqtisodiy o'sish omillarini ko'rib chiqish, taklif omillariga, xususan jamg'arish muammosini tahlil qilishga alohida e'tibor berilgan. Iqtisodiy o'sishning Keyns va neokeyns, neoklassik nazariyasi keltirilgan. Endogen o'sish nazariyalarini endogen jamg'arma stavkalari, texnologik taraqqiyot va aholi sonining o'sishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi.

1. KIRISH. IQTISODIY O‘SISH VA IQTISODIY RIVOJLANISH

1.1 Iqtisodiy o‘shish kursining predmeti, obyekti va bilish usullari.

Iqtisodiy o‘shish mohiyati.

Iqtisodiy o‘shish zamiridagi zamonaviy iqtisodiy nazariyada odatda tabiiy ahamiyatga ega bo‘lgan ishlab chiqarish hajmining real tushib ketishi va qisqa muddatli ravnaqi emas, balki, uzoq muddatli vaqt oralig‘idagi ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishiga bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish real hajmining tabiiy darajasining uzoq muddatli o‘zgarishi tushuniladi. Bunday hollarda o‘qitish predmeti bir uzoq muddatli muvozanat holati boshqasiga tomon harakatlanishi bilan izohlanadigan ishlab chiqarish potensial hajmining o‘shishi hisoblanadi. Bunday yondashuvda iqtisodiy o‘shish sur‘atli va takliflar omili diqqat markazda turadi. Real iqtisodiy o‘shish tahlilida o‘qitish predmeti iqtisodiy dinamikani aniqlovchi omillargina emas, shuningdek tarmoqlar va takror ishlab chiqarish proporsiyasining o‘zgarishi, iqtisodiy o‘shish jarayonidagi institutsional tuzilmalar transformatsiyasi, o‘shish sur‘atlarini tiyib turish yoki rag‘batlantirish bo‘yicha davlat siyosati, real ishlab chiqarish potensial ishlab chiqarish hajmidan ortda qolishi sabablari va boshqalar ham bo‘lishi mumkin. Real iqtisodiy o‘shish mohiyati iqtisodiyotining asosiy ziddiyatlarining yangi darajasida qayta tiklash va ruhsat berishdan iborat: ishlab chiqarish resurslarining cheklanmaganligi va jamiyat ehtiyojlarining cheklanmaganligi orasida.

Bu qarama-qarshilik ikki asosiy usulda bo‘ladi:

- ishlab chiqarish quvvatining oshishi hisobiga;
- ishlab chiqarish quvvati va jamiyatning ehtiyojlarining rivojlanishiga ega bo‘lgan samarali foydalanish hisobiga.

Biroq bu jarayonda har bir yangi bosqichda ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayishidagi rivojlanishda barcha jamiyat ehtiyojlari qondirilmaydi. Jamiyat ehtiyojlari ishlab chiqarish resurslariga munosabatda doimo birinchi bo‘lsa-da, bu ehtiyojlarni qondiruvchi ishlab chiqarish mahsulotlari ma‘lum mamlakatning ishlab chiqaruvchilari yoki import mahsulotlar vositalari o‘zlashtirganda vujudga keladi. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, ehtiyojlarining vujudga kelishi qadam - baqadam ommaviy tus oladi va ishlab chiqarishning uzluksiz rivojlanishini nazarda tutadi.

Ishlab chiqarish imkoniyatlarining rivojlanishi jamiyat ehtiyojlari o‘shishi miqdori bilangina emas, ularning tuzulmasida bir ehtiyoj ulushining ortishi va boshqasining ulushi pasayishi bilan shartlanadi. Ishlab chiqarish resurslari va

chiqarish tuzulmasi, qoidaga muvofiq ehtiyojlar tuzulmasi kabi tez o'zgarishi mumkin emas. Mahsulot yoki xizmatga yangi ehtiyoj tug'ilishi uchun uning bir vaqtda ishlab chiqarishni o'zlashtirish va bozorda iste'molchilar talablariga mos, to'lash qobiliyatiga ega o'z sifati va narxi bilan ular talabiga javob beradigan yangi mahsulotning paydo bo'lishi fakti yetarli.

Shu bilan birga ma'lum tovar ishlab chiqarishni ommaviy o'zlashtirish uchun ma'lum muddat zarur. Ishlab chiqaruvchilar ortda qolishni kamaytirishgagina erishishlari mumkin, lekin uni butunlay eskirtira olmaydilar. Bundan kelib chiqadiki, iqtisodiyotning asosiy subyektlarining iqtisodiy o'sishi tomon intilishi jamiyatda qanday rivojlanish darajasiga erishilganga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'ladi. Biroq ishlab chiqarish real shartlari o'sish potensialini realizatsiya qilishga har doim ham yo'l qo'ymaydi. Bunday sharoitlarda depressiya yoki xuddi ichki iqtisodiy omillar, kabi milliy iqtisodiyotga munosabatdagi ichki omillar (masalan, urushlar, ichki va xalqaro siyosatdagi o'zgarish va boshqalar) bilan izohlanishi mumkin bo'lgan iqtisodiy tanazzul boshlanadi.

Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy o'sishning yuzaga kelishi shakllari izohida ikki asosiy yondashuv mavjud. Ulardan keng tarqalgani iqtisodiy o'sishni YAIM (MD) real hajmi o'sish sur'atli yoki bu ko'rsatkichlarni aholi ehtiyoji hisobida oshirish sur'atli bilan o'lchanadigan aniq vaqtda milliy iqtisodiyot rivojlanishining jami xarakteristikasi bilan tushunish hisoblanadi. Iqtisodiy o'sishni hisoblashda u yoki bu uslubni qo'llash zarurati odatda tadqiqot masalalari bilan bog'liq. Iqtisodiy o'sishni hisoblashning birinchi usuli, qoidaga ko'ra, mamlakatning iqtisodiy salohiyati kengayish sur'atlarini baholashda qo'llaniladi, ikkinchisidan esa aholining qulay sharoiti dinamikasi tahlilida yoki turli xududlar va mamlakatlarning hayotiylik darajasini solishtirishda foydalaniladi. Hozirgi vaqtda o'sish nazariyasida ikkinchi hisoblash usuli afzal deb qaraladi.

Iqtisodiy o'sishda real milliy daromad oshish sur'atlari aholi o'sishi sur'atlarini oshiradigan milliy iqtisodiyot rivojlanishini nazarda tutadi. Bu o'sish muammolarini tashqi kuzatuvchi nuqtai nazaridan emas, mamlakat aholisi pozitsiyasidan turib ko'rib chiqishni taqozo etadi. Iqtisodiy o'sishni ishlab chiqarish real hajmining oshish sur'atlari nuqtai nazaridan qarab chiqishda odatda (aniq va noaniq shaklda) iqtisodiyotda chuqur tuzilmaviy va institutsional o'zgarishlari yuz bermasligi tahmin qilinadi. Ishlab chiqarish tuzilmasi va institutsional muhit murakkab va o'zgarimas hisoblanadi. Bunday

rivojlanish xarakteri tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirda balanslangan va yaxlitlik xususiyatiga ega bo'lgan iqtisodiy tizim uchun o'ziga xosdir.

Uzoq muddatli davr sifatida asosiy kapitalning to'kis hayotiylik doirasi ko'rib chiqiladi. Bunday yondashuv iqtisodiy o'sishning neokeynscha va neoklassik nazariyasi uchun xarakterli. Iqtisodiy o'sish nazariyasidagi boshqa yondashuv industrial va postindustrial jamiyatni takror ishlab chiqarishda qo'llaniladi. Bu nazariyalar qachonki, o'zgarishlarga hokimlik, boshqaruv, infratuzilma obyektlari, iqtisodiyotdagi tuzilmaviy o'zaro ta'sir va uning tashqi muhit bilan o'zaro aloqasining asosiy institutlari duch kelganda, "yuqori uzun" davrda iqtisodiy dinamika muammolarini tahlil qiladi. Ta'kidlash kerakki, "uzoq muddatli" va "yuqori uzun" davrlar tushunchalari dinamika nazariyasida iqtisodiy vaqt haqida gap borar ekan, xuddi o'zining vaqtinchalik masofasi va konseptual yo'nalishi kabi farqlanadi (hodisalar sodir bo'lish tezligi). "Yuqori uzun" davr o'zining vaqtinchalik masofasi hodisalari qatorida uzoq muddatli davr va uning an'anaviy tushunchasida qisqa bo'lishi mumkin. Xususan, bu mamlakatimiz rivojlanishining zamonaviy bosqichida, uning uchun xarakterlidir. Bunda tuzilmaviy, institutsional va funksional o'zgarishlar ishlab chiqarish real hajmi tabiiy o'sish jarayonini aniqlaydigan ishlab chiqarishning to'kis omillari o'zgarishidan ko'ra tezroq yuz beradi.

Yuqori uzun davrdagi iqtisodiy o'sish tahlilining ikki asosiy xususiyatini ajratish mumkin:

- iqtisodiy o'sish iqtisodiyot rivojlanishining tashkiliy elementi sifatida qaraladi. U bir tomondan rivojlanishning siklik xarakterni ifodalaydi, ikkinchi tomondan o'zini pasayish va depressiya davrlariga tayyorlovchi o'zgarishlar natijasi hisoblanadi. Shuning uchun asosiy e'tibor iqtisodiy o'sish sur'atlariga emas, balki iqtisodiyotdagi global o'zgarishlar, barqaror tendensiya va qonunchiliklar va ularning yangi sifat o'zgarishlariga qaratiladi;

- makroiqtisodiy tanaffuslar qatorida iqtisodiy rivojlanishning industrial asoslari, tadbirkorlik muammolari, ishlab chiqaruvchilar qiziqishlari ziddiyatli siljishlari, iste'molchilar va davlat hokimiyati institutlari iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshishiga yo'l qo'ymaydigan yangi iqtisodiy tuzilmaning shakllanishi va uning tashqi muhit o'zgaruvchanligi sharoitidagi barqarorligini tekshiradi.

Jamiyat a'zolarining xilma-xil va yuksalib borayotgan ehtiyojlarini qondirishning birdan bir vositasi iqtisodiy o'sishdir. Agar iqtisodiy o'sish bo'lmasa hech qanday jamiyat rivojlana olmaydi, eski iqtisodiy tizim o'rniga

yangisi kirmaydi, xullas ijtimoiy taraqqiyot yuz bermaydi. Bu obyektiv qonuniyat bo'lib, aholi o'sishi va fan – texnika jarayonlari bilan bog'langan. U milliy iqtisodiyot rivojlanish harakatini ko'rsatadi va shu sababli vaqtning ma'lum davrlariga (chorak, yil va undan uzoq vaqtga) makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni (YAIM va SMM) taqqoslash yo'li bilan o'lchanadi.

Iqtisodiy o'sish deganda, odamlarning talab – ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan moddiy mahsulot va xizmatlarni, ya'ni barcha noz – ne'matlarni ishlab chiqarishning ko'payib borishi tushuniladi. Iqtisodiy o'sish nafaqat iste'mol buyumlari, balki ishlab chiqarish vositalari, ya'ni resurslarni ham ko'plab ishlab chiqarishini anglatadi, chunki o'sish jamiyat a'zolarining joriy iste'molini qondirish bilan cheklanmay, kelajakda ishlab chiqarishni rivojlantirish orqali bo'lg'usi iste'molni qondirishni ham mo'ljallaydi. Ishlab chiqarish faoliyati jamiyat hayotining birlamchi asosi bo'lganidan iqtisodiy o'sish ijtimoiy taraqqiyot uchun moddiy zamin yaratib beradi. Jamiyatdagi chuqur va sifatli o'zgarishlar iqtisodiy o'sish sur'atlariga qarab yuz beradi. Hozirgi bosqichda jamiyat hayotidagi shiddatli o'zgarishlar barqaror o'sish natijasidir. Iqtisodiy o'sish jamiyatdagi ishlab chiqarish hajmini yoki aholi jon boshiga yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar hajmini ortib borishi bilan o'lchanadi. Uni albatta real yalpi milliy mahsulot yoki real milliy daromadning ko'payishi ifoda etadi.

Makroiqtisodiy o'sish – butun jamiyat miqyosidagi, masalan, mamlakat miqyosidagi iqtisodiyotni o'sishdir. U jamiyat ishlab chiqarish faoliyatining natijasi bo'ladi, turli korxonalar va tarmoqlardagi makroiqtisodiy o'sishning mazmuni sifatida yuzaga keladi.

Mikroiqtisodiy o'sish – bu korxonalar, xo'jalik, firma va tarmoq doirasidagi o'sishdir, shu doiradagi mehnat qiluvchilar iqtisodiy aniqrog'i guruhlar faoliyatining natijasidir.

1.2 Iqtisodiy o'sishning dastlabki shartlari.

Iqtisodiyot boylik haqidagi fan ekan, tabiiyki, avvalom bor uning paydo bo'lishi bilanoq iqtisodiy o'sish muammosi diqqat markazida turadi. Bu muammoni yechish iqtisodiyotning aholi doimiy o'sishda hayot darajasini oshirishni ta'minlaydigan rivojlanish omillarini qidirishni bildiradi. Ma'lumki, inson ehtiyojlari chegaralanmagan: inson bir ehtiyojini qondirishi bilan keyingisi tug'ilaveradi. Shu bilan birga Yer aholisi uzluksiz o'sib boradi. Insoniyatning 1 mlrd.gacha etishi uchun 10 ming yil kerak bo'ldi. (Bu 1850 yilda

edi), 2 mlrd.ga etishi uchun esa 80 yilgina kerak bo'ldi (1930). 45 yilda esa bu raqam ikki baravarga ko'paydi (1975). 2000 yilda Yer yuzida 6 mlrd. kishi yashagan.

Darhaqiqat, XIX asr o'rtalarida boshlangan aholining bunday tez o'sishi odamlar ehtiyojini jamiyat va individual qondirilishiga olib boruvchi mahsulot tannarxining ilgarilab o'sishi bilan yonma-yon kechadi. Amerikalik iqtisodchi E.Meddison eramizning 500-yilidan boshlab iqtisodiy o'sish tarixini o'rganar ekan, qiziqarli natijalarga keldi. U so'nggi 1500 yil oralig'ida bir kishi uchun yetarli bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish o'sishi va aholi o'sishi orasidagi aniq bog'liqlik bo'lgan doiradagi 4 davr ko'rsatadi. (1.2.1-jadval)

1.2.1-jadval

15 - yil ichida aholi o'sishi va aholi ehtiyojida mahsulot ishlab chiqarish (o'rtacha yilliy o'sish sur'atli %)¹

№	Davrlar	Aholi o'sishi	Aholi ehtiyojida mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'sishi
1	Agrarianizm (500-1500 yillar)	0,1	0,0
2	Rivojlangan agrarianizm (1500-1700 yillar)	0,2	0,1
3	Savdo kapitalizmi (1700-1800 yillar)	0,4	0,2
4	Zamonaviy kapitalizm (1820-1980 yillar)	0,9	1,6

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, aholi ehtiyojiga ko'ra ishlab chiqarish 1000 yil oralig'ida o'smagan va aholi shu davr mobaynida o'rtacha yillik sur'atda 0,1 foizga o'sgan. Ayrim ko'rsatkichlar o'sishi keyingi uch yuz yillik mobaynida kuzatilgan, lekin ularning o'sish sur'atli juda pastligicha qolgan. Shiddatli sakrash zamonaviy kapitalizm davrida yuz bergan. Bunda aholi ehtiyoji bo'yicha ishlab chiqarishning o'sish sur'atli 1,6 foizgacha ko'tarilgan, aholi soni esa yiliga tahminan 1 foizga o'sgan.

Boshqa amerika tadqiqotchisi, iqtisodiy o'sishni tushuntirishga miqdoriy yondashuv asoschisi S.Kuznets Angliya, Germaniya, AQSH kabi mamlakatlardagi iqtisodiy o'sish sur'atlari tezligi sanoat burilishi va

¹ Сакс Д.Ж., Ларрен Ф. Макроэкономика Глобал Ендюшув М.,1996. -599

kapitalizmning yetakchi iqtisodiy tizimga aylangan davri bilan bog'liq deb hisoblanadi. Kapitalizm mohiyatan, kapitalistik rivojlanish yo'lida turgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishida o'zakli o'zgarish bilan ta'minlaydigan birinchi iqtisodiy tizim bo'lib qoldi.

Bu tarixiy fenomen olimlar tomonidan turlicha tushuntirilgan. Shu mavzuga bag'ishlangan ommaviy nazariyalardan biri din va iqtisodning o'zaro aloqasini yetarli sabab deb hisoblovchi M.Veber tomonidan ishlab chiqilgan. U kapitalizm o'z rivojlanishi uchun tiklanish davrida faqat din berishi mumkin bo'lgan baquvvat ma'naviy stimulg muhtoj edi. Va shunday din sifatida XVI asrning birinchi yarmida xristian islohotchilari M.Lyuter va J.Kalvinning teologik ta'minoti - protestantizm bo'ldi. Protestantizm va u orqali yuzaga kelgan kasbiy etika, Veber fikriga ko'ra, Sharq dini Xitoy, Xindiston kabi mamlakatlarda industrial ko'tarilishga mone'lik qiluvchi baryer sifatida xizmat qilganda, G'arb iqtisodiy ko'tarilishi va zamonaviy G'arb sivilizatsiyasining jiddiy omili bo'ldi.

Protestant ta'limining markazi taqdir haqidagi g'oyalar hisoblanadi: har bir kishiga tug'ilmasidan oldin uning taqdiri - qutilish yoki abadiy tashvish belgilangan bo'ladi. Kishilarning har qanday intilishlari yoki serkov yordami hech nimani o'zgartira olmaydi. Barchasi xudo tomonidan u olamni yaratgan vaqtda belgilab qo'yilgan, hech kim bu olam nima uchun yaralganini bilmaydi. Taqdir haqida g'oya osmondagi "yaxshi ishlar" yordamida yoki monastirlik, olamdan tashqari askezlarga olib boruvchi yo'lni berkitib qo'ydi. Insonga umid va tanlash haqida guvohlik beradigan yutuqlarga erishishi uchun tabiiy mashg'ulot kasbiy faoliyat bo'lib qoldi. Boshqa barcha narsadan voz kechildi, modomiki u boyluk orttirishga ishdagi muvaffaqiyatga xalaqit beradi. Yerdagi insonning muvaffaqiyati, uning intilishi yaxshilanishlarga yo'naltirilganligi xudoning insonga berilgan qutqaruvchilik belgisi - xudoning inoyati. Yalqovlik, muvaffaqiyatsizlik kambag'allikni esa har kim la'nat tamg'asi deb qabul qilishi lozim.

Bundan tashqari, protestantizm psihologiyada o'z-o'zini anglashdan uzoqlashuv deb ataladigan tushunchaga taqlid qiladi. U insonga o'z xatolarini o'zi muhokama qilish huquqini beradi. Buning uchun serkovga borish shart emas. Modomiki, xudo insonni har doim va har joyda ko'rar ekan, har bir odam o'z javobgarligini uning oldida his qilishi kerak. Natijada insonlarga jamiyat va bir - birlari oldida personal javobgarlik shakllanadi.

Xudoga, mehnatga yaqinlashishdagi yangi munosabatlarning birdan-bir

yangi maqsadi bo'lgan Evropada protestantizm kengayishi davrida insonlarda yuz bergan katta psixologik siljishga olib keldi. Avvalgi vaqtlarda, jumladan, o'rta asrlarda mehnatga munosabat o'zgacha edi. M.Veberning yozishicha, kapitalistik davrga qadar an'anaviy hayot darajani ushlab turish zaruratidan tashqari ko'p ishlash stimuli bo'lmagan edi. Odamlar ishlashlari kerak bo'lgani uchun ishlardilar va bu zarurat chetdagi, iqtisodiy ehtiyojdan tashqari bosim bilan shartlashgan bo'ladi. Kapitalistik jamiyatda yangi xususiyatlar paydo bo'ldi: insonlar xuddi ichki ehtiyojlar kabi tashqi bosim uchun ham ishlay boshladilar. Ular shunday muddat javobgarlik va intensivlik bilan ishlay boshladilarki, bunday holat oldingi jamiyatlarda bo'lishi mumkin emas.

Inson qobiliyati va kuchini mobilizatsiya qilish uchun har qanday tashqi bosimdan ko'ra ichki ehtiyoj juda samarali. Tashqi ehtiyojlar pasaytiradigan psixologik jiddiyatlarni yuzaga keltiradi va aql instiativ va javobgarlikni oshirish talab qilingan paytda kishilarni passiv, muammolarini yechishda qobiyatsiz qilib qo'yadi.

“Agar inson energiyasini bir qismi ishga yo'naltirilganida, kapitalizm rivojlana olmas edi. Bunga shubha yo'q,- deb yozgan mashhur g'arb psihologi E.F.Romm, - tarixda erkin kishilar o'z energiyalarini butunligicha yagona maqsad - ishga bahsh etgan boshqa davr yo'q. Doimiy mehnatga intilish bosh ishlab chiqarish kuchiga aylanadi. Bug' va elektr kabi bizning sanoat tizimimiz rivojlanish uchun muhimdir”.

G'arb iqtisodiy o'sishini ayrim tadqiqotchilar bosh rejaga boshqa omillarni ham kiritadilar. Xususan, fan va tadqiqotlar, tabiiy resurslar va iqtisodiy stimullar, kolonial ekspluatatsiya va imperialistik eksponsiya. Biroq bu omillarning muhimligi darajasini baholash qiyin. Agar, masalan, fan va tadqiqotlar, - G'arb boyligi o'sishining yetarli sababi bo'lsa, nima uchun xuddi shunday o'sish XVI asrgacha shu darajada liderlik qilgan Xitoy yoki Islom mamlakatlarida kuzatilmagan.

Iqtisodiy o'sishni tushuntirishda kichik bo'lmagan ahamiyatini ayrim avtorlar ta'kidlagan tabiiy resurslarga kelsak, tarixiy haqiqat XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida (Niderlandiya va Shveysariya gullagan davrida) bu tezis obro'sini qo'porib tashladi. Unga so'nggi zarbani Yaponiyaning ko'rinmas o'sishi va gullashi, janubiy **Koreyaning** iqtisodiy muvaffaqiyatlari va qator yangi industrial mamlakatlar berdi. Bunga yana misol qilib, ikkinchi jahon urushidan keyin cheklangan tabiiy resurslarga ega bo'lgan Evropa mamlakatlari qashshoqlikdan boylikka intiluvchan siljishni yuzaga keltirganliklarini va xuddi

shu vaqtning o'zida ayrim "uchinchi olam" mamlakatlari yirik tabiiy resurslarga ega bo'la turib ham, haligacha qashshoqlikda yashayotganligini keltirish mumkin.

K.Marks G'arb iqtisodiy o'sishini tushuntirishda raqobatning harakatlanuvchi kuchlari, psixologik motivatsiya, xarajat ketidan quvishga katta ahamiyat beradi. Biroq, M.Veber bu fikrning ahamiyatini inkor etadi: "Iqtisodiy qiziqishlar tangligining boshqa davrlardan farq qiladigan bizning ratsionalistik va kapitalistik zamonga muvofiq tasavvur sodda tasavvurdir: zamonaviy kapitalistlar, masalan, sharq savdogarlaridan, unchalik katta bo'lmagan darajadagi tamagarlikdan qo'rqishlari bilan ajralib turadilar. Iqtisodiy qiziqishlarda o'zboshimchalik qilish o'z-o'zidan faqatgina irratsional natijalarga olib kelish mumkin."

Boshqa bir ishida M.Veber yozadi: "Tadbirkorlikka intilish, to'kin foydaga intilish pul yaroqligida o'z-o'zidan kapitalizm bilan hech qanday aloqasi yo'q. Bunday intilish ofitsiantlarda, shifokorlarda, kucher, rassom, koketka (fohisha), poraxo'r chinovnik, soldat, qaroqchi, qizil burunlar, qimorxona qatnashchilari va qashshoqlarda kuzatilgan va kuzatilyapti. Kapitalizمنىning mohiyati haqidagi shu kabi sodda tasavvurlar tarix madaniyatini o'rganish mobaynida butunlay vos kechishni ko'zlaydigan haqiqatga tegishli. To'kin daromad ishlarida tiyiqsiz ochko'zlik hech qanday me'yorda kapitalizmga o'xshamaydi va uning "ruhi"ga muvofiq emas. Kapitalizm bu irratsional intilishga ortiqcha tashvish bo'lishi mumkin, har holda uning ratsional bo'ysunishiga yordam beradi. Kapitalizm, shubhasiz, uzluksiz faoliyat yurituvchi ratsional kapitalistik korxonada doirasida to'kin daromadga va daromadning uzluksizligiga rentabellikka intilishi jihatdan mos keladi".

M.Veber xususiy tadbirkorlik xo'jaligi ishlab chiqaruvchanligiga yo'naltirilgan yangi xo'jalik ahloqi va mantiqi asosan ular ortiqchalik qilganlarida o'zining qat'iyiligi bilan boylikdan bevosita bahra olishni rad qilishini va talabni qisqartirishga intilishlarini ko'rsatdi. Shu bilan birga ular molparastlikni an'anaviy etikaning psixologik og'irligidan halos qildi, uni faqatgina qonunigina emas, xudo nuqtai nazariga ham to'g'ri keladigan bilimlarga aylantirib, kishanlarni yechdi. Bir so'z bilan aytganda, boylik kasbiy faoliyat natijasi sifatida oqlandi, Xudoning rag'bati sifatida qaraldi. Agar ehtiyojlarga puritancha munosabat to'kin daromadga intilish bilan qo'shilsa, unda buning obyektiv natijasi extiyotkorlik natijasida kapital jamg'arish bo'ladi. "Boylik orttirish ehtiyoji yo'lidagi to'siq,- ta'kidlaydi M.Veber -

investorlangan kapital sifatida uning ishlab chiqarishda qo'llanishiga muqarrar xizmat qilishi lozim”.

Shu bilan birga yangi etika g'arb mamlakatlari hayoti uchun oddiy kapital jamg'arishdan ko'ra muhimroq natijaga ega. “Puritan tinchlik tuyg'usi tasdiqlangan har bir joyda, har qanday sharoitda u hayot tarzining iqtisodiy nuqtai nazaridan ratsional, burjuaziya tiklanishiga imkon tug'diradi va albatta, kapital qo'yilmalarining oddiy stimullashtirishdan ko'ra ko'proq ahamiyatga ega. Puritanizm zamonaviy “iqtisodiy inson” manbaida turibdi”.

Yangi shaxs yuzaga kelishi va kapitalning jamg'arilishi xo'jalik hayotining o'suvchi avtomatizatsiyasi bo'lib qoldi. Iqtisodiy munosabatlar qadam - baqadam butunlay integratsiyalashgan va yuqori tashkillashgan so'nggi o'rta asrlar davridagi feodal jamiyat uchun xarakterli bo'lgan diniy va siyosiy nazorat ostiga kira boshladi. Iqtisodiyotning ustidagi bunday nazoratning bo'shishi turli shakllarda yuz berdi: boshqarilmaydigan narxlar bo'yicha savdo hajmi o'sib ketdi, o'z qo'llari bilan ishlab chiqargan mahsulotlarini sotadigan xunarmandlardan farqli ravishda oldi-sotdi hisobiga yashovchi va boyvuchcha savdogarlar sinfi paydo bo'ldi; qadam-baqadam ko'pgina iqtisodiy qarorlar markazi bo'lgan yangi korxonalar tashkil etilishi bilan hukumat tomonidan nazoratning yo'q bo'lishi, bu qarorlardagi kiritim va chiqim esa korxonaning shaxsiy egasi tomonidan tan olindi. Bu barcha o'zgarishlar sifatli yangi iqtisodiy mexanizmining qurishda, milliy iqtisodiyot tashkilotlari samaradorligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

“Iqtisodiyotning samarali tashkiloti,- deb ta'kidlaydi amerikalik iqtisodchi D.Nore - iqtisodiy o'sish kalitidir. Uning G'arbiy Evropada vujudga kelishi G'arbnig ko'tarilishiga shartlangandir. Samarali tashkilot o'zining ketidan individual kiritim shakllarini jamiyat kiritim shakllariga yaqinlashtiruvchi iqtisodiy aktivlik ko'rinishlari oqimidagi individual iqtisodiy zo'riqish yo'nalishi uchun stimullarni tashkil qiladigan shaxsiy huquq tuzilmasi va institutsional tuzilma qurishga ergashtiradi.”

Keyingi 10-15 yil ichida ko'pgina iqtisodchilar diqqati Janubiy-Sharqiy mamlakatlari iqtisodiy o'sish bilimlariga borib taqalmoqda. Bu mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishlaridagi yutug'i haqiqatdan ham afsonaviy xarakterga ega. Boshqa hech qanday rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi bunday o'sish sur'atli, qashshoqlikni pasayishi darajasi, jahon bozori integratsiyasi, shuningdek, hayotiylik darajasining oshishi bo'yicha o'rnak bo'la olmaydi. Keyingi 25 yil ichida bu yerda aholi talabi deyarli 4 barobar

oshdi. Qashshoqlikda yashayotgan aholi qismi taxminan 2-3 hajmda kamaydi, aholi o'sish sur'atli tez tushib ketdi, ta'lim darajasi va salomatlik ko'rsatkichlari sezilarli yaxshilandi. "Osiyo yo'lbarlari" (Janubiy Koreya, Singapur, Gankong, Tayvan)ning ketidan "ikkinchi avlod" (Indoneziya, Malaziya) bordi, hozir esa ratsional o'sishning yangi harakati sifatida Xitoy nomoyon bo'ldi.

Yangi industrial mamlakatlar (NIS) iqtisodiy yutug'i sabablari nimada?

Bu savolga javob berish uchun Xalqaro bank tomonidan uch guruh omillari ta'sirini aniqlashni uddalash natijasidagi kengaytirilgan tadqiqot olib borildi:

- a) siyosiy va makroiqtisodiy barqarorlikka erishish;
- b) inson resurslariga investitsiyalar;
- c) tashqi bozorga yo'naltirilganlik.

Bu mamlakatlarning asosiy yutug'i u yoki bu iqtisodiy siyosat shakllanishidagi progmatizm galasidir. Buning zamirida, modomiki, NIS birinchi avlodining gullashi davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi bilan bo'lsa, bir vaqtning o'zida ulardan keyingi mamlakat yutug'i davlat iqtisodiy siyosatining erkinligi bilan shartlanganligini nazarda tutish lozim. Lekin u yoki bu holda ham makroiqtisodiy siyosat yuqori fiskal intizom, jamg'arma va investitsiyalar, shuningdek tashqi yo'naltirilgan savdo siyosatining yetarli darajada rag'batlashuvi bilan xarakterlanadi. Iqtisodiy o'sishdagi makroiqtisodiy barqarorlik quyilmasi davlat byudjeti defitsiti barqaror va past darajasi bilangina emas, shuningdek boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar ko'rsatkichlariga muvofiq YAIM ikki-uch barobar oshiradigan xususiy investitsiyalar ulushining katta tezlikda o'sishida ham joylashadi.

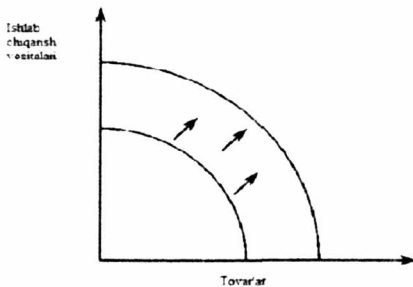
Tajriba shuni ko'satadiki, ishlab chiqarish investitsiyalarining va kapital qo'yilmalarining samaradorligi mehnat resurslarining unumdorligiga bog'liq. NISda mehnatning roli iqtisodiy o'sish omili sifatida o'ta jiddiy. Ishchi kuchi bu yerda yuqori intizomlilik, texnologik va tashkiliy o'zgarishlarga osongina moslashish, ta'lim va malakaning yuqori darajasi bilan farqlanadi. Janubiy - Sharqiy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy o'sishida xorij kapitalining oqib kirishi va mo'tadil proteksionistik import siyosatining eksportni rag'batlantirish bilan bir vaqtda olib borilishi asosiy rol o'ynaydi. To'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun qulay iqlimni transmilliy korporatsiyalar (TNK) nazorati ostida bo'lgan filiallar va qo'shma hamda litsenziyali korxonalar shaklidagi kapitalning keng masshtabda jalb qiluvchilar yaratdilar. Bugungi kunda xuddi shunday yutuqqa Xitoy erishmoqda.

Shu tarzda Janubiy - Sharqiy Osiyo mamlakatlari tajribasi bu yerda

iqtisodiy o'sishni hal qiluvchi hech qanday sabab yo'q. Ularning yutug'i - ularda iqtisodiy o'sishni faqat zarurat yuzasidangina emas, balki jismoniy imkoniyatlarni ham hisobga olgan qator omillarning yaxlit kombinatsiyalangan natijasi hisoblanadi. Biroq, ko'rsatib o'tilgan omillarga qo'shimcha qilib, yana bir - ruxiy xarakter omilini kiritish lozim. Bu mamlakatlarning barchasida, jumladan, Yaponiya va Xitoyda butun umri davomida kishilar Konfutsiy ta'limini oladilar. Bu ta'limga amal qilish uchun har bir kishi "uch sifat va beshta yaxshi fazilatga" ega bo'lishlari kerak. Uch sifat - bu ehtiyotkorlik, mehribonlik va jasurlik. Beshta yaxshi fazilat - bu o'z - o'zini hurmat qilish, dunyoqarashning kengligi, to'g'rilik, g'ayratlilik va sahovatlilik. Bularning hammasida hech qanday g'ayri tabiiylik yo'q, lekin ijobiy ta'sir etuvchi siyosiy sharoitlarda ko'rsatilgan sifat va yaxshi fazilatlar jamiyatning ijtimoiy - iqtisodiy progressida katta rol o'ynash qobiliyatiga ega. Jamiyat hayotidagi Konfutsiya ta'limi materializatsiyasi uchun boshlang'ich ahamiyatga ega bo'lgan, balki keyingi 20-30 yildagina rivojlangan Konfutsiya g'oyalari mavjudligining barcha masofasidagi kuchli davlat hokimiyatigina tan olingan. Bu yaqindagina federal qoloqlik sharoitida bo'lgan mamlakatlarning iqtisodiy va sotsial yuksalishining natijasidir.

1.3 Takror ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish.

Ko'pincha, iqtisodiy o'sish haqida gapirganda, ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i illyustratsiya sifatida ishlatiladi. Egri chiziqning yuqoriga va pastga siljishi navbati bilan kengaygan va toraygan ko'payish holatini aks ettiradi.(1.3.1-rasm)



1.3.1-rasm Ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

Takror ishlab chiqarish - bu uzluksiz oqimdagi ishlab chiqarish jarayonidir. Takror ishlab chiqarish alohida jarayon emas, bitta ishlab chiqarish jarayonining oxiri - bir vaqtning o'zida boshqasining boshlanishi. Oddiy takror ishlab chiqarish - bu ishlab chiqarish jarayoni bo'lib, yildan -yilga o'sha miqyosda yangilanib turadi. Shu bilan birga, yangi yaratilgan ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari hajmi va nisbati o'zgarmaydi (ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish vositalarining hajmi - amortizatsiya fondiga teng). Iste'mol tovarlarining doimiy hajmi aholi daromadlarining doimiy darajasini ta'minlaydi. Agar oddiy ko'payish bilan aholi ko'payadigan bo'lsa, demak, shunga ko'ra, turmush darajasi pasayadi. Oddiy takror ishlab chiqarish kapitalizmga xos bo'lgan davrlarga xos bo'lgan, ammo uni zamonaviy mamlakatlarda ham kuzatish mumkin.

Qisqargan takror ishlab chiqarish, ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga kamayib borsa, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish amortizatsiya fondidan kam bo'lgan holatda kuzatiladi. Jamiyat ilgari to'planib qolgan kapitalni "yeb qo'yadi", aholining turmush darajasi pasayadi. Takror ishlab chiqarishning qisqarish sabablari boshqacha: resurslarning haddan tashqari taqchilligi, tabiiy ofatlar, urushlar, noqulay bozor sharoitlari, odamlarning pessimistik kayfiyati, davlatning noto'g'ri iqtisodiy siyosati hisoblanadi. Qisqargan takror ishlab chiqarish - bu odatiy holat, tez-tez bo'lsa ham - bu uzoq vaqt davomida amalga oshishi mumkin emas. Ertami-kechmi uning o'rmini oddiy yoki kengaytirilgan takror ishlab chiqarish egallaydi.

1.4 Iqtisodiy o'sish iqtisodiy kategoriya sifatida.

"Iqtisodiy o'sish" tushunchasi ilmiy adabiyotlarda yetarilicha batafsil tahlil qilingan². "Iqtisodiy o'sish" atamasiga har xil yondashuvlarni hisobga olgan holda, quyidagilarni ajratib ko'rsatish kerak.

O'zgarishda ifodalangan mutlaq miqdoriy iqtisodiy ko'rsatkichlarning nuqtai nazaridan yondashuv:

- YaIM ko'rsatkichi (ba'zan YaMM);
- milliy daromad ko'rsatkichi;
- milliy boylik ko'rsatkichi;
- davlat to'lov balansi ko'rsatkichlari, uning talablari va majburiyatlari nisbati (davlatning "sof aktivlari" qiymati), oltin -valyuta zaxiralari qiymati.

² Кузнецова Н.П. Экономический рост: история и современность. СПб: Издательский дом «Сентябрь», 2001. С. 14

O'zgarishda ifodalangan nisbiy miqdoriy iqtisodiy ko'rsatkichlar nuqtai nazaridan yondashuv:

- aholi jon boshiga YaIM qiymati;
- aholi jon boshiga o'rtacha daromadlari;
- aholi jon boshiga iste'mol, jamg'arma va investisiya miqdori.

O'zgarishlarda ifodalangan sifat ko'rsatkichlari nuqtai nazaridan yondashuv:

- aholining ta'lim darajasi (oliy va o'rta ma'lumotli kishilar ulushi va boshqalar). Bu ko'rsatkichni baholashning noaniqligi ta'lim darajasi, ta'lim sifatining o'zgarishi bilan bog'liq;

- aholi salomatligi darajasi (o'lim, tug'ilish darajasi va boshqalar);

- iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi, qishloq xo'jaligi, xomashyo va qazib olish sanoati, yuqori texnologiyali sanoat ulushi. To'g'ri, muammo u yoki bu sanoatning "yuqori texnologiyali" ekanligidan kelib chiqadi (zamonaviy ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitida ba'zi tarmoqlar o'n yildan kamroq vaqt ichida paydo bo'ladi va yo'q bo'lib ketadi);

- jamiyatdagi infratuzilma darajasi, ijtimoiy va siyosiy barqarorlik darajasi, atrof - muhit holati, bozor institutlarining yetukligi darajasi, ya'ni keng ma'noda "institutsonal omillar" sifatida qaralishi mumkin bo'lgan hamma narsadir. Qaysidir ma'noda, bu parametrlarning o'zgarishi "jamoat farovonligi" kabi toifadagi parametrlarning o'zgarishi hisoblanadi.

"Iqtisodiy o'sish" tushunchasini aniqlash muammosi mavjud. U bir tomondan, sifat ko'rsatkichlarining o'zgarishiga tashqi omillar (xususan, ilmiy - texnik taraqqiyot yutuqlari, aholi migratsiyasi, ishchi kuchi, moddiy va moliyaviy resurslar) ta'sir ko'rsatadi. Boshqa tomondan, mutlaq miqdoriy ko'rsatkichlarning o'zgarishi keng omillar, xususan, xorijiy investitsiyalar oqimi, global muhit, band aholi sonining o'zgarishi va boshqalarga bog'liq. Binobarin, iqtisodiy o'sish sur'atlarini nisbiy miqdoriy ko'rsatkichlar bo'yicha o'lchash uchun yondashuv zarur.

Yuqoridagilarga asoslanib, ***biz "iqtisodiy o'sish" tushunchasini oldingi davrga nisbatan aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot qiymatining oshishi sifatida belgilaymiz.*** "Oldingi davr" ostida biz (agar ma'lum bir kontekstda boshqacha ko'rsatilmagan bo'lsa) taqvim yilini tushunamiz.

O'z navbatida, "yalpi ichki mahsulot" tushunchasi ham bir xil emas. Xususan, Amerika adabiyotida 1993 yilda BMT tomonidan qabul qilingan va zamonaviy darsliklarda qo'llaniladigan standartlardan farq qiladigan yondashuv

mavjud. Yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichi uy xo'jaliklari va davlatning yakuniy iste'moli, investitsiyalar va sof eksport yig'indisi (shu jumladan chet eldan keladigan daromadlar balansi) va YaIM - xuddi shu komponentlar yig'indisi sifatida ko'rsatilishi mumkin, agar aniq eksport omil daromad balansidan tashqari hisoblangan bo'lsa. Yalpi ichki mahsulot indikatori uy xo'jaliklari va davlatning yakuniy iste'moli, investitsiyalar va sof eksport (shu jumladan chet eldan tushgan faktorli daromadlar balansi) yig'indisi sifatida va yalpi ichki mahsulot - xuddi shu komponentlar yig'indisi sifatida, agar aniq eksport omil daromad balansidan tashqari hisoblangan bo'lsa taqdim etilishi mumkin. Bu talqin Birlashgan Millatlar Milliy Hisoblar tizimidan farq qiladi, birinchi navbatda, xalqaro standartlarga muvofiq, sof eksport har doim tovarlarning aniq eksporti va omillar bo'lmagan xizmatlardir. Yalpi ichki mahsulotga chet eldan keladigan daromad omilini qo'shib, amerikalik statistikalr buni ma'lum bir mamlakat aholisi tomonidan chet elda ko'rsatiladigan xizmatlar o'lchovi sifatida izohlaydilar. Shuning uchun YaIMni ma'lum bir mamlakat aholisi tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va xizmatlarning ko'rsatkichi sifatida qarash mumkin. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Milliy hisob tizimi faktorli xizmatlar va faktor bo'lmagan xizmatlar o'rtasida aniq farq qiladi va YaIM va YaMM hisob-kitobiga faqat faktor bo'lmagan xizmatlar ishlab chiqarish kiradi. Shu bilan birga, chet eldan olingan faktorli daromad boshqa mamlakatlarda YaIM ishlab chiqarish uchun ma'lum bir mamlakat aholisi tomonidan taqdim etiladigan ishlab chiqarish omillarining "xizmatlari" uchun to'lovlar sifatida qaraladi. Uslubiy kelishmovchiliklarga yo'l qo'ymaslik uchun, keling, bu yerda YaIM ko'rsatkichini ma'lum bir mamlakat aholisi tomonidan ishlab chiqarilgan yakuniy mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar yig'indisi sifatida aniqlaylik.

Shunday qilib, jon boshiga real YaIM hajmining o'sishi biz uchun iqtisodiy o'sish sur'atini tavsiflovchi miqdoriy ko'rsatkichdir. Shu bilan birga, bu ko'rsatkich hamma narsani qamrab oladimi va ma'lum bir mamlakat iqtisodiyoti qanday maqsadga intilayotganini tushuntirish uchun yetarili bo'ladimi, degan savol tabiiy. Shubhasiz, aholining ehtiyojlarini qondirish va qayta tiklanmaydigan resurslarni saqlash va ko'paytirishga yo'naltirilgan tuzilmalarni hisobga olmagan holda, jismoniy ishlab chiqarish ko'rsatkichlarining oddiy o'zgarishi jamiyat maqsadlari uchun yetarilicha aniq ko'rsatma emas va bu zamonaviy sharoitda keng o'sish imkoniyatlari yo'qligini anglatadi.

1.5 Ijtimoiy farovonlik va iqtisodiy o'sish.

“Iqtisodiy o'sish” toifasiga alternativa sifatida, ba'zida Pareto jamiyatning turmush darajasini tavsiflovchi ko'rsatkich sifatida va hukumatning iqtisodiy siyosatining maqsadi - xalq farovonligini oshirish uchun ishlatiladi.

Bu ta'rifning asosi quyidagi holatlarga bog'liq. A.Smitning “Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish” klassik asaridan farovonlik nazariyasini ishlab chiqish jarayonida jamoat farovonligi funksiyasini ko'rib chiqishning ikkita asosiy yondashuvi shakllandi: ijtimoiy farovonlik individual imtiyozlarning yig'indisi sifatida qaralishi kerak va bu kardinal tarzda (Bergson-Samuelson ijtimoiy ta'minot funksiyasi), yoki jamoat farovonligining paternalistik vazifasi sifatida o'lchanadi. Ikkinchi holda, ma'lum bir boshqaruv organi jamiyat a'zolari uchun foydali bo'lgan o'ziga xos ideal mezonlarni joriy etish orqali individual imtiyozlar tizimining o'ziga xosligi (bir xilligi) muammosini va iqtisodiy tizim parametrlarining qaysi o'zgarishi ijobiy va qaysi biri ijobiy emasligini hal qiladi.

Shunday qilib, ijtimoiy farovonlik funksiyasining bunday tashqi oldindan belgilab qo'yilgan xatti-harakati uni paternalistik nuqtai nazardan ko'rib chiqishga imkon bermaydi. Aslida, bu holat faqat buyruqbozlik iqtisodiyoti sharoitida, kommunal xizmatlarning individual tabiati muammosi bo'lmagan sharoitda mumkin, chunki imtiyozlar standarti davlat organlari tomonidan belgilanadi. Agar biz individual farovonlikning o'zgarishini uning tarkibiy qismlari yordamida tasavvur qila olsak, uni raqamli o'lchash yoki har qanday holatda ham ekspert baholari va qo'shimcha taxminlar yordamida o'rnatish mumkin. Bu yondashuv “foйда” yoki “individual farovonlik” toifasini baxtning yig'indisini kardinalistik o'lchov shaklida emas, balki odamning “baxtsizligi” (azoblari) yig'indisini olib tashlash bilan bog'liq. (Yeremiya Bentamning “baxt arifmetikasi” kabi). Shuningdek, iste'molchining ijara haqini jamg'arish orqali farovonlikdagi o'zgarishlarni hisobga olishning Marshal usuli, bizning nuqtai nazardan, subyektiv xususiyatiga ko'ra qo'llanilishi mumkin emas. Aniqlangan afzalliklar nuqtai nazaridan Bergson-Samuelson ijtimoiy farovonlik funksiyasiga asoslangan yondashuv, shaxslarning kardinalistik o'lchovli foydaliligini birlashtirishda subyektivlik muammosini olib tashlamaydi, chunki u o'z xohish-istaklarini ochib berish uchun odamlarni kuzatishni o'z ichiga oladi va maxfiy ma'lumotlarning mavjud bo'lishiga imkon beradi.

Darhaqiqat, jamiyat a'zolarining moddiy resurslar bilan ta'minlanish darajasi qisman yalpi ichki mahsulotning qiymati, minimal iste'mol savatining

hajmi yoki uy xo'jaliklarining daromadlari darajasi kabi jon boshiga to'g'ri keladigan bir qator miqdoriy ko'rsatkichlarda ifodalanishi mumkin, bunda individual farovonlik o'lehoivi sifatida farovonlik nazariyasida xizmat qiladigan "individual foyda" kabi subyektiv kontseptsiyani moddiy miqdorlar ko'rinishida ifodalash deyarli mumkin emas.

Ta'kidlash joizki, "ijtimoiy farovonlik" parametrlarining o'zgarishini raqamli ifodalash Nord-xauz va Tobin tomonidan "sof iqtisodiy farovonlik" indikatorini shaklida taklif qilingan. Biroq, bu ko'rsatkichning bir qator kamchiliklari va mamlakatlararo taqqoslash qiyinligi, shuningdek, asosan "baxtning individual kontseptsiyasi"ning subyektivligi muammosi tufayli, hozirgi vaqtda uni statistik maqsadlarda va o'zaro faoliyat maqsadlarda ishlatish qiyin.

1.6 Potensial va real iqtisodiy o'sish.

"Iqtisodiy o'sish" va "iqtisodiy rivojlanish" nuqtai nazaridan farqni hisobga olish kerak. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy foyda ishlab chiqarishning miqdoriy o'sishini nazarda tutadi. Iqtisodiy rivojlanish - bu kengroq tushuncha, chunki u nafaqat ishlab chiqarish ko'lamining kengayishini, balki qisqarishini ham, iqtisodiy munosabatlar sohasidagi (mulkiy va ishbilarmonlik munosabatlarini ham) o'z ichiga oladi. Bu texnik, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda chuqur o'zgarishlarni o'z ichiga olgan ko'p o'lehovli jarayon³. Iqtisodiyot fanining butun bir tarmog'i (Rivojlanish iqtisodiyoti) mavjud bo'lib, u asosan uchinchi dunyo mamlakatlarining rivojlanish muammolari bilan shug'ullanadi.

Shu bilan birga, iqtisodiy o'sishni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni ajratish kerak. Shunday qilib, haqiqiy va potentsial iqtisodiy o'sish mavjud.

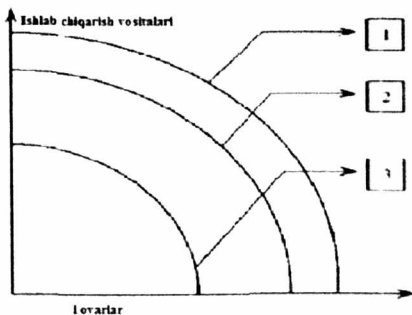
Potentsial iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga YaIMning shunday o'sishini anglatadi, iqtisodiyotda mavjud resurslarni iqtisodiy aylanishga to'liq jalb qilish orqali erishiladi. Bunday holda, resurslar (yoki ishlab chiqarish omillari) haqiqatda mavjud bo'lgan 100% miqdoriga kiritilmasligini hisobga olish kerak, lekin "tabiiy daraja" deb ataladigan hajmda, ya'ni iqtisodiyotda maksimal samaradorlik mumkin bo'lgan qiymatda bo'lishi kerak.

Shubhasiz, bunday darajaga erishish mumkin emas va buning sababi birinchi navbatda institutsional omillar va transaksion xarajatlaridir. Keling,

³ Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. - М.: Инфра-М, 2001

buni jamiyatning ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ini tavsiflovchi quyidagi grafik shaklida ifodalaymiz.

Ilgari ko'rib chiqilgan ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i iqtisodiyot faoliyatining ijtimoiy va institutsional jihatlarini hisobga olmaydi. Islandiyalik iqtisodchi T.Eggertsson taklif qilgan yondashuv⁴ doirasida ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i (1.6.1-rasmdagi kelib chiqishidan eng uzoqdagi egri chiziq) hamjamiyatning transaksion va ijtimoiy imkoniyatlari egri chiziqlari bilan qo'shiladi.



1.6.1-rasm. Ijtimoiy va operatsion cheklovlarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish imkoniyatlari mezonlari: 1 - ishlab chiqarish imkoniyatlari mezonlari; 2 - tranzaksiya imkoniyatlari egri chizig'i; 3 - ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'i

Rasmda iqtisodiyotning tovar ishlab chiqarish qobiliyatini ko'rsatadi. Birinchi egri chiziq (ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i) - bu ishlab chiqarish hech qanday kelishmovchiliklarsiz va axborotning to'liq mavjudligi bilan amalga oshiriladi deb taxmin qilinsa, ma'lum iqtisodiyot doirasida mumkin bo'lgan maksimal mahsulot chegarasi. Ikkinchi egri - transaksion imkoniyatlar egri chizig'i - umuman transaksion xarajatlar mavjudligini hisobga olgan holda ishlab chiqarish imkoniyatlarining chegarasini ko'rsatadi. Nihoyat, bu ikki chegaradan pastda - ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'i. Madaniy omillar va boylklarni taqsimlash uchun kurash siyosiy tashkilotlarni institutlarning optimal bo'lmagan tuzilishini aniqlaydigan va shunga mos ravishda ishlab chiqarishni maqbul darajadan pastga qo'yadigan shartlarni qo'yishga majbur qiladi.

⁴ Eggertsson T. The economics of institutions in transaction economies. World Bank discussion papers, 241 Institutional change and the public sector in transitional economies/ed. by Salvatore Schiavo-Campo. P. 19-42.

1.6.1 - rasmda ko'rsatilganidek, ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'idan ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'iga o'tayotganimizda, kelib chiqish tomon siljish kuzatiladi. Shu bilan birga, agar transaksion imkoniyatlar egri chizig'i ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'iga yetarilicha yaqin bo'lsa, u holda ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'ining joylashuvi institutlarning mukammallik darajasi bilan belgilanadi. Aynan shu asosda, institutsional tizim rivojlanmagan mamlakatlar, aniqki, institutsional tuzilmani takomillashtirish orqali o'sishga tezroq erishishi mumkin, bu esa ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'ini transaksion imkoniyatlari egri chizig'iga yaqinlashtiradi.

1.7 Iqtisodiy o'sish va jamoat institutlari iqtisodiyoti tarkibidagi o'zgarishlar

Iqtisodiy o'sish jarayoni jamiyatdagi bir qator miqdoriy va sifat jihatdagi o'zgarishlar bilan kuzatiladi. Shulardan birinchi navbatda iqtisodiyotning tarkibiy transformatsiyasini alohida ko'rsatish kerak. Iqtisodiy o'sishni ko'zlagan mamlakatlarda birinchi navbatda qishloq xo'jaligining milliy mahsulot va bandlikdagi ulushini kamaytirishi xarakterlidir. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, AQSHda 1920 yilda ishchi kuchining 70 foizi qishloq xo'jaligida band bo'lgan, bu ulush 1941 yilga kelib 20 foizdan kamni va 1987 yilga kelib atigi 3 foizni tashkil qilgan. Yaponiyada qishloq xo'jaligida band bo'lgan ishchi kuchining ulushi 1879 yildagi 72 foizdan, 1930 yillarga kelib 30 foizgacha, 1980 yillarning oxirlarida 8 foizni tashkil qilgan. Belgiyada 1846 yilda qishloq xo'jaligida ishchi kuchining 51 foizi ishtirok etgan bo'lsa, 1947 yilda -12,5 foizni, 1970 yilda 7 foizni tashkil qilgan.

Ushbu ko'rsatkichlar iqtisodiy o'sish nafaqat qishloq xo'jaligining umumiy milliy ishlab chiqarishdagi ulushi qisqarishi bilan, balki, ushbu jarayonning tezlashuvi bilan ham kuzatiladi. Agarda, qishloqdagi band bo'lganlarning ulushini 50 foizgacha kamaytirish uchun bir necha yuz yilliklar talab qilinsa, ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda uning oxirgi 100 yil ichida 40-50 foizga qisqarishi tarkibiy transformatsiyaning yuqori tezligiga guvohlik beradi.

Bunday holatning asosiy sababi, avvalambor, iqtisodiyotning bir qator sohasidagi mehnat samarasi o'sishi uchun ko'p miqdorda zaxiralarning jamlanganligi, ya'ni bir xil sharoitda ma'lum bir turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini kam ishchi kuchi sarflagan holda ishlab chiqarish imkonini beradi. Boshqa tomondan, oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tovarlarini iste'mol qilinishi chegaralangan bo'lib, bu aholi jon boshiga daromadlarning o'sishi

bilan iste'mol talabi tarkibidagi oziq-ovqatga qilinadigan xarajatlar ulushi kamayishini anglatadi. Bunday xulosa o'tgan asrda nemis statistikasi E.Engel tomonidan berilgan va Engel birinchi qonuni nomini olgan. (Engelning ikkinchi qonuni sanoat iste'mol tovarlari va qimmatbaho buyumlarga taaluqli bo'lib, aholining jon boshiga bo'lgan daromadi ko'paygan sari, uy xo'jaliklarining ushbu tovar guruhiga xarajatlarining ulushi ham ortadi.)

Keyinchalik ingliz iqtisodchisi K.Klark yangi empirik ma'lumotlar asosida Engel xulosalarini tasdiqladi va agrar sohasi ulushining kamayishi boshida sanoat ulushining ko'payishi hisoblanib, keyin esa xizmat ko'rsatish sohasining o'sishi hisoblanadi. Ushbu sohalaridagi, avvalambor xizmat ko'rsatish sohasidagi ishlab chiqarishni rivojlantirish xarajatlarining elastik o'sish koeffitsienti yalpi ichki mahsulotning o'sishiga bog'liq holda 1 dan yuqori bo'ladi. Bu YAIM o'sishiga bog'liq holda xizmat ko'rsatish sohasidagi xarajatlar iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi xarajatlarga nisbatan tez sur'atlar bilan o'sadi. Misol uchun, AQSHda YAIMda ularning ulushi 1929 yilda (joriy narxlarda) 34,7%, 1960 yilda - 38,1%, 1976 yilda - 45,6%ni tashkil qilgan. Shu bilan birga, xizmat ko'rsatishning ulushi shaxsiy iste'mol xarajatlarida ham ko'payadi: AQSHda 1950 yilda - 51,5%, 1960 yilda - 50,4%, 1975 yilda - 60,2%dan iborat bo'lgan. 1990 yillarda rivojlangan mamlakatlarda xizmat ko'rsatish sohasining YAIMdagi ulushi 55%gacha va shaxsiy iste'mol xarajatlaridagi ulushi 70% gacha ko'paydi.

Jamiyat tomonidan ishlab chiqariladigan va iste'mol qilinadigan xizmatlar turli xildagi kategoriyalarga bo'linadi:

- maxsus bilimlarni talab qiluvchi intellektual xizmatlar (ta'lim berish, vositachilik, reklama faoliyat turlari);

- sog'liqni saqlash, ta'lim bilan bog'liq xizmatlar;

- mehmonxona va restoranlar faoliyati bilan bog'liq xizmatlar;

- aloqa vositalari (transport, pochta, telekommunikatsiya);

- moliyaviy xizmatlar (banklar, tomonidan takdim qilinadigan kredit boshqa xizmatlar, sug'urtalash);

- jamiyat himoyasini ta'minlovchi va uning a'zolari o'rtasidagi aloqalarni tartibga solib turuvchi umumiy xizmatlar (mamlakat mudofaasi, jamoat tartibini saqlash, adliya, milliy va mahalliy darajadagi umumiy boshqaruv).

Iqtisodiyot jabhalaridagi o'zgarishlar ijtimoiy institutlar, insonlar hattiharakatlari va mafkuralarida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. Mazkur o'zgarishlar modernizatsiya deb yuritiladi. Shved iqtisodchisi G.Myurtal

“uchinchi dunyo” mamlakatlari iqtisodiy taraqqiyotiga bag‘ishlangan “Osiyo drammasi” nomli kitobida modernizatsiyaning quyidagi tamoyillarini ko‘rsatib o‘tgan:

1. Ratsionalizm. An’anaviy fikrlash tarzi va ishlab chiqarish shaklining o‘zgartirishi, jamoatchilik va inson faoliyatining barcha sohalarida yangi modellarni qo‘llash.

2. Iqtisodiy rejalashtirish. Xo‘jaliklar taraqqiyotini oshirish maqsadida qo‘llaniladigan iqtisodiy siyosat.

3. Tenglik. Barcha uchun yanada teng ijtimoiy va huquqiy mavqe, daromadlar va hayot tarzining yaratilishini ta’minlash.

4. Ijtimoiy institutlar va aql-idrokdaagi o‘zgarishlar. Bu yerda mehnat unumdorligini oshiradigan, raqobatni rivojlantirib tadbirkorlikka yo‘l ochadigan, ma’lum bir ma’noda insonlar xohish va imkoniyatlaridan foydalanishga zamin yaratadigan o‘zgarishlar to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Institutsional o‘zgarishlar o‘z ichiga yer islohotlari, monopoliyaga qarshi kurash, ta’lim va sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish va davlat boshqaruvining o‘zgarishini oladi.

Xulosa qilib aytganda, jamoa mafkurasini modernizatsiyalash mehnatsevarlik, samaradorlik, haqiqatparvarlik, oqillik va o‘z kuchiga tayanish, o‘zgarishlarga tayyorlik va shu kabi hislatlarni kuchaytirish demaqlir.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy o‘shishni qanday tushunasiz?
2. Makroiqtisodiy o‘shish haqida fikringiz?
3. Mikroiqtisodiy o‘shish haqida fikringiz?
4. Iqtisodiy o‘shish sur‘atlari qo‘shimcha o‘shish sur‘atlaridan nima bilan farqlanadi?
5. Iqtisodiy rivojlanishni iqtisodiy o‘shishdan farqi nimada?
6. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o‘shishning qiymat ko‘rsatkichlarini izohlang.
7. Iqtisodiy o‘shishga ta’sir etuvchi taklif omillarini izohlang.
8. Iqtisodiy o‘shishdagi taqsimlash omillarini izohlang.
9. Iqtisodiy o‘shishni ekstensiv omili haqida fikringiz.
10. Iqtisodiy o‘shishni intensiv omili haqida fikringiz.

2. IQTISODIY O‘SISH SUR‘ATLLARI VA KONVERGENSIYA MUAMMOSI

2.1 Iqtisodiy o‘shish sur‘atlari tasnifi.

Iqtisodiy o‘shish har xil nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi va uning bir nechta turlarni ajratish mumkin.

Birinchi yondashuv jamiyatning ehtiyojlari va imkoniyatlari nuqtai nazaridan iqtisodiy o‘shish turlarini aniqlashni nazarda tutadi. Bu ko‘p jihatdan aholi sonining o‘shish sur‘atlari bilan bog‘liq. Bu yondashuv yordamida iqtisodiy o‘shishning tabiiy, kafolatlangan va haqiqiy turlari ajratiladi.

Ikkinchi yondashuv - ishlab chiqarish omillaridan foydalanish nuqtai nazaridan iqtisodiy o‘shish turlari, omil yondashuvi. Iqtisodiy o‘shishning intensiv va ekstensiv turlari ajratiladi. Ba‘zan ularni iqtisodiy o‘shishning miqdoriy va sifat turi deb atashadi. Ikkinchisi ko‘pincha innovatsion iqtisodiy o‘shishni o‘z ichiga oladi.

Uchinchi yondashuv - ishlab chiqaruvchi kuchlar, texnologiya va ishlab chiqarish texnologiyasi nuqtai nazaridan - iqtisodiy o‘shishning sanoatgacha, sanoat va postindustrial turlari.

To‘rtinchi yondashuv – ta‘sir nuqtai nazaridan bo‘lib, jahon iqtisodiyotining milliy jihatidan iqtisodiy o‘shishning import o‘rnini bosuvchi va eksportga yo‘naltirilgan turlarini ajratib turadi.

Ko‘pgina hollarda, iqtisodiy o‘shishning har bir turi ma‘lum bir tarixiy yo‘lni bosib o‘tdi, uning davomida miqdoriy va sifatiiy o‘zgarishlar yuz berdi. Shuning uchun iqtisodiy o‘shishning har bir turini davrlashtirish muammosi paydo bo‘ladi.

2.2 Tekis iqtisodiy o‘shish.

R. Xarrod o‘z asarlarini iqtisodiy o‘shishni ehtiyojlar va imkoniyatlar nuqtai nazaridan tahlil qilish muammosini o‘rganishga bag‘ishladi. Xususan, ularga aholi sonining ko‘payishi natijasida tabiiy iqtisodiy o‘shish toifasi ajratildi. Insoniyat tarixida aholi sonining o‘shishi juda notekis bo‘lgan.

Xronologiyadan oldingi davrda Yer aholisi yiliga 0,002% dan oshmagan. Bu davrda aholi soni har 35000 yilda ikki barobar oshgan.

Xronologiya boshidan 1800 yilgacha aholi soni 0,1% ga oshgan. Har 700 yilda u ikki baravar ko‘paygan. Bu davrlar Yer aholisining o‘rtacha ko‘payishi bilan tavsiflanadi.

XIX -asrda kichik populyatsiya deb ataladigan portlash sodir bo‘ldi - Yer

aholisining o'sishi yiliga 0,5% gacha ko'tarilib, Evropa - yiliga 1% gacha. Biroq, Evropa aholisining katta qismi hijrat qilgan. Agar 1800 yilda butun Yer aholisi 1 milliard kishini tashkil qilgan bo'lsa, 1900 yilda - 1,6 milliard kishiga yetdi.

XX asrda katta aholi portlashi sodir bo'ldi. Aholi sonining o'sish sur'atli yiliga 2-2,5% gacha ko'tarildi. So'nggi ikki-uch o'n yillikda aholi sonining o'sish sur'atli yiliga 1,6-1,8% gacha tushib ketdi, lekin bu juda yuqori ko'rsatkich. Natijada, 1930 yilda aholi 2 milliard, 1960 yilda 3 milliard, 1997 yil martda 5,7 milliard kishi bo'lgan.

Aholining o'sishi ko'pchilik zamonaviy mamlakatlar uchun xosdir. An'anaga ko'ra, aholi sonining o'sish sur'atlari bo'yicha zamonaviy mamlakatlarni uch guruhga bo'lish mumkin.

Aholi sonining o'sish sur'atlari yuqori bo'lgan davlatlar. Ularda aholi soni yiliga 3% va undan ko'proq o'sadi. Bular Hindiston, Bangladesh, ko'plab Afrika davlatlari, MDHning Markaziy Osiyo davlatlari. Bu mamlakatlarda yuqori o'sish sur'atlari asosan turmush darajasining pastligi, o'limning yuqori darajasi va oilalarda ko'p sonli bolalar bilan bog'liq bo'lib, bu noqulay iqtisodiy sharoitlarga munosabatdir.

Aholi kichik, o'rtacha o'sgan mamlakatlar - yiliga 0,5 dan 1% gacha - iqtisodiy jihatdan gullab-yashnagan, bu yerda aholi o'sishi aholining o'zi tomonidan tartibga solinadi.

Nolinchi o'sishi yoki aholisi kamayotgan mamlakatlar. Ikki kichik guruh mavjud:

- aholisi o'zini o'zi boshqaradigan mamlakatlar;
- iqtisodiy ahvoli noqulay bo'lgan davlatlar.

Inson butun umri davomida ma'lum bir iste'mol kuchiga ega, garchi u har xil yoshda bir xil bo'lmasa ham. Ishlab chiqaruvchi kuchga kelsak, u voyaga etganidan 55-75 yoshgacha (mamlakatga qarab) egalik qiladi. Insonning ishlab chiqaruvchi va iste'molchi kuchlari o'rtasidagi munosabatlar iqtisodiy demografiya orqali ochiladi. Qayta ishlab chiqarish jarayonida odamlar avlodlarining doimiy yangilanishi kuzatiladi va umuman aholi ikki hodisa - tug'ilish va o'lim ta'siri ostida shakllanadi.

Birinchidan, aholi o'sishi - bu tabiiy iqtisodiy o'sishning sabablari davri. Agar aholisi o'sib borayotgan mamlakatda iqtisodiy o'sish bo'lmasa yoki iqtisodiy o'sish sur'atli aholi o'sish sur'atlidan past bo'lsa, unda bunday jamiyatda aholi jon boshiga tovar va xizmatlar ishlab chiqarish kamayadi, bu

esa turmush darajasining pasayishi va ijtimoiy zo'riqishning kuchayishidir. Demak, iqtisodiy o'sish sur'atli aholi o'sish sur'atidan kam bo'lmasligi kerak.

Tabiiy iqtisodiy o'sishning ikkinchi sababi - har bir insonning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to'liq qondirishga intilishi. Shu ma'noda tabiiy iqtisodiy o'sishning ikkinchi sababi - ehtiyojlarning o'sishi. Ammo bu xulosa bir xil emas. Ehtiyojlar, iste'mol va ishlab chiqarish o'rtasida ma'lum bog'liqlik mavjud. Shu munosabat bilan iqtisodiyotda ikkita tushuncha paydo bo'ldi.

Birinchisi, iste'molning ustuvorligi nazariyasi. Uning muallifi - R.Hermann, N.U. Senior. Iste'mol birlamchi, ishlab chiqarish esa ikkinchi darajali va iste'mol natijasidir deb ishoniladi.

Ikkinchisi - ishlab chiqarish ustuvorligi tushunchasi. Bu nuqtai nazarni klassiklar: A.Smit, D.Rikardo, A.Marshall, K.Marks qo'llab - quvvatlagan. Bu kontseptsiyaga muvofiq ishlab chiqarishning rivojlanishi, yangi faoliyat turlari va boyliklarning jang'arishi yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi.

Ehtimol, bu ikki nazariya o'zaro bog'liq: ishlab chiqarish ehtiyojlarni kengaytiradi va ehtiyojlar ishlab chiqarishni oldinga siljitadi. Shu bilan birga, ko'pchilik iqtisodchilarning fikriga ko'ra, jamiyatda ehtiyojlarning oshishi qonuni bor, uning mohiyati shundaki, qondirilgan ehtiyoj iqtisodiy hayotning poydevoriga kiradi, odamning ehtiyojlari qondirilgach, unga yana yuqori darajadagi ehtiyoj paydo bo'ladi. Zamonaviy odamning ehtiyojlari chegaralanmagan deb ishoniladi. Garchi, qoida tariqasida, ayrim turdagi mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojni qondirish mumkin bo'lsa-da, ishlab chiqarish rivojlanishi bilan bunday turlar soni doimiy ravishda oshib bormoqda.

Ehtiyojlarning cheksizligi haqidagi xulosalar Evropa madaniyati odamlariga xosdir, lekin boshqa madaniyatlar ham bor; xususan, buddaviylik ta'limotida aytilishicha, buzilmas tinchlik - oliy ideal va insonning maqsadi - iloji boricha ko'p ehtiyojlarini yo'q qilishdir. Buddizm haqiqiy boyluk o'simlikka emas, balki o'rtacha ehtiyojga bog'liqligini e'lon qildi. Rossiyada qalmoqlar, tuvaliklar, buryatlar va xakaslar buddizmga amal qilishadi. Ammo Evropa va Osiyo madaniyatidagi odamlarning asosiy qismiga kelsak, ular odam katta harakat bilan ishlashi kerak, deb hisoblashadi va bu harakat, aqliy va jismoniy, mukofotlanishi kerak; inson o'zining barcha ehtiyojlarini qondirishga intilishi kerak. Zamonaviy ishlab chiqarish jarayoni, albatta, katta kuch talab qiladi. Ehtiyojlarga shunday yondashish mumkinki, mashaqqatli mehnat ham munosib ish haqini talab qiladi: sarflangan energiyani tiklashga imkon beradigan tegishli ish haqi va dam olish shakllari.

Zamonaviy odamning ehtiyojlarini qondirishning bir qancha usullari mavjud. Ulardan birini R.Hermann ishlab chiqdi, u shunday ehtiyojlar juftligini aniqladi: mutlaq va nisbiy, yuqori tartib va past, shoshilinch va kechiktirilishi mumkin bo'lgan, ijobiy va salbiy, bevosita va bilvosita, umumiy va maxsus, uzluqlik va uzluksiz, doimiy va vaqtinchalik, oddiy va favqulodda, hozirgi va kelajak, individual va jamoaviy, xususiy va ommaviy.

Boshqa bir nazariyaga ko'ra, A.Maslou motivatsiya nazariyasiga ko'ra, zamonaviy shaxsning insoniy ehtiyojlari ma'lum bir ierarxiyada. U shartli ravishda ehtiyojlar ierarxiyasini piramidalar ko'rinishida tasvirlab bergan. Maslou ehtiyoj piramidalarining bir nechta talqinlari bor, birinchisi shundaki, bu piramidalarning markazida insonning fiziologik ehtiyojlari yotadi, keyin ularning ustida o'zini asrash, ko'paytirish, oilani, bolalarni saqlash ehtiyojlari yotadi. Ijtimoiy ehtiyojlar - madaniy hordiq chiqarish vositalari, ma'naviy ehtiyojlardir. Keyinchalik - o'z-o'zini hurmat qilish, shaxs maqomini tan olish zarurati. Bunda odam tovarga ega bo'lmaydi, faqat tovar obro'siga ega bo'ladi. Nihoyat, o'z-o'zini tasdiqlash, o'zini rivojlantirish, o'zini anglash ehtiyojlari tepada-faqat oz sonli yoki hech kimda bo'lmagan bunday mollarga ega bo'lish istagi. Inson birinchi navbatda quyi darajadagi ehtiyojlarni qondiradi, lekin ularning qondirilishi bilan ko'proq bo'ysunuvchi buyurtmaning ehtiyojlarini qondirishga o'tadi.

Tabiiy iqtisodiy o'sishning uchinchi sababi shundaki, jamiyat iqtisodiy o'sish uchun barcha mumkin bo'lgan imkoniyatlardan - kapital resurslari, mehnat resurslari va tabiiy resurslardan maksimal darajada foydalanishi kerak. Ulardan foydalanish mohiyati alohida muhokama qilinadi.

Ehtiyoj va imkoniyatlar bo'yicha iqtisodiy o'sishning ikkinchi turi kafolatlangan deb ataladi. Mana shunday iqtisodiy o'sish tadbirkorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi va ularning umidlarini qondiradi. Tadbirkorlarning asosiy qiziqishi - foyda olish va kapitalni ko'paytirish istagi. Ular **kapitalistik iqtisodiy ruh** deb ataladi deb ishoniladi. Bu masalani o'rganishda eng katta e'tiborni nemis tarixiy maktabi, xususan M.Veber va V.Sombart bergan. Kapitalistik iqtisodiy ruhning asosiy xususiyatlari:

Birinchiidan, tadbirkorlik ruhi. Bu tadbirkorning narsalarni jamg'arish, foyda olish istagini keltirib chiqaradi. Kapitalistik iqtisodiy ruhning bu xususiyati oldingi davrga to'g'ridan-to'g'ri ziddir. Kapitalizmdan oldingi iqtisodiy tuzumda odam emas, balki narsalar yig'ilib emas, markazda turardi.

Ikkinchiidan, kapitalistik iqtisodiy ruh individualizm bilan ajralib turadi va

bu kapitalizmdan oldingi tuzumga ziddir. Uning markazida har bir kishiga jiddiy cheklavlari qo'ygan jamoa bo'lgan. Lekin, bilasizki, tadbirkor o'ziga nisbatan har qanday zo'ravonlikka toqat qilmaydi. Kapitalizm ruhi tadbirkorlarni individualizm ruhini cheklash istagi bilan davlatga salbiy munosabatda bo'lishga majbur qiladi, tadbirkor faqat tadbirkorlikka, ishlab chiqarishda yangilikka, xo'jalik boshqaruvi ratsionalizmiga sajda qiladi.

Kapitalistik iqtisodiy ruhning *uchinchi* xususiyati - bu raqobat. Raqobat tadbirkorlarni ishlab chiqarishni doimiy ravishda takomillashtirishga, xarajatlarni kamaytirishga, sifatini yaxshilashga va foyda jamg'arishga majbur qiladi, bunday qilmaslik vayronagarchilikka olib kelishi mumkin.

Shuni ta'kidlash kerakki, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida tuzilgan bu xususiyatlar hozirgi davrga umuman to'g'ri kelmaydi. Iqtisodiy ruhiyat ba'zi o'zgarishlarga duch keldi.

Ehtiyoj va imkoniyatlar bo'yicha iqtisodiy o'sishning uchinchi turi - haqiqiy iqtisodiy o'sish. Bu shunday iqtisodiy o'sish, tabiiy va kafolatlangan iqtisodiy o'sish ta'sirida, amalda amalga oshirilgan iqtisodiy o'sish.

2.3 Tabaqalashtirilmagan iqtisodiy o'sish.

Iqtisodiy o'sishni tahlil qilishning navbatdagi yondashuvi ishlab chiqarish omillarining miqdoriy va sifat o'zgarishi nuqtai nazaridan. Iqtisodiy o'sish uchun qaysi omil javobgarligiga qarab, o'sishning ikki turi mavjud: intensiv va ekstensiv. Alohida korxonalarda alohida davrlarda iqtisodiy o'sishning bu ikki turi sof shaklda mavjud bo'lishi mumkin. Milliy iqtisodiyotga kelsak, iqtisodiy o'sishning intensiv va ekstensiv turlari, qoida tariqasida, bir vaqtning o'zida mavjud, lekin ulardan biri dominant, shuning uchun milliy iqtisodiyotda asosan iqtisodiy yoki asosan ekstensiv iqtisodiy o'sish turi joriy etilgan.

Ekstensiv turga bir yoki bir nechta ishlab chiqarish omillaridan foydalanishni miqdoriy oshirish orqali erishiladi. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv turi bilan, ishlab chiqarish omillaridan foydalanishning ko'payishidan tashqari, yalpi ichki mahsulotning o'sishi ham kuzatiladi. Demak, iqtisodiy o'sishning bu turi asbob-uskunalardan, texnologiyadan, xodimlarning malakasi va mehnat unumdorligidan doimiy foydalanish darajasi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv turining asosiy kamchiligi shundaki, uning ishlatilishi ortib borayotgan omillardan biri tugashi bilan iqtisodiy o'sish sur'atli pasayadi. Bu turdagi iqtisodiy o'sish kapitalizmdan oldingi iqtisodiy shakllanishlar uchun eng xarakterlidir.

Agar uchta omillardan birining ishlatilishi tezroq o'ssa, uning yalpi mahsulotdagi ulushi ortadi. Natijada - keng qamrovli iqtisodiy o'sishning uchta kichik turidan biri: kapital talab qiladigan, mehnat talab qiladigan yoki resurslar talab qiladigan.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi bilan yalpi mahsulotning o'sishiga ishlab chiqarish omillarining sifat jihatdan yaxshilanishi hisobiga erishiladi. Birinchidan, yanada ilg'or va ishlab chiqaruvchi mashina va asbob-uskunalar, mehnat vositalaridan foydalanish hisobiga, ikkinchidan, yanada jamg'arma mehnat obyektlaridan foydalanish, uchinchidan, har bir birlik uchun xom ashyo va materiallar sarfini kamaytirish hisobiga, to'rtinchidan, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish, beshinchidan, malakali ishchi kuchidan foydalanish. Bu shuni anglatadiki, iqtisodiy o'sishning intensiv turi texnik taraqqiyot va natijada mehnat unumdorligining oshishi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, yalpi ichki va milliy mahsulot ishlab chiqarish omillaridan birini iqtisodiy o'sishning keng va intensiv turlari o'zaro bog'liq, shuning uchun ularni bir-biriga qarama-qarshil qilib bo'lmaydi. Mehnat unumdorligining o'sishi - ishlab chiqarishni intensivlashtirishning o'ziga xos xususiyati, lekin, qoida tariqasida, yangi texnologiyalardan foydalanish natijasida mehnat unumdorligi oshadi va bu keng iqtisodiy o'sishning o'ziga xos xususiyati (kapital ulushining oshishi). Agar ishlab chiqarish omillaridan birining solishtirma og'irligi pasaysa, iqtisodiy o'sishning uchta kichik turidan biri paydo bo'ladi:

- kapitalni tejash;
- mehnatni tejash;
- resurslarni tejash.

XIX asrda, mashinalarni ishlab chiqarishga ommaviy joriy etish boshlanganda, qo'l mehnati mashinalarga almashtirila boshladi. Kapitalning texnik va qiymat tarkibi o'sdi. Bu davrda iqtisodiy o'sishni kapital talab qiladigan va mehnatni tejaydigan deb ta'riflash mumkin. XX asrda barcha sanoati rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarishni avtomatlashtirishga o'tish boshlandi. Konveyer va ishlab chiqarish liniyalari keng miqyosda ishlatila boshladi. Bu mehnat va resurs birligiga sarflanadigan kapital xarajatlarining kamayishiga olib keldi. Shunday qilib, XX-asrning birinchi yarmida intensiv iqtisodiy o'sishning kapitalni tejaydigan turi shakllandi.

XX-asrning ikkinchi yarmini ikki davrga bo'lish mumkin: asrning uchinchi va to'rtinchi choraklari. Uchinchi chorak ilmiy-texnik inqilob (NTR) davriga to'g'ri keladi, bu - iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha eng qulay davr. Ilmiy-

texnik inqilob katta investitsiyalarni talab qildi. Bu bosqich iqtisodiy o'sishning bilim talab qiladigan va kapital talab qiladigan turi bilan tavsiflanadi.

XX-asrning oxirgi choragida iqtisodiy o'sishning intensiv turi o'sib bordi. Elektron texnologiyalardan keng foydalanish ishlab chiqarish vositalarining narxini pasayishiga olib keldi. Bu davrda yuqori malakali mutaxassislariga ehtiyoj katta, ish haqi darajasi oshadi. Natijada kapitalning organik va xarajatlar tarkibi tusha boshladi. Bunda iqtisodiy o'sishning mehnatni tejaydigan va kapitalni tejaydigan intensiv turi mavjud. Bu davrda energiya manbalari bilan bog'liq qiyinchiliklar bo'lgan. 1980-yillarga qadar neft va gaz narxlari tez sur'atlar bilan o'sib borardi, buning natijasida butun dunyoda resurslarni tejaydigan iqtisodiy o'sishga ehtiyoj paydo bo'ldi.

1973 yildan 1986 yilgacha energiya iste'moli Xalqaro energetika agentligiga 5%, YaIM esa 40%ga a'zo bo'lgan 21 mamlakat, xususan, AQSHda yalpi ichki mahsulot 40%ga oshdi, energiya iste'moli - 0%, Yaponiyada - yalpi ichki mahsulot 46%ga oshdi va energiya sarfi 6%ga kamaydi.

2.4 Tabiiy iqtisodiy o'sish. Kombinatsiyalangan iqtisodiy o'sish.

Davriy iqtisodiy o'sish.

Davlatning iqtisodiy o'sish darajasini aniqlash uchun birinchi navbatda hisoblash nuqtasini o'rnatish lozim.

Ko'pgina davlatlar o'zini darajasini AQSH bilan tenglashtiradi. Turli xildagi ishlab chiqarish omillarini birikishi hamda har-xil davlatlarning rivojlanishi sharoiti, iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilab berishga yo'l qo'ymaydi, degan bir fikr mavjuddir. Buning uchun bir qator asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

- 1) aholi soniga to'g'ri keladigan YAIM;
- 2) aholi soniga to'g'ri keladigan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni turlari;
- 3) aholini turmush darajasi va sifati;
- 4) iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarining natijasi.

Aytib o'tish joizki iqtisodiy rivojlanish darajasi bu tarixiy tushuncha bo'lib, milliy iqtisodiy rivojlanishning har bir pog'onasi hamda jahon hamjamiyatiga uning asosiy ko'rsatkichlariga ozmi-ko'pmi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Aholi soniga to'g'ri keladigan YAIM ko'rsatkichi iqtisodiy rivojlanish darajasining tashqisini aniqlab beruvchilardan hisoblanadi. 90 yillarning o'rtalarida boshqa rivojlangan davlatlarga solishtirganda AQSHda

aholi soniga YAIM ko'rsatkichi juda yuqori darajada bo'lgan, lekin boshqa ko'rsatkichlarga qaraganda iqtisodiyot sohasining tizimi aholi soniga to'g'ri kelgan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning turlari bo'yicha u rivojlangan davlatlar sarasiga kirmaydi. Boshqa ko'rsatkichlar xalqaro ko'lamda keng qo'llaniladigan, iqtisodiy sohasining tizimi hisoblanadi va tizimlarga bo'lib chiqarilib unga YAIM asnosida tashhis qo'yiladi.

Birinchi navbatda xalq xo'jalik sohasida yirik tizimlardan, ya'ni moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan mahsulotlar orasidagi farq o'rganilib chiqiladi. Bu solishtiruv birinchi navbatda ishlab chiqarishning umumiylikini belgilab beradi. Boshqa sohalarning tizimini o'rganib chiqish ham katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, ishlab chiqarish sohasidagi tashhis natijalari shuni ko'rsatadiki, mashinasozlik hamda ximiya sohalarini qanday ahamiyatga egaligi, boshqa sohalarda ilmiy-texnikaviy o'sishni ta'minlab beruvchilar sifatida shakllanadi.

Masalan: ishlab chiqarishda oldinda borayotgan davlatlarda mashinasozlik sohasidagi ko'rsatkichlar 150-200 va undan ham yuqori, ko'rsatkichi past bo'lgan iqtisodiy rivojlanish darajasi 10-15 daraja past bo'lgan davlatlar hamda, boshqa turdagi sohalarning egalagan yangi yirik xo'jalik yoqilg'i-energiyasi, agrosanoat, qurilish hamda xom-ashyo, harbiy bo'linma va h.k. Davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasini uni asosiy ishlab chiqarayotgan mahsulotiga qarab belgilanadi (milliy iqtisodiyotning tayanchi hisoblangan mahsulotlarni). Bu asosiy ishlab chiqarilgan mahsulotlarning qanchalik davlat uchun ehtiyojini qondirayotganligiga qarab beriladi. Birinchi o'rinda bunday asosiy ishlab chiqarishga yetarli darajada elektr quvvati olinadi. Elektr quvvati rivojlanish asosida yotadi, hamda buning orasida yana bir soha chambarchas yotadi, ya'ni texnikaviy rivojlanish hamda bularning ishlab chiqarish sifati soni va xizmat ko'rsatish e'tiborga molikdir va h.k.

Hozirgi vaqtda rivojlangan hamda rivojlanishi past bo'lgan davlatlarda bu ko'rsatkich 500taga 1 ta to'g'ri keladigan, ba'zi hollarda undan ham ko'proq. Bu aholi soniga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarilayotgan mahsulotdir. Statistika shuni ko'rsatadiki, bular: mis ishlab chiqarish, metall eritish, stanoklar, avtomobillar, mineral o'g'itlar, ximik tolalar va bir qator boshqa mahsulotlardir. Davlatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning aholi soniga to'g'ri keladigan asosiy iste'mol mahsulotlaridan quyidagilar hisoblanadi: don mahsulotlari, sut mahsulotlari, go'sht mahsulotlari, shakar, kartoshka va h.k.

Aholining yashash darajasining davlatdagi YAIMning ham yo'lga qo'yilganiga bog'liq. Uzoq muddatga etadigan mahsulotning iste'molchi

tomonidan qancha ko'p olinsa, bu aholining yashash sharoiti yaxshiligidan dalolat beradi va bu aholining yashaydigan davlat ancha iqtisodiy tomonidan yaxshi rivojlangan hisoblanadi. Odatda aholining turmush darajasining quyidagi 2 ta ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqligi orqali belgilanadi:

- mehnat resurslarining holati, o'rtacha hayot kechirishning davomiyligi, aholining savodxonligi darajasi, aholi soniga to'g'ri keladigan asosiy mahsulotlarning iste'mollik darajasi, mehnat resurslarining kvalifikatsiyalilik darajasi, 10ming aholi sonining ichidan qanchasi o'qiyotgani va talablarining soni YAIM dagi bilimlarni oshirishdagi sarf xarajatlarning soni;

- soha xizmatlarining rivojlanishi (10 mingta aholiga to'g'ri keladigan shifokorlar soni, 1 ming aholiga to'g'ri keladigan shifoxonadagi o'rinlar soni, aholining uy-joy bilan ta'minlaganligi, uy jihoz va h.k.).

Oxirgi yillarda jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, turmush sifatini aniqlash uchun ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni, hamda aholining savodxonligini oshishi, hayot kechirish davomiyligi, ayrim ko'rsatkichlardan yoki umumjamiyatning rivojlanishini ta'minlovchi indekslardan foydalanmoqda va h.k.

Shu ko'rsatkichlarga alohida to'xtalib o'tib, eng muhimlarini aytib o'tishimiz lozim:

- mehnat bilan ta'minlash (ishlab chiqarish va agrar xo'jaligi, ishlab chiqarish alohida sohalari);

- YAIM kapital sig'imining birligi yoki aniq bir ishlab chiqarish ko'rinishi;

- fondlarning asosiy fond taqsimlash birligi;

- YAIMning xom-ashyo sig'imi birligi va asosiy ishlab chiqarish ko'rinishi.

Oxirgi yillarda Xalqaro Valyuta Fondi hamda MDH da qabul qilingan keng qamrovli raqobatbardosh ko'rsatkichlardan foydalanilmoqda, bir qator ko'rsatkichlar narx-navoni o'sishini o'lchash uchun, hamda davlatda ishlab chiqarilgan mahsulotni qolib ketishini va boshqa rivojlangan davlatlarda nisbatan solishtirish ko'rsatkichlaridir:

- maosh to'lash uchun ketayotgan sarf xarajatlar (1ta ishlab chiqarishgan mahsulotning hisobiga);

- bir ish kuni ketadigan me'yoriy sarf xarajatlar (1ta ishlab chiqarishgan mahsulotning hisobiga);

- narx-navo ustiga qo'shilgan elementlarning darajasi va h.k. birinchi ishlab chiqarish faktorlarini sarf xarajatlarning ko'rsatkichlari;

- mahsulotning chakana narxining solishtirish darajasi. Eksport qilinadigan tovarning solishtirish darajasi. Albatta bu tuzilma davlatning iqtisodiy rivojlanishining to'laqonli ko'rsatib bera olmaydi, lekin ayrim faoliyati sohasi xalqaro bozorda raqobatbardoshligi yaqqol ko'rsata oladi.

Iqtisodiy o'sish 2 usul bilan aniqlanadi va o'lchanadi.

1- usul real YAIM ni (YAMM, SMM) o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiy iqtisodiy imkoniyatlari harakatini ifodalash uchun ishlatiladi.

2- usul real YAIM ni (YAMM, SMM) o'tgan davrga nisbatan aholi jon boshiga o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakat ijtimoiy rivojlanishi darajasini va harakatining sifat o'zgarishlarini ifodalash uchun foydalanadi. Iqtisodiy o'sish suratlari va qo'shimcha o'sish sur'atlari bir-biridan farqlanadi:

a) bazis o'sish sur'atli = $\frac{Y_i}{Y_0}$

b) zanjirli o'sish sur'atli = $\frac{Y_i}{Y_{i-1}}$

Qo'shimcha o'sish sur'atlari quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi.

a) bazis qo'shimcha o'sish sur'atli = $\frac{Y_i - Y_0}{Y_0}$

b) zanjirli qo'shimcha o'sish sur'atli = $\frac{Y_0 - Y_{i-1}}{Y_{i-1}}$

Bunda, Y_0 – bazis yildagi real YAIM

Y_i – shu yildagi real YAIM

Y_{i-1} – bundan avvalgi yildagi real YAIM

Ko'pchilik mamlakatlarning tarixiy tajribasida tasdiqlangan qonuniyat borki, unga ko'ra iqtisodiy o'sishning ko'lami va sur'atlari o'zaro teskari mutanosiblikda o'zgaradi, ya'ni o'sish ko'lami miqdoran oshgan sari, uning sur'atlari pasayishiga moyil bo'ladi. Iqtisodiy o'sishning nafaqat miqdoriy, balki sifat me'yori ham mavjud.

Iqtisodiy davrlarining xususiyatlari va ko'rinishi. Iqtisodiy taraqqiyot doimiy tebranishlarga uchrab turadi – pasayishi, tanglilik davrlari iqtisodiy faollik va ko'tarilish bilan almashadi. Iqtisodiy o'sishning davriylik xususiyati fan – texnika taraqqiyoti bilan bog'liq. Shu tufayli asosiy fondlarni saqlash yo'li bilan yangilanishi yuz beradi, yangi texnologik jarayonlar tatbiq etiladi, milliy daromad, iste'mol, jamg'arish va investitsiyalar o'rtasida o'zaro bog'liqlik o'zgaradi. Iqtisodiy o'sish holatida ishlab chiqarishning hajmini vaqti-vaqti

bilan bo'lib turadigan bunday kengayishi yoki qisqarishi **iqtisodiy davr** deb ataladi. Iqtisodiy davrlar davom etish muddatiga ko'ra quyidagilarga bo'linadi:

- qisqa (3-4 yil) muddatli, tovar – moddiy zaxiralarning o'zgarishi bilan asoslangan;

- o'rta (7-8 yil) muddatli asosiy fondlar asbob – uskunalarni almashtirish sifatidagi o'zgarishlaridan kelib chiqadi;

- Kuznets davri (15 – 20 yil) qurilish davr nazariyasining asoschisi Amerika iqtisodchisi Saymon Kuznets nomi bilan atalgan. Bu davr turar joylarni va ba'zi ishlab chiqarish inshootlarni vaqti-vaqti bilan ommaviy ravishda yangilanishi bilan bog'liq bo'lgan tebranishlardir;

- uzun to'lqinlar (50-60 yil), infrastrukturani yangilanishi va tubdan yangi texnologik jarayonlarni kiritish bilan asoslanadi va rus tadqiqotchisi N. Kondratev nomi bilan nomlanadi.

2.5 Iqtisodiy o'sishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi.

Iqtisodiy o'sishni o'lchash ko'rsatkichlari tizimining mavjudligi uning stavkalarini hisoblash imkonini beradi. Iqtisodiy o'sish sur'atlariga qarab quyidagilar ajralib turadi:

1. Barqaror iqtisodiy o'sish - ma'lum vaqt oralig'ida bir xil tezlik kuzatiladi (foizda). Bu uch turga bo'linadi:

- arifmetik progressiyada iqtisodiy o'sishi, agar o'sha davrda o'sish bazis davr bilan taqqoslaganda bir xil miqdorda yoki bir xil bo'lsa;

- geometrik progressiyada iqtisodiy o'sish, agar ma'lum vaqtdan keyin o'sish siljish bazis davriga nisbatan bir necha marta sodir bo'ladigan bo'lsa (har bir keyingi davrda o'sishiga nisbatan o'sish);

- eksponensial iqtisodiy o'sish, bu yerda o'sish har 25 yilda kvadrat yoki kub shaklida bo'ladi.

2. Tafovutsiz iqtisodiy o'sish - rivojlanayotgan mamlakatlar sanoati rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlarini takrorlash orqali ro'y beradi.

3. Kombinatsiyalangan o'sish sanoat rivojlanishining dastlabki bosqichida sodir bo'ladi: birinchi navbatda, iqtisodiy o'sishning katta tezligi, keyin o'sish silliq bo'ladi (silkinishlarsiz).

4. Organik o'sish mamlakatlar bo'yicha tabaqalashtirilgan iqtisodiy o'sish zarurligini nazarda tutadi. Organik iqtisodiy o'sish kontseptsiyasining muallifi, nemis iqtisodchisi Eduard Pestel quyidagi printsiplarga rioya qilishni taklif

qildi:

- ba'zi mamlakatlar (sanoati rivojlangan) o'sish sur'atlarini sekinlashtirishi kerak, boshqalari (rivojlanayotgan), aksincha, o'sishi kerak;
- hech qaysi davlatlar o'z iqtisodiy o'sishini boshqa davlatlar hisobiga ta'minlamasligi kerak;
- ba'zi mamlakatlarda progressiv siljishlar butun dunyo bo'ylab bir xil o'zgarishlarga hamroh bo'lishi kerak;
- jahon iqtisodiyotida dinamik muvozanat saqlanishi kerak.

5. Siklli iqtisodiy o'sish - tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan davrlar ortidan milliy ishlab chiqarishning sekin o'sishi yoki pasayishi davrining umumiy qonuniyatlarini aks ettiradi.

Uzoq muddatli iqtisodiy o'sish o'rtacha o'sish sur'atli bilan belgilanadi. Uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni aniqlash uchun butun mamlakat bo'yicha YaIMning o'rtacha o'sish sur'atli va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ulushi bilan aniqlanadi.

2.6 Iqtisodiy o'sish koeffitsienti. Iqtisodiy o'sish sur'atlari. Jahon iqtisodiyotining iqtisodiy o'sish bo'yicha markazi va perefiriyasi.

Agar dunyoning barcha mamlakatlari bir vaqtning o'zida va bir xil sur'atda rivojlansa, har qanday vaqtda jahon iqtisodiyoti o'z tarkibida bir xil bo'ladi. Ammo, aslida, unday emas. Aslida, ba'zi mamlakatlar sanoat iqtisodiy o'sishiga oldinroq, boshqalari keyinroq o'tdilar. Ba'zilarida sanoat iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqori, boshqalari sekinlashadi. Natijada, har bir lahzada jahon iqtisodiyoti har xildir.

Umumiy tendentsiya shundaki, ikki asr davomida (XIX va XX asrlar) tobora ko'proq mamlakatlar va xalqlar sanoatgacha bo'lgan iqtisodiy o'sishdan sanoat o'sishiga o'tishga intilmoqda. Keling, bu jarayon qanday davom etganini tarixiy jihatdan ko'rib chiqaylik.

Sanoat iqtisodiy o'sish yo'lini tutgan birinchi mamlakat Angliya bo'ldi. XIX asr o'rtalarida u sanoat kuchiga aylandi. Natijada, 1850 yilda Angliya aholisining 50% dan ko'prog'i shaharlarda yashagan va ishlagan, mehnatga layoqatli aholining atigi 15% qishloq xo'jaligida qolgan. 1850 yilda sanoat Angliyada 20 million kishi bor edi va o'sha paytda dunyoda 1 milliard odam bor edi. Shunday qilib, 1850 yilda dunyo aholisining 2% sanoati rivojlangan mamlakatlarda yashagan. 1900 yilda AQSh, Germaniya, Frantsiya va Italiya sanoati rivojlangan davlatlarga tegishli bo'la boshladi. Sanoat rivojlangan bu

mamlakatlar aholisi 250 million kishini tashkil etdi yoki 1900 yilda Yer aholisining 15% ini sanoat mamlakatlarida iqtisodiy o'sishning sanoat turi sharoitida yashay boshladi. 1950 yilda sanoati rivojlangan mamlakatlarda 750 mln., XX asrning 90 - yillarida sanoati rivojlangan mamlakatlarda 1 milliarddan ortiq odam yashaydi, bu dunyo aholisining 20% dan ortig'ini tashkil qiladi. Agar yaqin 40 yil ichida Xitoy, Hindiston, Rossiya va MDH davlatlari sanoati rivojlangan davlatlar qatoriga kirsam, o'sha paytga kelib sanoat rivojlangan mamlakatlarda yashaydiganlar soni 4 milliard kishidan oshadi deb taxmin qilinadi.

Jahon iqtisodiyoti ikkita tendentsiya bilan tavsiflanadi: notekis rivojlanish va iqtisodiy taraqqiyotni tenglashtirish. Shu bilan birga, ba'zi yillarda, ba'zi davrlarda u yoki bu tendentsiya ustunlik qiladi. Mantiqan fikr yuritib, biz shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, sanoatdan oldingi iqtisodiy o'sish bosqichida bo'lgan mamlakatlar sanoatlashtirish jarayonida tez sanoat tashkil qilsa, dunyoning turli mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish darajasi tekislanadi. Ammo, aslida, bunday bo'lmaydi, chunki sanoati rivojlangan mamlakatlar ham rivojlanmoqda, rivojlanmagan mamlakatlarda qarama - qarshi tendentsiyalar kuzatilmoqda, ba'zi davlatlar tez rivojlanmoqda, boshqalari juda sekin, shuning uchun biz har lahzada notekis taraqqiyotning kuchayishi yoki zaiflashishini kuzatamiz.

Urushdan keyingi davrda iqtisodiy o'sishning sanoat turi bo'yicha jahon mamlakatlarini qandaydir gradatsiyalashni amalga oshirish zarur bo'ldi. Shu bois, iqtisodiy adabiyotlarda haligacha quyidagi ikkita ta'rif ishlatiladi: sanoati rivojlangan mamlakatlar va rivojlanayotgan mamlakatlar. Hozirgi sharoitda bu ta'riflar dunyoning barcha mamlakatlarini tavsiflash uchun yetarili emas, shuning uchun bugungi kunda sanoat iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha rivojlanish darajasi bo'yicha quyidagi mamlakatlar guruhlarini umumiy qabul qilingan hisoblanadi.

1. Sanoat o'sish bosqichidan o'tgan va XX asr o'rtalaridan boshlab iqtisodiy o'sishning postindustrial turiga o'tish davriga kirgan 25 mamlakat.

2. Yangi sanoatlashgan mamlakatlar - jadal sanoat iqtisodiy o'sish bosqichida bo'lgan davlatlar. Har o'n yilda yangi sanoatlashgan mamlakatlar soni ortib bormoqda.

3. Saudiya Arabistoni kabi boy neft eksport qiluvchi davlatlar. Ayrim neft eksport qiluvchi mamlakatlarda aholi jon boshiga YaIM postindustrial iqtisodiy o'sish bosqichiga o'tgan sanoati rivojlangan mamlakatlarga qaraganda yuqori.

4. Ishlab chiqarish va daromad darajasi yuqori bo'lgan kichik davlatlar. Daromadlar asosan turizm, bank tizimi (Shveysariya, Lyuksemburg, Lixtenshteyn, Monako) hisobidan shakllanadi.

5. Rivojlanayotgan mamlakatlarning katta guruhi. Hozirgi vaqtda bu Yer aholisining 2/3 qismini tashkil qiladi. Sanoat iqtisodiy o'sish darajasi bo'yicha ham bu guruh bir xil emas, shuning uchun rivojlanayotgan mamlakatlar guruhi odatda uchta kichik guruhga bo'linadi: ulardan biri yangi sanoatlashgan mamlakatlarga yaqinlashdi, ikkinchisi sanoatlashtirish muammosini hal qilishga harakat qilmoqda, uchinchisi, sanoat iqtisodiy o'sishning dastlabki bosqichida, o'z sanoatini yaratib, jahon hamjamiyatiga yuqori sanoat salohiyatiga kirishga harakat qilmoqda.

6. Agrar iqtisodiyotdan sanoat iqtisodiy o'sishiga o'tmagan mamlakatlar.

Sanoati rivojlangan mamlakatlar zamonaviy iqtisodiy o'sishning markazi, rivojlanayotgan mamlakatlar esa sanoat iqtisodiy o'sishining chekkasi hisoblanadi, deb ishoniladi. Bu ikki guruh mamlakatlar - markaz va chekka - o'zaro bog'liq, ular o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita aloqalar o'rnatiladi:

- 1) kapital eksporti orqali aloqa;
- 2) periferiyada filiallar tashkil etuvchi transmilliy korporatsiyalar orqali aloqa;
- 3) butun dunyo savdosi;
- 4) ilmiy-texnik hamkorlik;
- 5) trening bo'yicha hamkorlik;
- 6) jahon hamjamiyatida sanoati rivojlangan davlatlar rivojlanayotgan mamlakatlarga quyidagilar bo'yicha yordam beradi:
 - mutaxassislarni tayyorlash;
 - asbob - uskunalar va texnologiyalarni sotish;
 - oziq - ovqat mahsulotlari;
 - gumanitar yordam.

Periferiya, ya'ni rivojlanayotgan mamlakatlarga kelsak, ular sanoat rivojlangan mamlakatlarning sanoat resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondiradi. Bir nechta raqamlar: periferiya jahon bozoriga jahon iqtisodiyotining boksitlarga bo'lgan ehtiyojining 90-100 foizini, qalayga bo'lgan ehtiyojning 80-95 foizini, xromga bo'lgan ehtiyojning 60-90 foizini, o'z resurslari import qiluvchi mamlakatlarda neft, 85-99% - temir rudasida, 50-60% - nikel, 50-70% - rux va alyuminiyni yetkazib beradi.

Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning o'zaro bog'liqligi yo'q,

ular o'rtasidagi tenglik ham yo'q. Yerning markazi va chekkasi o'rtasida katta farq bor, shuning uchun rivojlanayotgan mamlakatlar ko'pincha arzon neft, arzon ishchi kuchi yetkazib beruvchilari, kechagi mahsulot iste'molchilari hisoblanadi. Ammo, shu bilan birga, keng qamrovli integratsion jarayonlarsiz rivojlanayotgan mamlakatlar qisqa vaqt ichida sanoati rivojlangan davlatlar qatoriga kira olmaydi, shuning uchun ular ataylab jahon iqtisodiyotida bo'ysunuvchi mavqega ega bo'ladilar.

2.7 Konvergentsiya tushunchalari va uning mavjudligining empirik dalillari.

Mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi bo'shliqlarning paydo bo'lishi bir qancha sabablar bilan izohlanadi va bu vaziyatdan chiqish yo'llari taklif qilinadi, chap radikaldan G'arbning rivojlanish qonunlariga ergashadi. Mamlakatlarning rivojlanish darajasida bo'shliqlar borligini bilish konvergentsiya kontsepsiyasini vujudga keltirdi. Ijtimoiy-iqtisodiy sohadagi konvergentsiya ikki jihatdan ko'rib chiqiladi: iqtisodiy tizimlarning kapitalistik va sotsialistik tuzumlarining yaxshiroq jamiyatga yaqinlashuvi sifatida yaqinlashuvi nuqtai nazaridan, bu aralash iqtisodiyot tushunchasida aks ettirilgan. XX asrning ikkinchi yarmida rivojlangan sanoat mamlakatlarida "farovon davlatlar" modellari. Bu tushunchalarning asosiy vakillari P.Sorokin, A.Saxarov, J.K.Galbrayt va boshqalar. Konvergentsiya kontsepsiyasining yana bir komponenti R.Solou modelida ishlab chiqilgan va ikki jihatdan β - va σ -konvergentsiya sifatida ishlab chiqilgan.

O'sish nazariyalari doirasida β -yaqinlashish hodisasi uning neoklassik versiyasi ikkita komponentni o'z ichiga oladi - mutlaq va nisbiy yaqinlashish. Nisbatan yaqinlashish vaziyatga yumshoqroq qaraydi, xususan, uning ta'kidlashicha, iqtisodiyot qanchalik barqaror bo'lsa, shunchalik tez o'sadi.

Keling, konvergentsiya mexanizmini, shuningdek, empirik ma'lumotlar global konvergentsiya tendentsiyasini tasdiqlaydimi yoki yo'qligini batafsil ko'rib chiqaylik.

Solou modelida, iqtisodiyot hali muvozanatli o'sish yo'lida bo'lmagan, aniq kapital va mehnat unumdorligi har xil tezlikda o'sadi. Kapitalning ishchi kuchiga nisbati (k) doimo o'zgarib turadi. Shu bilan birga, agar mamlakatlarda jamg'arma, amortizatsiya va ishlatilgan texnologiyalar bir xil bo'lsa, aholi jon boshiga kapital-ishchi kuchi nisbati ham bir xil bo'ladi. Shuning uchun, agar mamlakatlarda aholi jon boshiga kapital-mehnat nisbati har xil bo'lsa, demak,

k_0 boshlang'ich kapital-mehnat koeffitsienti past bo'lgan mamlakatlarda aholi jon boshiga tushgan daromadning o'sish sur'atli yuqori, demak, k_0 omillarining dastlabki nisbiy jihozlanishi, ularning barqaror optimal qiymatidan kelib chiqadi k^* .

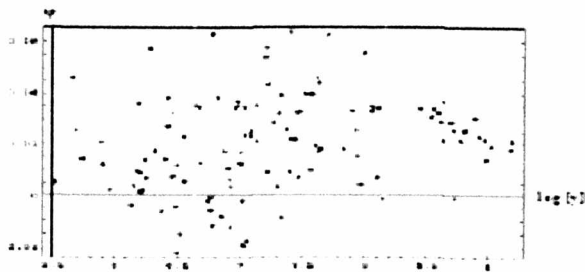
Shu munosabat bilan uchta savol qiziqirtirmoqda:

a) mehnat unumdorligining o'sish sur'atli "moslashuvchan traektoriyada" qanday o'zgaradi;

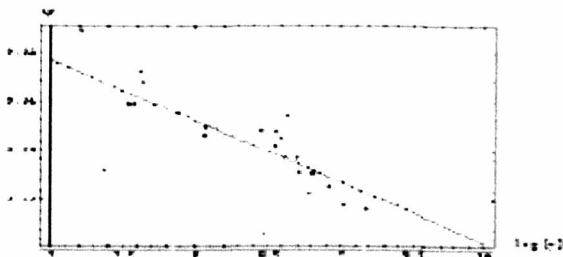
b) turli mamlakatlar iqtisodiyotida o'sish tenglashtiriladimi;

c) model parametrlarini real baholagan holda, barqaror holatga moslashish qancha vaqtni oladi.

Bu savollarga javob - β va σ konvergentsiya gipotezalarini qo'llashdir.



a) 117 ta mamlakat bo'yicha ma'lumot



b) Evropa mamlakatlari bo'yicha ma'lumot

2.7.1-rasm. Xalqaro β -konvergentsiya statistikasi (1960 yildagi aholi jon boshiga logarifmik daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlar va 1960–1985 yillardagi o'sish sur'atlari)

Xalqaro o'sish sur'atlarini taqqoslash uchun quyidagi iborani olish mumkin: uzoq muddatli muvozanat o'sishiga moslashish jarayonini deyarli tugatgan mamlakatlar o'sgan mamlakatlarga qaraganda pastroq tezlikda o'sadi.

Ular hali ham o'zlarining barqaror ahvolidan uzoqlashish sharti bilan ularning ko'millarini jihozlashning boshlang'ich darajasi hisobga olinsa (tejash darajasi, o'sish tezligi - qishloq va texnologiya bir xil) va ular hali ham adaptiv traektoriyada. Solou modeli quyidagi natijani bashorat qilmoqda (mutlaq β -konvergensiya deb ataladi): rivojlanayotgan mamlakatlar nisbatan past omillar bilan (kapital kambag'al / ishchi kuchi boy) o'sish muvozanatidan ancha uzoq va yuqori ko'rsatkichlarga ega. Sanoat rivojlangan mamlakatlar, aksincha, sozlash jarayonini deyarli yakunladilar va shunga mos ravishda sekinroq sur'atlar bilan o'sib bormoqda. Boshqacha qilib aytganda, asosiy kirish nisbati qanchalik past bo'lsa, kapital intensivligining o'sish sur'atli shunchalik yuqori bo'ladi. Bu yuqoridagi bayonotni tasdiqlaydi: boshqa narsalar teng bo'lganda (ceteris paribus), boy va kambag'al mamlakatlar o'rtasida mutlaq yaqinlik mavjud.

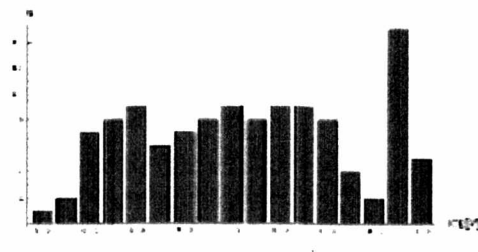
2.7.1-a) -rasmda so'rov ma'lumotlari ko'rsatilgan. 117 ta davlat mutlaq β -konvergensiyaning empirik dalillarini taqdim etmaydi. Regressiya boshlang'ich davrdagi aholi jon boshiga daromad va vaqt oralig'i, buni Evropaning 2.7.1-b) -rasmda ko'rish mumkin. Mutlaq β -konvergensiya faqat nisbatan bir hil sharoitga ega bo'lgan mamlakatlar uchun tasdiqlangan, masalan, OECD mamlakatlari yoki mamlakatlarning mintaqaviy guruhlari (Evropa, Janubiy Osiyo, Janubiy Amerika). Shu nuqtai nazardan, ular ko'pincha "klublarning yaqinlashuvi" yoki mamlakatlar guruhlarning yaqinlashuvi haqida gapirishadi.

O'sish sur'atları barqaror davlatdan uzoqda va doimiy ravishda moslashish yo'liga qaytayotganiga dalillar qolmoqda. Nisbiy β -konvergensiya kontseptsiyasi nima uchun progressiv iqtisodiyotlar past rivojlanganlarga qaraganda yuqori o'sish sur'atlarini ko'rsatishi mumkinligini tushuntiradi. Keyin ular mamlakatga xos barqaror davlat traektoriyasidan ancha orqada qoladilar. Yuqorida aytib o'tilganidek, mutlaq β -konvergensiya mamlakatlar o'rtasida aholi jon boshiga tushadigan daromadlarning yaqinlashishini anglatadi. Bu natija yuqoridagi cheklovlarni hisobga olgan holda, nisbiy β -yaqinlashish holatida ham qo'llanilishi mumkin. Mamlakatlar aholi sonining o'sish sur'atlari va qo'llaniladigan texnologiyalardan farq qilar ekan, aholi jon boshiga kapital miqdorining oddiy o'sishi (masalan, Solou modelida taxmin qilinganidek - qisqa muddatda jamg'arma tezligining oshishi hisobiga) olib kelmaydi. Mamlakatlarning o'sish sur'atlarining mutlaq konvergensiyasi va shuning uchun har bir mamlakatning kapital-ishchi kuchi nisbati barqaror

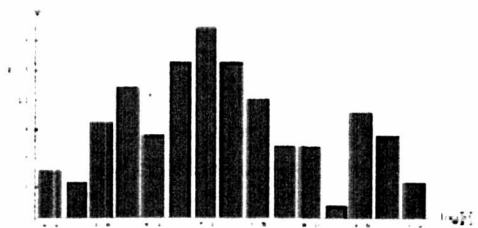
davlatda, bu boshqa davlatlardan farq qiladi. Shu bilan birga, nisbiy konvergentsiya gipotezasi, yuqorida aytib o‘tilganidek, iqtisodiyot barqaror holatidan qanchalik uzoq bo‘lsa, tezroq o‘sadi deb taxmin qiladi.

Ushbu mamlakat profilidagi daromad taqsimotining xilma - xilligidagi o‘zgarishlar har bir vaqtda aholi jon boshiga tushadigan daromadning standart og‘ishlarini ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan, agar aholi jon boshiga tushadigan daromadlar dispersiyasi vaqt o‘tishi bilan kamaysa, σ -konvergentsiyasi mavjud.

2.7.2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, 117 ta mamlakat uchun σ -yaqinlashishni empirik tarzda o‘rnatish mumkin emas. Bundan farqli o‘laroq, 1960 yildan 1985 yilgacha aholi jon boshiga daromadlar farqi aniq oshdi. Biroq, tahlil vaqt o‘tishi bilan ma’lum hududlarda aholi jon boshiga tushgan daromadning xilma-xilligi bilan chegaralanadi, masalan, AQShning federal shtatlari yoki Evropa mintaqalari σ -konvergentsiyasini ko‘rsatadi.



a) Aholi jon boshiga daromadlar taqsimoti 1960 yil



b) Aholi jon boshiga daromadlar taqsimoti 1985 yil

2.7.2-rasm. Σ -yaqinlashuvining xalqaro isboti (117 mamlakat ma’lumotlari): $E \log (y) = 7.29636$, $p = 0.9$; $E [\log (y)] = 7.29636$, $p = 0.9$

2.7.2-rasmdan ko‘rinib turibdiki, 117 mamlakat uchun σ -yaqinlashishni empirik tarzda o‘rnatish mumkin emas. Bundan farqli o‘laroq, 1960 yildan 1985 yilgacha aholi jon boshiga daromadlar farqi aniq oshdi. Biroq, tahlil

ma'lum mintaqalarda aholi jon boshiga tushgan daromadning vaqtincha o'zgarishi bilan chegaralanadi, masalan, AQShning federal shtatlari yoki Evropa mintaqalari konvergenctiyasini ko'rsatadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Asosiy ishlab chiqarish faktorlari ko'rsatish va hamda ularning jamiyatni iqtisodiy o'sishga yordam beradigan tomonini baholab beradi.

2. Intensiv va ekstensiv o'sishni tushuntrib berish va nima degan, ular sof yakka holda uchramaydi.

3. Nima uchun 1960 yillar G'arbiy Evropa iqtisodiyotida oltin davr hisoblangan. Uning 1970 yillardagi o'sishini susayishi sababini tushuntrib bering.

4. Insonning jamg'armasiga sarflanayotgan investitsiyalar iqtisodiy o'sish faktorlari hisoblanadimi.

5. Nima uchun sobiq Ittifoq davrida intensiv iqtisodiy o'sish muammolari 1980 yillardagi ko'tarildi.

6. O'sish sur'atlari bo'yicha qanday tasniflarni tasavvur qilish mumkin?

7. Qaysi davlatlar markazga va qaysi iqtisodiy o'sishning chekkasiga tegishli?

8. Absolyut va nisbiy konvergenctiya tushunchalari orasidagi farqni qayerdan ko'rasiz?

9. Klub yaqinlashuvi nima?

10. ϵ -konvergenctiya holatini qanday tushuntira olasiz?

3. IQTISODIY O'SISHNINING ASOSIY OMILLARI VA ZIDDIYATLARI

3.1 Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar. Talab omillari. Taklif omillari. Taqsimlash omillari.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar iqtisodiyotning miqdoriy o'sish layoqatini belgilab beradi, ular *taklif omillari* deb ham ataladi. Bu omillar quyidagilar:

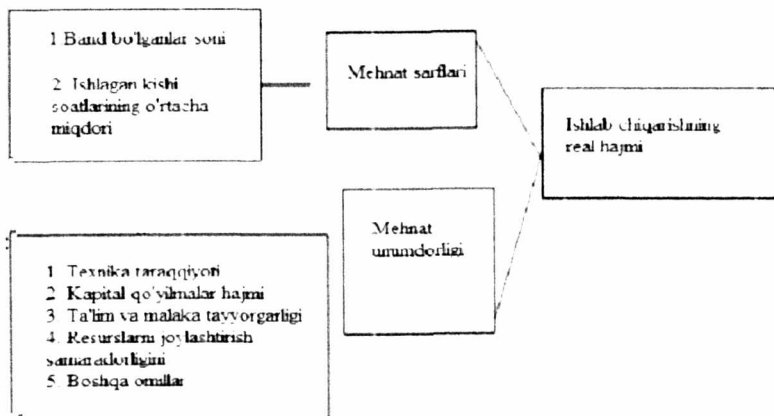
1. Tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
2. Ishchi kuchi resurslari miqdori va sifati;
3. Asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi va sifati;
4. Texnologiya va fan - texnika taraqqiyoti.

Iqtisodiy o'sishga *taqsimlash omillari* ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish potensialidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan real foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi taklif va taqsimlash omillari o'zaro bog'liq va bir-birini taqazo qiladi. Masalan, resurslar miqdorining o'sishi va sifatining yaxshilanishi, texnologiyani takomillashtirish iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat yaratadi. To'liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash omillari ham o'z o'rniga ega bo'ladi bu muammoni tahlil qilishda asosiy e'tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Mehnat unumdorligining o'sishga olib keluvchi omillarni to'laroq ko'rib chiqamiz. Fan - texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Texnika taraqqiyoti o'z ichiga nafaqat ishlab chiqarishning butunlay yangi usullarini, balki boshqarish va ishlab chiqarish tashkil qilishning yangi shakllarini ham oladi. Umuman aytganda fan-texnika taraqqiyoti deyilganda pirovard mahsulot chiqarishni ko'paytirish maqsadida mavjud resurslarni yangicha uyg'unlashtirishni taqozo qiluvchi yangi usullarning topilishi ham tushuniladi. Amaliyot texnika taraqqiyoti va kapital qo'yilmalar (investitsiyalar mustahkam o'zaro bog'liq, texnika taraqqiyoti ko'pincha yangi mashina va uskunalarga investitsiyalar qo'yishga olib keladi. Masalan, atom energiyasidan foydalanish bo'yicha texnologiyani qo'llash uchun atom loktrestensiyalarini qurish zarur bo'ladi. Birinchi qarashda texnika taraqqiyoti tarixiy va shiddatli ro'y berish xususiyatiga ega bo'ladi. Gaz va yoqilg'i dviyetellari, konveyer va yig'ma liniyalar bizning hayotga o'tishimiz eng muhim yutuqlari sifatida kirib keldi. Quyidagi 3.1.1-chizmadan ko'rinadiki, real mahsulotni ikki asosiy usulda ko'paytirishi mumkin.

Respublika oldida texnika taraqqiyoti sohasidagi asosiy vazifa, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyani qo'llash, ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishning yangi usul va shakllarini joriy qilish hisoblanadi.



3.1.1-chizma. Real mahsulotni o'sishini aniqlab beruvchi omillar

Ma'lum vaqt ichida kapitalning hajmi mutloq ko'payishi mumkin, ammo ishchi kuchi soni tezroq o'ssa, mehnat unumdorligi pasayadi, chunki har bir ishchining asosiy kapital bilan qurollanganlik darajasi kamayadi. Ulardan ancha unumli foydalanish yo'li bilan real mahsulotni ko'paytirish hajmini jalb etish mumkin.

Ta'lim va malaka tayyorgarligi mehnat unumdorligini oshiradi va natijada ancha yuqorilanish haqiga ega bo'lish imkoniyatini beradi. Inson kapitaliga investitsiyalar qo'yish mehnat unumdorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. O'z-o'zidan aniqki, ishchi kuchi sifatining eng oddiy ko'rsatkichi ta'lim darajasi hisoblanadi. Hozirgi davrda respublikamiz iqtisodiyotida band bo'lganlarning 90 foizga yaqini oliy va o'rta maxsus ta'limga ega.

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sishni suratini pasaytiruvchi omillar ham mavjud bo'ladi. Ularga mehnat muhofazasi, atrof muhitning ifloslanishdan saqlash himoyasi va shu kabi holatlar.

Mahsulot o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning **ekstensiv** va **intensiv** yo'llarini belgilab beradi. Ekstensiv iqtisodiy o'sishga **ishlab** chiqarishning avvalgi texnikaviy asosi saqlanib qolgan holda ishlab chiqarish omillari miqdorining ko'payishi tufayli erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha xuddi o'shanda korxonalar quriladi. Ekstensiv o'sishda agar u sof holda amalga

oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarib qoladi.

Intensiv iqtisodiy o'sish sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifati jihatidan takomillashtirish, yanada progresivroq ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek mavjud ishlab chiqarish potensialidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining oshishida o'z ifodasini topadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa oshirish uchun mavjud korxonaga teng bo'lgan yana bir korxonani qurishga hojat yo'q. Bu natijaga ishlab turgan korxonani rekonstruksiya qilish va texnika bilan qayta qurollantirish, mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish hisobiga erishish mumkin.

Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda, alohida - alohida mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikda, bir - biri bilan qo'shilgan tarzda bo'ladi. Shu sababli ustivor ekstensiv va ustivor intensiv iqtisodiy o'sish yo'llari tahlil qilinadi.

Iqtisodiy o'sish bir qancha omillarga bog'liq. Omillar to'plami orasida adabiyotda omillar guruhining quyidagi tasnifi ko'proq uchraydi:

- 1) ta'minot omillari;
- 2) tarqatishga bog'liq omillar;
- 3) iste'molga bog'liq bo'lgan omillar (talab omillari).

Ishlab chiqarish omillari - bu tovarlar va xizmatlar taklifining omillari, iste'mol omillari - samarali talab omillari. Samarali talab daromadning umumiy darajasiga va soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar miqdoriga, ya'ni ixtiyoriy daromadga bog'liq.

Ta'minotga va shunga mos ravishda iqtisodiy o'sish sur'atliga ta'sir etuvchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni aniqlash mumkin:

- mehnat resurslarining malakasi, band aholining ma'lumoti, sog'liqni saqlash sifati, tabiati va boshqaruvning milliy xususiyatlari (boshqaruv omili), jamiyatning yoshi va jinsi tarkibi - bu omillar guruhi bundan buyon inson resurslari deb ataladi;

- mineral resurslar zaxiralarining mavjudligi, ularning rivojlanish darajasi, ularning rivojlanishining mehnat zichligi darajasi, sifatli resurslar darajasi (masalan, neftni qayta ishlash chuqurligi uning tabiiy xossalari bilan belgilanadi). Bu omillarning barchasini xomashyo sifatida ko'rsatish mumkin;

- jamiyatning texnologik rivojlanish darajasi, ilmiy-texnik taraqqiyot yutuqlaridan foydalanish imkoniyati, kapital-mehnat nisbati, mehnat taqsimoti omili, shu jumladan xalqaro, aloqa, aloqa rivojlanish darajasi. Kelajaqqa biz bu omillar guruhini texnologik manba deb ataymiz;

- jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, davlat institutlarining rivojlanish darajasi, davlat siyosatining yo'nalishi (mavjud darajani saqlashga rivojlanish, iqtisodiy o'sish, o'sish sur'atini cheklash), jamiyatda ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikning mavjudligi va natijada aholining fuqarolik mas'uliyati darajasi, uning davlat hokimiyati institutlariga bo'lgan ishonchi, rivojlanish va befarqlik. Bu omillar guruhi ijtimoiy (yoki institutsional) manba bo'lib, boshqa omillarga qaraganda ko'proq subyektiv bo'lishi mumkin.

E. Denison Amerika iqtisodiyoti uchun mehnat xarajatlari o'sishi va mehnat unumdorligining o'sish omillari qiymatlarini hisoblab chiqdi⁵. Uning tadqiqotlari natijalariga ko'ra, ishlab chiqarish hajmining o'sishi mehnat xarajatlari oshishi hisobiga uchdan bir qismi, mehnat unumdorligining oshishi hisobiga esa uchdan ikki qismi ta'minlanadi. O'z navbatida, mehnat xarajatlari qiymati ikkita asosiy omil guruhi bilan belgilanadi: band aholi sonining ko'payishi hisobiga keng o'sish hisobiga va mehnat zichligi oshishi hisobiga. Ikkinchisi ko'p jihatdan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga, mamlakatning rivojlanish darajasi, boshqaruv turiga bog'liq. Bu omillar juda muhim, ular asosan davlat va uning aholisining farovonlik darajasini belgilaydi.

Bundan tashqari, iqtisodiy o'sish milliy jamg'arma va jamg'arish darajasi, ta'lim salohiyati va iqtisodiyotning ochiqligi o'lchovi bilan bevosita bog'liq. Agar biz daromadlarni davlat institutlari orqali qayta taqsimlash omili haqida gapiradigan bo'lsak, bu yerda vaziyat noaniq. Davlat xarajatlarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushining oshishi iqtisodiy rivojlanishga qarama-qarshi, ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Ammo, agar bu ko'rsatkich ruxsat etilgan qiymatlar chegarasidan ohsa (iqtisodiy rivojlanishning ma'lum darajasi uchun), iqtisodiy o'sish bloklanadi. Iqtisodiy o'sishning har xil omillarini xarajatlar va samaradorlik nuqtai nazaridan ikki guruhga bo'lish mumkin - mehnat xarajatlari oshishi hisobiga o'sish va mehnat unumdorligi oshishi hisobiga o'sish.

E. Denison Amerika iqtisodiyotining har bir omilining qiymatini hisoblab chiqdi. Agar ishlab chiqarishning butun o'sishi 100% deb hisoblansa, u holda mehnat xarajatlari oshishi hisobiga o'sish ulushi 32% ni tashkil qiladi, 68% esa mehnat unumdorligi oshishi hisobiga o'sadi. Xususan, texnologik taraqqiyot

⁵ Denison E.F. Why Growth Rates Differ. Postwar Expirience in Nine Western Countries. Washington, D.C. 1967.

iqtisodiy o'sishni 28%, kapital xarajatlar - 19%, ta'lim va kasb-hunar ta'limi - 14%, ishlab chiqarish ko'lamiga hisobiga o'sish - 9%, resurslar taqsimotini yaxshilash hisobiga o'sish - 8%ni ta'minlaydi, qonunchilik omillari (atrof - muhitni muhofaza qilishning majburiy choralari kabi) - 9% ga teng.

Mehnat unumdorligiga mehnat intensivligi ta'sir qiladi. Mehnat unumdorligi vaqt birligiga to'g'ri keladigan mehnat unumdorligini tavsiflaydi. Mehnat intensivligi insonning hayotiy kuchlarining vaqt birligiga sarflangan mehnatini ko'rsatadi. Umumiy mahsuldorlik va intensivlik shundaki, ularning o'sishi bilan vaqt birligiga ishlab chiqarish hajmi ham oshadi. Farqlar umumiy xarajat va birlik narxiga bog'liq.

Buni misol bilan ko'rsatamiz. Bir ishchi kuniga 10 qism tayyorlasin, bir qismi 10000 so'm. Shunday qilib, kunlik mahsulot 100000 so'mni tashkil qiladi. Agar mehnat zichligi 20% ga oshgan bo'lsa, demak, ishchi kuniga 12 qism ishlab chiqarishni boshlagan va uning qismi hali ham 10000 so'mni tashkil qiladi. Bu holda kunlik ishlab chiqarish 120000 so'mni tashkil qiladi.

Mehnat unumdorligi oshishi bilan mehnat samarali bo'ladi, mahsulot birligiga sarf - xarajatlar kamayadi, lekin bir kunlik mahsulot tannarxi o'zgarmaydi.

Bizning misolimizda, ishchining mehnat unumdorligi 20% ga oshganidan so'ng, har kuni ishlab chiqarish o'zgarmadi - 100000 so'm, ishchi 12 qism ishlab chiqarishni boshladi, bir qismining narxi 8333 so'mga etdi. (100000/12).

Shunday qilib, agar biz inflyatsiyadan xulosa chiqaradigan bo'lsak, u holda narxlarning pasayishi mehnat unumdorligining oshishini, narxning ko'tarilishi esa uning pasayishini ko'rsatadi. Mehnat intensivligining o'sishi, mehnat zichligi milliy miqyosda o'sib borgan bir vaqtda, mehnat unumdorligining o'sishining omili hisoblanadi. Boshqa hollarda, mehnat zichligining oshishi ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchi kuchini jalb qilish bilan tengdir. Shunday qilib, mehnat unumdorligining o'sishi intensiv iqtisodiy o'sish omilidir va mehnat intensivligining oshishi keng iqtisodiy o'sish omili hisoblanadi.

Tovar ishlab chiqarish uchun barcha mehnat xarajatlari ikki elementga qisqartirish mumkin: o'tgan mehnat xarajatlari (amortizatsiya, xom ashyo, yarim tayyor mahsulotlar) va jonli mehnat xarajatlari (to'lanmagan va to'langan - tadbirkorlarning foydasi, ishchilarning ish haqi). K.Marksning takror ishlab chiqarish sxemalarida o'tmishdagi mehnat doimiy kapital (sotib olingan asbob - uskunalar va materiallar narxi), yashash esa o'zgaruvchan (yollanma ishchilarning narxi).

Ayaylik, bizning misolimizda umumiy ishlab chiqarish xarajatlarida o'tgan va jonli mehnatning nisbati 1:1 (50000 so'm - o'tgan mehnat - c, 50000 - jonli pullik / to'lanmagan - v). Faraz qilaylik, mehnat unumdorligi 10 barobar oshdi, ya'ni bir kunlik mahsulot ishlab chiqarish uchun jonli mehnat xarajatlaridan 10 baravar kam - 5000 so'm kerak. O'tgan ishchi kuchi hali ham 50 ming so'mni tashkil qiladi. Umumiy mehnat xarajatlari endi 55000 so'mni tashkil qiladi, 91 % - o'tgan mehnat xarajatlarning ulushi, 9 % - jonli mehnat. Mehnat unumdorligining oshishi bilan jonli mehnatning ulushi kamayadi (masalan, 50 dan 9 % gacha) va o'tgan mehnatning ulushi oshadi (masalan, 50 dan 91 % gacha); shu bilan birga, mahsulot birligini ishlab chiqarishning umumiy qiymati kamayadi (100000 dan 55000 gacha).

Sanoat o'sishining dastlabki yillarida, odatda, qo'l mehnati mashinasozlik bilan almashtirilganda, bu tipik odatiy hol edi.

Yetuk iqtisodiy o'sish davrida, o'tgan ishchilarning xarajatlari unchalik tez o'smaydi, chunki:

- jonli ishchi kuchi narxi oshadi - ko'proq malakali ishchilar ko'proq ish haqi to'lashi kerak;

- o'tgan ishchi kuchini tejash, masalan, xom ashyoni yaxshiroq qayta ishlash hisobiga, mahsulot ishlab chiqarish 2,5 barobar oshdi.

Shu munosabat bilan, bizning misolimizda, raqamlar o'zgardi: haqiqiy tendentsiyalarni hisobga olgan holda, o'tgan ishchi kuchi 20000 so'm, jonli mehnat 5000 so'm.

Iqtisodiyotda mehnat unumdorligi dinamikasi va darajasini, shu jumladan mikro va makro darajalarda tahlil qilish usullari mavjud. Makro darajada mehnat unumdorligi YaIMni jonli mehnat massasiga bo'lish yo'li bilan hisoblanadi. Mikro darajada bu hisob ikki usulda amalga oshiriladi:

- a) tabiiy ko'rsatkichlar orqali, ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlarning tabiiy ko'rsatkichlarini jonli mehnat massasiga bo'lish;

- b) pul orqali ko'rsatkichlar, tovarlar bahosi yig'indisini jonli mehnat massasiga bo'lish.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, mehnat zichligi o'sishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar jalb qilingan mehnat resurslari hajmi va xodimning mehnat natijalariga qiziqishi hisoblanadi. O'z navbatida, mehnat unumdorligining o'sishiga ta'sir qiluvchi omillar ancha xilma-xildir. Shunday qilib, E.Denisonning fikricha, ilmiy -texnik taraqqiyotning ishlab chiqarish hajmining oshishiga "hissasi" 42 % ga baholanmoqda, kapital qo'yilmalar ulushi taxminan

27 % ni tashkil etadi, bu bilim, ko'nikma va qobiliyatlar (ishchi kuchining o'zgarishi) daromadning 20 % dan ko'prog'ini beradi, ishlab chiqarishning o'sishi, ishlab chiqarish ko'lamini va yetishmayotgan resurslarning taqsimlanishi bilan bog'liq o'sish omillari har biri taxminan 13% ni tashkil qiladi. Boshqa tomondan, bir qator omillar iqtisodiy o'sish sur'atini pasaytiradi. E.Denison ularga, xususan, individual ishlab chiqarishni qonuniy cheklash, atrof-muhitni muhofaza qilish choralari, byurokratik xarajatlarning barcha turlari (hisobot berish va h.k.)ni nazarda tutadi. Bu "qonunchilik" omillarining barchasi mehnat unumdorligining potentsial o'sishini deyarli 15 % ga kamaytiradi.

Shu bilan birga, texnik taraqqiyot mehnat unumdorligini oshirishning eng muhim usullaridan biri ekanligi aniq. Texnologik taraqqiyot - bu tovarlar va xizmatlar, ya'ni yakuniy mahsulot sifati va miqdorini yaxshilash maqsadida ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishning yangi usullarini kashf etish. Texnologik taraqqiyotning ikkita asosiy yo'nalishi bor:

1. Printsipial jihatdan yangi foydali tovarlarni yaratish - yangi iste'mol xususiyatlariga ega tovarlar.

2. Texnologik jarayonlarni ishlab chiqish va takomillashtirish:

- yangi texnologiyani ixtiro qilish va joriy etish;

- ishlab chiqarishning yanada ilg'or usullarini qo'llash;

- ishlab chiqarishni tashkil etishning yangi shakllarini qo'llash.

Texnologik taraqqiyot ishlab chiqarish omillari xarajatlari past bo'lgan va birinchi navbatda xarajatlari past bo'lgan mahsulotlarni ko'paytirishga imkon beradi:

1) jonli mehnat - uning o'mini mashina mehnati egallaydi. Buning muqarrar oqibati - ishlab chiqarishning kapital intensivligining oshishi (kapitalning texnik, tannarxi, organik tarkibi oshadi). Milliy iqtisodiyot uchun qiyin muammo - bu mehnat unumdorligi va kapital - mehnat nisbati o'sishining ma'lum kombinatsiyasiga erishish;

2) energiya va an'anaviy mineral resurslar - texnik taraqqiyot natijasi - resurslar mahsuldorligi;

3) kapital - kapital unumdorligining oshishi - asboblarni yanada ilg'or asboblarni bilan almashtirish.

Energiya va mineral resurslar sarfini, shuningdek kapitalni tejash kapitalni tejash orqali ishlab chiqarishga imkon beradi. Shunday qilib, texnik taraqqiyotning ikkita asosiy shakli bor: kapital talab qiladigan va kapital tejaydigan texnik taraqqiyot turlari. Texnik taraqqiyot tasnifiga boshqa

yondashuv neytrallik tushunchasi bilan bog'liq. Texnologik taraqqiyot, agar u ba'zi parametrlar qiymatining nisbatini o'zgartirmasa, neytral hisoblanadi. Neytrallik tushunchalarining umumiy jihatlari bor, daromadning ish haqiga nisbati sifatida taqsimlanishi:

$$rK/wL = \pi(1 - \pi),$$

bu yerda r - sarmoya kapitalining rentabellik darajasi,

K - kapital miqdori,

w - ish haqi stavkasi,

L - mehnat omilining qiymati,

π - foydaning daromaddagi ulushi vaqt o'tishi bilan o'zgarmay qoladi.

Bu sodir bo'lishi kerak bo'lgan shartlar jihatidan farq qiladi. Qaysi parametrlar o'zgarishiga qarab, neytral texnik taraqqiyotning uch turi mavjud: Harrod-neytral, Xiks-neytral va Solou-neytral.

Xiks-neytral texnik taraqqiyot bir vaqtning o'zida kapitalni tejaydigan mehnatdir, shuning uchun Kobb-Duglasning ishlab chiqarish funksiyasi $Y = A^{\alpha}h^{\beta}(K, L)$ shaklga ega, bu yerda A -samarali birliklarda o'lchanadigan ishlab chiqarish omillarining rentabellik darajasini ko'rsatadigan texnologik parametr. Samarali mehnat birliklari, texnik taraqqiyot bo'lmagan taqdirda, ma'lum bir daromadga ega bo'lgan qancha real mehnat birligi va kapitalni ishlab chiqarishga sarflanishi kerakligini ko'rsatadi. Mehnat va kapitalning unumdorligi teng darajada o'sadi.

Harrod-neytral texnologik taraqqiyot kapitalning o'rtacha va chegaraviy unumdorligi o'zgarishsiz qoladigan vaziyatni tavsiflaydi. Kapital-mehnat nisbati (K/L) o'sishiga qaramay, kapitalning cheklangan mahsuldorligi pasaymaydi, bu texnik taraqqiyot bo'lmagan taqdirda ham bo'ladi, chunki ishchi kuchi miqdorini xuddi shu nisbatda oshiradi, kapital o'sadi. Shunday qilib, u mehnatni ko'paytiradi va ishlab chiqarish funksiyasi $Y = F(K, AL)$ shaklga ega.

Solou-neytral-bu kapitalni ko'paytiruvchi texnik taraqqiyot deb tushuniladi va ishlab chiqarish funksiyasi $Y = F(AK, L)$ shakliga ega.

Shu bilan birga, Harrod-neytral texnik taraqqiyot neoklassik yondashuv nuqtai nazaridan iqtisodiy o'sishga muvozanat bilan mos keladi, chunki bu holda ishlab chiqarish kapitalining intensivligi o'zgarishsiz qoladi.

3.2 Jamg'arish. Investitsiya. Jamg'arish bilan foyda.

Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, nafaqat iqtisodiy, balki xorijiy investitsiyalar barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlay oladi. Iqtisodiy o'sishning asosiy yo'nalishi - ichki investitsiyalar hajmini oshirish. Mamlakat ichidagi jamg'arishning yagona manbasi - bu milliy ko'tarilish - harakat (Y), siz uchun tovarlar va xizmatlar savdosi (A) yig'indisiga teng - xarajatlar (I): $Y = A - I$. Milliy daromad, mamlakatdagi barcha xarajatlar yig'indisi sifatida, iste'mol fondiga (C), investitsiyalarga (I) va davlat byudjeti xarajatlariga (G) bo'linadi: $Y = C + I + G$. Agar biz vaqtincha davlat byudjetidan abstrakt qilsak, unda milliy daromadning C jamg'armasi va investitsiyalari I alohida ahamiyatga ega:

$$C = Y - I = A - A_1,$$

bu yerda A - bu barcha sotuvlar yig'indisi, A_1 - tadbirkorlar o'rtasidagi savdo.

Ko'pincha "tejash" va "jamlash" tushunchalari sinonim sifatida ishlatiladi, lekin ular emas. Saqlash odatda iste'molga qarshi, lekin bu qarshilik emas, chunki ular keyinchalik, kelajaqqa iste'mol qilish uchun saqlaydi. Shunday qilib, jamg'arish - bu daromadni kelajaqqa iste'mol hajmini oshirish uchun joriy iste'molni kamaytirishga sarflash. Jamg'arish, o'z navbatida, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun, ya'ni ishlab chiqarish iste'moli uchun jamg'armalardan foydalanishdir. K.Marks jamg'arishni daromadning bir qismini faol, faoliyat yuritayotgan kapitalga qo'shish deb ta'riflagan. Shunday qilib, jamg'arishning hammasi ham yig'ilish emas. Jamg'arishning sababi kelajakda daromadni ko'paytirishdir. Mikroiqtisodiyot nuqtai nazaridan, jamg'arish mulkiy munosabatlar bilan uzviy bog'liq. Mulkchilik munosabatlari nuqtai nazaridan, jamg'arishni amalga oshirish manbalari ikki xil bo'ladi: o'z va qarz. Agar tadbirkorning o'zi foyda hisobiga pul yig'sa, u holda bunday jamg'arish uning mulki deb nomlanadi. Qarzga olingan jamg'armalar kapital bozori orqali faol kapitalga aylanadi. Qarz jamg'arishning asosiy shakllari:

1. Bank kreditlari. Banklar aholi va tashkilotlarning bo'sh mablag'larini to'plab, ularni tadbirkorlarga beradi. Kredit shartlariga va kapitalning qaysi qismlariga qarab, quyidagi kredit turlari ajratiladi:

- qisqa muddatli kreditlar (bir yilgacha) - odatda aylanma mablag'larni ko'paytirish uchun ishlatiladi;

- o'rta muddatli kreditlar (besh yilgacha) - ham aylanma mablag'larni, ham asosiy kapitalni ko'paytirish uchun ishlatiladi;

- uzoq muddatli kreditlar (o'n yoki undan kam, o'n ikki, o'n besh yilgacha)

- o'tgan asrda keng tarqalgan edi, endi ular juda kamdan-kam qo'llaniladi, chunki uzoq muddatli qarz mablag'larini tejashning ikkinchi usuli paydo bo'lgan.

2. Qimmatli qog'ozlar bozori orqali to'plangan mablag'lar. Qimmatli qog'ozlarning afzalligi - ularni joylashtirish paytida joylashtirishning qulay shartlari. Xususan, aktsiyalar abadiylik xususiyatiga ega, obligatsiyalar esa, qoida tariqasida, uzoq muddatli kreditlarga qaraganda uzoqroq muddatga va past foizli mablag jamg'arishga imkon beradi. O'zingizning jamg'armalaringiz manbai-foyda. Buni birinchi bo'lib, hatto Adam Smit ham e'tiborini tortdi. U daromadni tadbirkorlar va ishchilari o'rtasidagi munosabatlar nuqtai nazaridan ko'rib, tadbirkorlarning manfaatlarini himoya qilgan. Smitning fikricha, uchta ishlab chiqarish omili va uchta daromad manbai bor: yer egalari ijara haqini, kapital egalari - foyda, ishchilar (mehnat egalari) - ish haqi. Foydaning bir qismini yig'ib, tadbirkorlar o'z daromadlarini kamaytiradi va yollanma ishchilarning daromadlarini oshiradi. Smit ta'kidlaganidek, tadbirkor jamg'armalik tuyg'usini namoyon etadi, jamg'armalik - bu mehnatning emas, jamg'arishning sababidir. Smit isrofgarni jamiyatning dushmani, texnologik taraqqiyot deb ataydi. Kelajajqa o'z mavqeiini yaxshilash, ko'proq mol-mulkka ega bo'lish istagi jamg'armalikni rag'batlantiradi; jamg'arma tadbirkor - xalq manfaati.

K. Marks jamg'arish muammosiga katta e'tibor berdi. U jamg'arishni ish beruvchilar va ishchilar o'rtasidagi munosabatlar sifatida qaradi, lekin ishchilar tarafida edi. Marksning fikricha, jamg'arishning sababi boyitish uchun chanqoqlik, jamg'arish ehtirosidir. Marks iqtisodiy o'sishni bozorda:

- 1) qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari;
- 2) qo'shimcha ishchi kuchi;
- 3) qo'shimcha ishchilar uchun qo'shimcha tovarlar bo'lsa, amalga oshirish mumkin deb hisoblagan.

Kapitalning birinchi jildida u, agar u mavjud bo'lsa, qanday jamg'arishni o'rgangan; ikkinchisida u ikkita jihatni batafsil ko'rib chiqdi: qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchi qanday shakllanadi va qo'shimcha ishchilar uchun qo'shimcha tovarlari qanday paydo bo'ladi. Marks, olingan daromad tadbirkorning iste'mol jamg'armasi va jamg'arma fondidan iboratligini, o'z navbatida, ikki qismga bo'linishini aniqladi. Ulardan biri ishlab chiqarish vositalarini, ikkinchisi yollanma ishchi kuchini ko'paytirishga sarflanadi. Marks Smitni tanqid qildi, u tadbirkor yig'ilgan daromadning katta qismini ishlab

chiqarish vositalarini ko'paytirishga sarflashini oldindan sezmagani.

Marks shunday xulosaga keldi: tadbirkorlarning daromadlari quyidagilarga bog'liq:

1) tadbirkor tomonidan foydani iste'mol fondi va jamg'arma fondi o'rtasida taqsimlanadigan nisbatlar;

2) ishlatilgan kapital;

3) milliy daromad ish beruvchilar va xodimlar o'rtasida bo'linadigan nisbat. Ayrim tarixiy davrlarda tadbirkorlar bu omilni keng ishlatib, jamg'arma jamg'armasi hajmini, shu jumladan, mehnat xarajatlarini kamaytirish, ish haqini yashash minimumidan past to'lash orqali ishlatgan;

4) mehnat unumdorligining o'sishi;

5) ishlatilgan va iste'mol qilingan kapital o'rtasidagi farq.

J.M.Keyns, shuningdek, foyda to'plashni rag'batlantirish muammosini ko'rib chiqdi. Keynsning fikricha, jamg'arish motivlari:

1) tadbirkorlik - qarz mablag'larini jalb qilmasdan kapital qo'yilmalarni amalga oshirish istagi;

2) noqulay sharoitlarda o'zini suyuq resurslar bilan ta'minlashga intilish;

3) kelgusida daromadlar oshishini ta'minlashga intilish;

4) moliyaviy ehtiyotkorlik.

Bunday ma'lumotlar jamg'arma manbai sifatida foydaning roli haqida gapiradi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda foyda korxonalarining barcha operatsion va kapital xarajatlarining qariyb 30 foizni tashkil qiladi. Rossiyaga kelsak, unda daromad ulushi asosiy kapitalga qo'yilgan investitsiyalarning atigi 20 foizini tashkil qiladi. Buning sababi shundaki, ko'plab korxonalar va tashkilotlar rahbarlari tijorat faoliyatining noan'anaviy turlari bilan shug'ullana boshladilar: savdo va vositachilik operatsiyalari, likvid materiallarni qayta sotish, depozitlarga mablag' qo'yish va h.k. va o'z ishlab chiqarishiga sarmoya kiritmasdan.

XX-asrda jamg'arishning asosiy manbai aholining barcha qatlamlarini tejash edi. Poygani tejash - kutilgan daromaddir. Oilaning barcha daromadi shaxsiy daromad deb ataladi; bir martalik daromad - barcha soliqlardan keyin shaxsiy daromad. Shunday qilib, zamonaviy sharoitda ko'p sonli fuqarolarning shaxsiy daromadi iste'mol fondlariga, jamg'armalarga, soliqlarni to'lashga va boshqa majburiy to'lovlarga bo'linadi. Shaxsiy daromadlarning jamg'arish manbai sifatida o'sishi ikki guruh sabablar bilan izohlanadi - obyektiv va subyektiv.

Obyektiv sabablar:

1) *korxonalarining rentabelligi nisbatan past.* AQShda foyda marjasi 5-6% dan 15% gacha dividend to'langandan so'ng, qolgan o'z resurslari ishlab chiqarishga sarmoya kiritish uchun yetarli emas, shuning uchun firmalar tashqi qarz mablag'larini jalb qilishdan manfaatdor.

2) *aholining, shu jumladan yollangan ishchilarning umumiy daromadlarining oshishi.* Hozirgi vaqtda sanoati rivojlangan mamlakatlaridagi o'rtacha ish haqi aholining barcha qatlamlariga jamg'armalar uchun ortiqcha bo'lishga imkon beradi.

3) *nisbatan yuqori daromadli aholining o'rtqa qatlamlari ulushining oshishi* (o'rtqa va kichik biznes, malakali ishchilar va xizmatchilar). Aholining o'rtqa qatlamlarining daromadlari ularga daromadlarining bir qismini - tejashga ajratish imkonini beradi.

4) *iste'mol tartibining o'zgarishi.* Agar XIX - asrning boshida daromadning asosiy qismi eng zarur narsalarni sotib olishga sarflangan bo'lsa, endi qimmat bardoshli buyumlar sotib olinmoqda, uni sotib olish uchun sizga tejash kerak.

5) *shaxsiy mulk qiymatining kutilmagan o'zgarishi.* Misol uchun, aholining farovon qatlamlari uchun aktsiyalar narxining pasayishi yoqimli emas, shuning uchun ular o'z mulklarining bir qismini kelajaqqa o'z mulklarini oshirish uchun ishlatadilar.

6) *solliq siyosatidagi o'zgarishlar.* Qoida tariqasida, davlat jamg'armalarni rag'batlantiradi va depozitlar bo'yicha foiz stavkasini oshirish uchun hamma narsani qiladi. Biroq, foiz stavkalarini oshirishning tejashga ta'siri har xil. Bir tomondan, bu odamlarni jamg'armalarini ko'paytirishga, moliyaviy institutlarga ko'proq sarmoya kiritishga undaydi, boshqa tomondan, bu biznesga salbiy ta'sir qiladi, chunki bu daromadining pasayishiga olib keladi, tadbirkorlar investitsiyalarni qisqartirish, ish bilan bandlikni kamaytirish, aholi daromadlari, daromadlar kamayganidan keyin foiz stavkasi va daromad darajasi pasayishni boshlaydi, yakunda aholining jamg'armalari kamayadi.

Subyektiv sabablar "uy psixologiyasi" deb ataladi. Barcha uy xo'jaliklari quyidagi sabablarga ko'ra daromadlarining qismini tejashga harakat qilishadi:

1) oilaning kutilmagan holatlar (kasallik, ishsiz qolish) holatida pul zaxirasini shakllantirishga intilishi.

2) har bir oilaning keksalik, tug'ish, bolalar ta'limi va boshqalar uchun pul tejash istagi.

3) kelgusi daromadlarning o'sishi, obligatsiyalar bo'yicha foiz yoki aksiyalar bo'yicha dividendlar ko'rinishida. Odamlarda kelajaqla ko'proq daromad olish istagi bor.

4) moliyaviy mustaqillik hissi, mustaqil moliyaviy qarorlar qabul qilish istagi.

5) jamg'arma hisobiga spekulativ va tijorat operatsiyalarini amalga oshirish, birjada o'ynash istagi.

6) meros qoldirish istagi.

7) sarguzasht tuyg'usini qondirishga intilish.

Inson tabiatida ehtiyotkorlik, ehtiyotkorlik, ehtiyotlik, yaxshilikka intilish, mustaqillik, tadbirkorlik, ziqna va mag'rurlik kabi xususiyatlar jamg'armalikni rag'batlantirad, saxiylik, behuda, beparvolik, isrofgarchilik, hayotning har xil afzalliklaridan foydalanish istagi, uzoqni ko'ra olmaslik va boshqalar iste'molning o'sishiga yordam beradi.

3.3 Jamg'arishni normasi va massasi. Jamg'arishning optimal normasi.

Turli mulk shaklidagi korxonalarda jamg'arish milliy jamg'arma jamg'armasini tashkil qiladi va milliy daromadlar jamg'arma jamg'armasi va iste'mol fondiga bo'linadi, ular teskari munosabatdadir. Milliy jamg'arma miqdori milliy daromadni iste'mol jamg'armasi va jamg'arma fondiga bo'linadigan nisbatlariga bog'liq.

Qolganlarning hammasi teng bo'lsa, jamg'arish miqdori quyidagilarga bog'liq:

1) *milliy daromad hajmidan*. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi qanchalik baland bo'lsa, shuncha ko'p to'planadi;

2) *kredit foizidan*. Teskari munosabatlar mavjud: kreditlash stavkasi qanchalik yuqori bo'lsa, foiz stavkasi shunchalik past bo'ladi va tejash miqdori;

3) *aholining barcha qatlamlari jamg'armalari miqdoridan*;

4) *narxlar va ishlab chiqarish xarajatlariga* bog'liq bo'lgan milliy iqtisodiyotdagi foyda stavkasidan;

5) *har bir sohadaagi uskunalar va ishlab chiqarish quvvatidan*;

6) *davlat soliqlari va soliq siyosatidan*. Soliqlar qancha past bo'lsa, jamg'arish ehtimoli shuncha ko'p bo'ladi.

Milliy jamg'armalarning qiymati yildan - yilga o'zgarib turadi, shuning uchun agar biz ikkita grafikni - milliy daromad va milliy jamg'armalarni yillar

bo'yicha taqqoslasak, milliy qiymatni ko'ramiz, daromad muammosiz o'zgaradi va milliy jamg'armalarining qiymati o'sish va turg'unlikning eng yuqori cho'qqilariga ega.

Milliy jamg'arish darajasi jamg'armalarning milliy daromadga bo'linishiga yoki investitsiyalar massasiga teng, milliy daromad bo'yicha va foizda ifodalanadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda minimal, optimal yoki maksimal mumkin bo'lgan va supramaksimal jamg'arma tezligi farqlanadi.

1. Milliy jamg'arishning minimal darajasi quyidagilarni ta'minlashi kerak:

- ishlab chiqarishning o'sishi aholi o'sish sur'atlaridan kam emas;

- aholining, shu jumladan yoshlarning oqilona bandligi. Jamg'arma va bandlik o'rtasidagi bog'liqlik murakkab. Bandlik orqali jamg'armalar nafaqat ishlab chiqarishning o'sishiga, balki narxlarga ham ta'sir qiladi va ular orqali inflyatsiya darajasiga ta'sir qiladi. Bandlikning narx va inflyatsiyaga ta'siri funksional munosabatlarni tushuntirib beradigan Filipp egri chizig'ida aks etadi, bandlik miqdori va narxlarning ko'tarilishi o'rtasida;

- minimal jamg'arish stavkasida kapital-mehnat nisbati hisobga olinishi kerak. Agar kapital-mehnat nisbati doimiy darajaga ega bo'lsa, unda minimal jamg'arish stavkasini hisoblash uchun bitta ishchining kapital-mehnat koeffitsientini ishlagan odamlarning umumiy soniga ko'paytirish kerak, yoshi minusga qadar nafaqaga chiqqan. Agar kapital-ishchi kuchi nisbati oshsa, u holda jamg'arishning eng kam darajasi o'zgarishi kerak; odatda milliy jamg'arishning minimal darajasi milliy daromadning qariyb 4% ni tashkil qiladi.

2. Jamg'arishning maqbul yoki maksimal tezligi - bu milliy iqtisodiyotning muvozanatli o'sishi ta'minlanadigan, muvozanat sharoitida iqtisodiy tizim abadiy mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan, sikllar hisobga olinmaydigan jamg'arish tezligi. Jamg'arishning maqbul tezligini aniqlash vazifasi uzoq muddatli istiqbolda iste'molni maksimal darajada oshirishga yo'naltirish bilan bog'liq va uzoq muddatda "Oltin qoida" ga muvofiq belgilanadi.

Tovar-pul munosabatlari, real va nominal jamg'arishni nuqtai nazaridan farqlash zarur. Haqiqiy jamg'arma - bu pul ko'rinishidagi natura, nominal jamg'armadir. Garchi nominal jamg'arish real jamg'arishdan oldin bo'lsa-da, u haqiqiy jamlanishni tashkil qilmaydi. Haqiqiy jamg'arish funksional maqsadiga qarab quyidagi shakllarga ega:

1. Ishlab chiqarishning jamg'arishi - ishlab chiqarishning kengayishi,

amaldagi kapital massasining ko'payishi, texnik darajasining oshishi, texnologiya va ishlab chiqarish texnologiyasining takomillashishi. Quyidagi elementlardan iborat:

- ishlab chiqarishning faol elementlarining jamg'arishi (uskunalar, asboblalar, dastgohlar, asboblalar, asboblar va boshqalar);

- ishlab chiqarishning passiv elementlarini jamg'arish (ustaxonalar sonining ko'payishi, infratuzilma va boshqalar);

- aylanma mablag'larning jamg'arishi (xom ashyo, komponentlar).

2. Ishlab chiqarishdan tashqari aktivlarning jamg'arishi - ishlab chiqarish bo'lmagan maqsadlar uchun asosiy vositalar (uy-joy, teatr, kinoteatr qurilishi).

3. Zaxira va sug'urta fondlarining ko'payishi.

4. Bilimlarni jamg'arish, bilimlar haqidagi ma'lumotlarga sarmoya kiritish.

Amalda, G'arbda jamg'arish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) mashina va uskunalarni ishlab chiqarish maqsadida yakuniy sotib olish (qayta sotish maqsadida emas);

2) qurilish;

3) aktsiyalar o'zgarishi.

Jamg'arishning asosiy yo'nalishlaridan biri - kapital qurilish - bu yangi ishlab chiqarish, mavjud asosiy ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari fondlarni rekonstruksiya qilish va yangilashdir. Sof investitsiyalar - ishlab chiqarish vositalarini, asosiy vositalarni kengaytirish. Yalpi kapital qo'yimlar - bu aniq investitsiyalarni ham, asosiy vositalarning amortizatsiyasini, ham o'z ichiga oladigan kengroq tushuncha.

Jamg'arishning optimal darajasi har xil: 4 dan (jamg'arishning minimal darajasi) 32 % gacha.

Ma'muriy yig'ilishning yuqori tezligi alohida mamlakatlarda mamlakatni sanoatlashtirishni tezlashtirish maqsadida qo'llaniladi. Bu milliy iqtisodiyotdagi nomutanosiblik bilan birga keladi: milliy iqtisodiyot uzoq vaqt shunday holatda bo'lolmaydi va vaqt o'tishi bilan muvozanatli iqtisodiy o'sish istagi o'z o'rnini egallaydi. Maksimaldan yuqori jamg'arishning iqtisodiy siyosati natijasida quyidagi oqibatlar kelib chiqadi:

1) birinchi yillarda ishlab chiqarishning o'sishi, keyin o'sish sur'atlarining pasayishi;

2) jamg'armaning samaradorligi pasaymoqda;

3) ishlab chiqarishning kapital intensivligining o'sishi;

4) iste'mol tovarlari ishlab chiqarish hajmining pasayishi;

- 5) aholining pul daromadlarining oshishi;
- 6) narxlarning oshishi va muqarrar ravishda yuqori inflyatsiya darajasi;
- 7) aholi turmush darajasining pasayishi.

Mamlakatimiz ikki marta shunday holatga tushib qolgan - sanoatlashuvi davrida, turli manbalarga ko'ra, jamg'arish darajasi 30% dan 50% gacha bo'lgan (bu o'sha davrda rivojlanmagan iqtisodiyoti uchun halokatli bo'lgan) va XX asr 80 - yillarining ikkinchi yarmida "tezlashtirish" strategiya davrida. Buyuk O'tish davrida Xitoyda ham shunday bo'lgan.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish omillarining asosiy tasnifini sanab bering.
2. Turli maktablar vakillari daromad olish sabablarini qanday izohladilar?
3. Texnik taraqqiyotning betarafliги tushunchalari o'rtasida qanday farq bor?
4. Jamg'arma va jamg'arma, sarmoya va sarmoya o'rtasidagi farqni qayerdan ko'rasiz?
5. Optimal jamg'arish tezligini nima aniqlaydi? Ortiqcha jamg'arish xavfi nimada?

4. IQTISODIY O'SISH TURLARI

4.1 Iqtisodiy o'sish turlarini klassifikatsiyasi.

Iqtisodiy fan iqtisodiy o'sishning birinchi marta K.Marks tomonidan ko'rsatilgan ikki shaklini farqlaydi. Ular ishlab chiqarish natijalari va omillari nisbati bilan farqlanadi.

Birinchi shakli iqtisodiy resurslarning hajmini o'sishi bilan xarakterlanadi (ishlab chiqarish omillari), ya'ni yangi korxonalarni, elektr tarmoqlari, yo'llar qurilishi, foydalaniladigan yangi yerlarni, tabiiy va mehnat resurslarini va h.k. o'zlashtirilishi. Bu shakl ekstensiv iqtisodiy o'sish nomini olgan. Bu shakldagi iqtisodiy o'sishda YAIMni o'sishi tirik va ijtimoiy mehnat hajmini o'sishi hisobiga erishiladi, shu bilan birga jamiyatdagi mehnat unumdorligi o'zgarmasdan qoladi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin. Aytib o'tilganidek, iqtisodiy o'sishning o'lchovi bo'lib YAIMni ma'lum bir davr ichida o'sish jadalligi xizmat qiladi:

$$Y = Y_t - Y_{t-1} / Y_{t-1},$$

bu yerda Y_t - YAIMning t davr ichida o'zgarishi
 Y_{t-1} - YAIMning o'tgan davrdagi hajmi

Shunda ekstensiv o'sishni quyidagi formula bilan ifodalash mumkin.

$$Yt/ Nt = \text{SONST yoki } Yt=N't,$$

bu yerda Nt -foydalanilayotgan resurslar soni (masalan, band bo'lganlar soni); $N't$,-resurslarning ma'lum davrda o'sishi.

Iqtisodiy o'sishning ikkinchi shakli intensiv o'sish deb atalib, bunda YAIMning o'sishi foydalanilayotgan resurslar hajmini o'sishiga qaraganda tezroq bo'ladi.

$$Yt > N't,$$

Ma'lumki, iqtisodiyotning intensiv o'sishi jamiyat taraqqiyotining asosi hisoblanadi. Shu bilan birga ekstensiv o'sish iqtisodiy o'sishning sodda shakli hisoblanadi. Uning asosiy afzalligi xo'jalik rivojlanishi sur'atini oshirishning oson yo'li ekanligi hamda mamlakat iqtisodiyotini nisbatan tez va arzon o'sishni ta'minlaydi.

Ekstensiv o'sish tarixan intensiv o'sishdan oldin kechadigan jarayon. Har bir mamlakat o'z vaqtida ekstensiv o'sishni boshdan kechiradi. Misol uchun G'arb mamlakatlari XX asrning birinchi yarmida ekstensiv o'sishdan intensiv o'sishga o'tganlar. Golland iqtisodchisi Ya.Tintergenning ma'lumotlariga ko'ra 1870-1914 yillarda ekstensiv va intensiv o'sishning o'zaro nisbati quyidagi ko'rinishda bo'lgan (4.1.1-jadval).

4.1.1-jadval

1870-1914 yillarda ekstensiv va intensiv o'sishning o'zaro nisbati

Mamlakat	O'sishning ekstensiv / intensiv omillari %
Buyuk Britaniya	80/20
Germaniya	60/40
AQSH	73/27

Keyinroq amerikalik iqtisodchi R.Solou AQSHda 1909 - 1949 yillarda YAIMning 80%dan ortiq o'sishiga texnika taraqqiyoti, ya'ni intensiv o'sishni sabab bo'lganini aniqladi.

Turli omillarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini hisoblash bo'yicha katta tadqiqotchilardan biri bo'lib amerikalik iqtisodchi E.Denisov tanilgan. U iqtisodiy o'sishni izohlovchi omillarni ikki toifaga ajratadi. Birinchi toifaga ishlab chiqarishning jismoniy omillari (mehnat va kapital), ikkinchi toifaga mehnat unumdorligini oshishi kiritildi.

Inson faktorining ta'sirini hisoblashda faqat ishchi kuchining soninigina

emas, balki ishchilarning jinsi, yoshi, ma'lumoti va kasbiy tayyorgarligidan kelib chiqadigan mehnat unumdorligini hisobga olgan. Kapital omili ta'sirini hisoblashda ham u bir qator o'zgartirishlar kiritgan, ya'ni turar joy, ishlab chiqarish dastgohlari, sanoat inshootlari, tovarlar zaxirasi, xorijiy investitsiyalar ta'sirini ham hisobga olgan. Shularni hisobga olgan holda har bir alohida omilning iqtisodiy o'sishga qo'shgan hissasini aniqlagan.

Mehnat unumdorligani iqtisodiy o'sishga ta'sirini hisoblashda E. Denison fikricha bu ta'sir quyidagi jarayonlar natijasida hosil bo'ladi:

1. Texnologik bilimlarni chuqurlashuvi yoki ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish sharoitni yaxshilanishi.

2. "Qo'ldan berilgan imkoniyatni qayta tiklash", bu yuqori rivojlangan mamlakatlar tomonidan qoloq mamlakatlarga o'z bilim va tajribalarini berish va bu orqali ularni optimal nuqtaga yetkazish.

3. Ishlab chiqarishning jismoniy omillarini yaxshilanishi, bu omillarni ko'proq foyda keltiradigan soha va mintaqalarga sarflanishi. Qachon omillarni joylashtirishda optimal holat yuzaga kelsa, ishlab chiqarish o'sadi. Denisonning fikricha bu xildagi optimallashtirishning quyidagi imkoniyatlari mavjud:

a) qishloq xo'jaligini intensivlashuvi natijasida hosil bo'lgan ortiqcha ishchi kuchini joylashtirilishi natijasida yig'ilgan kapitalni yaxshiroq ishlatilishini ta'minlanadi;

b) kichik, mustaqil ishlab chiqaruvchilar sektorini qisqartirish (qishloq xo'jaligidan tashqari band bo'lganlari) orqali agrar sektorda bo'layotgan o'xshash o'zgarishlarga erishish;

c) xalqaro savdodagi mavjud cheklovlarni bekor qilish orqali xalqaro mehnat taqsimotini yaxshilash.

4. Ishlab chiqarishni maxsuslashuvi va milliy bozorlarning kattalashuvi orqali iqtisodiyot masshtablarining o'sishi.

E. Denison tomonidan keltirilgan tahlil AQSH, G'arbiy Evropa va Yaponiyadagi iqtisodiy o'sish sur'atlaridagi farqni tushuntirib beradi. AQSHda iqtisodiy o'sish nisbatan sezilarsiz bo'lishi bilan birga (1948 yildan 1969 yilga qadar AQSHda iqtisodiy o'sish 3,87%, G'arbiy Evropada 4,78%, hamda Yaponiyada 8,81%ni tashkil etgan) bu o'sish boshqa omillar ta'sirida ro'y bergan. AQSHda iqtisodiy taqqoslanayotgan mamlakatlarga nisbatan ko'proq mehnat va kapital sarfini oshirishga asoslangan bo'lib, mehnat unumdorligini oshirilishiga e'tibor sust qaratilgan. 1970 yillar boshidan esa AQSHda mehnat unumdorligini oshirish iqtisodiy o'sishga kuchsiz ta'sir o'tkaza boshlagan,

sababi atrof muhitni himoya qilish va inson yashash muhitini rivojlantirishga mablag' ajratila boshlagan. G'arbiy Evropa va Yaponiyada esa sharoit umaman boshqa bo'lgan. G'arbiy Evropa mamlakatlaridagi iqtisodiy o'sish 2/3 qismi mehnat unumdorligini hisobiga ro'y bergan. Bunda G'arbiy Evropa mamlakatlarida AQSHni quvib yetishga bo'lgan harakat, shuningdek ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish, ishchi kuchlarini samarali joylashtirish (yashirin ishsizlikni qisqartirish va ishchi kuchlarini qishloq xo'jaligidan boshqa sohalarga yo'naltirilishi hisobiga) asosiy omilga aylandi. Evropa mamlakatlarida iqtisodiy o'sishga bo'lgan ijobiy yalpi talabni oshishiga olib keldi.

Yaponiyada iqtisodiy o'sishning 50% mehnat va kapital sarfi xarajatlarini oshirish hisobiga, qolgani mehnat unumdorligini o'stirish hisobiga ro'y berdi. E.Denisonning fikricha, Yaponiyadagi iqtisodiy o'sishning asosiy omili bu kapital qo'yilmalarning hajmini oshishiga bog'liq bo'lgan. Bu omil hisobiga 1948-1969 yillardagi yillik 8,81% iqtisodiy o'sishning 2,1% to'g'ri kelgan. Texnologik rivojlanish hisobiga 1,97%, ishlab chiqarishning kengaytirilishi hisobiga 1,94%, iqtisodiy resurslarning samarali joylashtirilishi hisobiga 0,94% to'g'ri kelgan. Oxirgi omilning ta'sirini yuzaga kelishiga sabab qishloq xo'jaligining iqtisodiyotdagi salmog'ini tahlil qilinayotgan oraliqda 35,6% dan 14,6% ga qisqarishi hisoblanadi.

E.Denison tahlili juda qiziqarli va kutilmagan xulosalarga boy, mantiqiy ketma-ketlikda va aniq edi, shunga qaramay bu tahlil e'lon qilingach juda ko'p tanqidiy fikrlar paydo bo'ldi. Tadqiqotlarning asosiy kamchiligi – Denison tomonidan omillarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini alohida o'rganganligida va bunda ularning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'sirini e'tibordan chetda qoldirganligida bo'ldi.

1970 yillarda AQSH va boshqa rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotning o'sishi sekinlashdi. Bunga asosiy sabab mehnat unumdorligini o'sish sur'atli pasayganligi bo'ldi. 1980-1990 yillarda bu sur'atlar bir muncha o'sgan bo'lsada, lekin "tez iqtisodiy o'sishning oltin davri" deya ta'riflangan 1960 yillardagi darajaga eta olmadi. Mehnat unumdorligini o'sishining pasayishini iqtisodchilar qator sabablar ta'siri bilan izohlaydilar:

- ishchi kuchini jinsiy yoshi tuzilmasi holatini yomonlashishi bilan (yoshlar sonini nisbatan ko'payishi, urushdan keyingi yillarda tug'ilganlar sonini ko'payishi, va qisman ish bilan bandliklarni sonini ko'payishi);
- atrof muhitni yaxshilash uchun sarflarni ko'payishi;

- ~~neft chiqarish~~ bazarida neftga narxlarini oshib ketishi (10-11 barobar);
- yangiliklarni kiritishni kamayib ketishi;
- ~~adlat~~ iqtisodiyotni tartibga solishni zo'rayishi.

Ba'zi mualliflarning ta'kidlashlaricha, neft narxlarining oshishi natijasida mavjud kapitalning qadrsizlanishi va yangi sarmoyalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish o'rniga mazkur kapitalni qoplashga yo'naltirilishi sababli iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir ko'rsatadi. Shubxasiz, bunday argument tahlil qilinayotgan davrga nisbatan to'g'ri bo'lishi mumkin, biroq, energiya jamg'arish tarmoqlarida energetik texnologiyalarni almashtirgandan so'ng iqtisodning teskari rivojlanishi - ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi kuzatiladi (80-90 yillar bunga misol bo'la oladi).

Ba'zi olimlarning fikricha, davlat nazoratining kuchayishi esa barcha tarmoqlarda iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, R.Dornbush va S.Fisher bu to'g'risida shunday adolatli fikrni bildirganlar: "Davlatning aralashuvi, masalan iflosgarchilikni oldini olishga qaratilgan harakatlari atrof muhitning tozaligiga va millatning sog'ligiga katta xissa qo'shadi, ammo YAIM o'sishida hech qanday ta'siri bo'lmaydi".

Sobiq Ittifoq davrida o'sish sur'atlarining ekstensiv shaklidan intensiv shakliga o'tishi faqatgina 80-yillarning oxiri va 90-yillarning boshida rejalashtirilgan edi. Ushbu harakat 80-yillarning o'rtasida boshlangan qayta qurish davrining eng asosiy vazifalaridan biriga aylanishga ulgurgan edi. X- va XI – besh yilliklarda (1975-1980, 1981-1986 y.y.) mamlakatda iqtisodiy o'sish deyarli to'xtab qolgan edi. Bunga sabab, iqtisodiy o'sishning ekstensiv omillari, ya'ni ish kuchining oqimi, tabiiy boyliklarining qazilishi, korxonalar daromadlarining va davlat moliyaviy resurslarining o'sishi to'xtab qolganligidir.

Shuning uchun, 1985 yilda SSRIda ijtimoiy-iqtisodiy o'sish vazifasi e'lon qilindi. Bunda, iqtisodiy o'sishning intensiv shakliga o'tish nazarda tutilgan edi. Bu maqsadlarda quyidagi 3 ta instrument ko'zda tutilgan:

- inson omilini jadallashtirish va bu ko'rsatkichning iqtisodiy o'sishdagi ulushi, olimlarning fikricha, 10% bo'lishi kerak edi;
- o'sish sur'atini 20% ko'rsatkichida ta'minlashga mo'ljallangan xo'jalik mexanizmini takomillashtirish;
- iqtisodiy o'sishning 70% ulushini tashkil etishi ko'zda tutilgan ilmiy-texnik rivojlanish sur'atlarini jadallashtirish.

Dastlabki bosqichlarda SSRIda inson omillarining jadallashuvi barcha

tabaqalarda - mehnat jamoalari va umumdavlat pog'onalarida - propaganda tadbirlarini amalga oshirish orqali ro'y bergan. Keyinchalik moddiy manfaatdorlikni ham hisobga olgan holda xo'jalik mexanizmini takomillashtirish oydin masalaga aylanib qoldi. Bu esa iqtisodiyot ilmida bahs-munozaralar, hamda ishlab chiqarishda xo'jalik eksperimentlarini yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Natijada xo'jalik mexanizmini qayta qurishda asosiy vazifalardan biri ishlab chiqarishning pudratchilik shaklidan foydalanish ekanligi tan olindi. Pudiratchilik iqtisodiyotni xususiyashtirish va mehnat jamoalariga kengroq iqtisodiy erkinlik yaratilishini anglatadi: bunda ishlab chiqarish manbalariga bo'lgan yuridik huquq davlatga tegishli bo'lib, mehnat jamoalari esa ishlab chiqarilgan mahsulotlarning to'la huquqli egalari hisoblangan. Ularning shartnomalar tuzishda, narxlarni belgilashda, mahsulot hajmlari va yetkazib berish muddatlarini aniqlashda erkin ekanliklari xo'jalik turining yangi sharti - bozor mexanizmini yaratish va rivojlantirishga asos solgan.

Vaholanki, 90-yillarning boshida SSRIda, keyinchalik Rossiyada davlat mulkini to'liq xususiyashtirish jarayoni boshlanganligi sababli, pudratchilik bozor munosabatlariga o'tishda o'zining afzalliklarini oqlay olmadi. Xususiyashtirish jarayonining jadallashuvi va uning vaucherlar (bepul) asosida amalga oshirilishi butun iqtisodiyotda va jamiyatda tuzulmaviy nuqsonlarni kelib chiqishiga sabab bo'ldi: asosiy va aylanma kapitalning samaradorligi pasaydi, milliy xo'jalikning makroiqtisodiy boshqarilishi susaydi, investitsiyalar va ishlab chiqarish keskin ravishda pasaydi. Xususan, 1993 yilda Rossiyada metall va metallga ishlov beruvchi uskunalarining hajmi 1989 yilga nisbatan 30%ga pasaydi, go'sht va go'sht mahsulotlari, sut va sut mahsulotlari, mato va poyafzallarning ishlab chiqarish hajmi 50 - 60%ga pasaydi. Mamlakatning YAIM hajmi 1990 yildan 1992 yilgacha deyarli 2 baravarga qisqardi.

Shunday qilib, 90 - yillar boshida Rossiya bozor islohotlarini amalga oshirishga kirishganda, mamlakatda iqtisodiy o'sish nuqtai nazaridan vakuum hosil bo'ldi - o'sishning ekstensiv omillari batamom tugatilgan edi, intensiv omillar esa hali tayyorlanmagan edi. Bundan tashqari, qayd etish kerakki, o'tmishdagi o'sishning ekstensiv omillari mamlakatga yangi sharoitlarda xo'jalik yuritish uchun obyektiv va subyektiv imkoniyatlarni tayyorlash imkonini bermadi. Gap shundaki, o'sishning ekstensiv usulining nafaqat ijobiy tomoni (oddiy va arzon o'sish, ma'lum bir chegaralargacha) balki salbiy tomoni

ham mavjud

• **shunda** ishlab chiqarishning miqdoriy o'sishi texnik - iqtisodiy progress bilan **hamdillik** bilan sababli, unga texnik qotib qolishlik xususiyatidir;

iksoniyat hollarda ishlab chiqarishning o'sishi xarajati xarakterini o'ziga qabul qiladi.

U iqtisodiyotning o'sish templari ishlab chiqarishda iqtisodiy resurslarni ko'paytirish va ularni jalb qilish templaridan orqada qolishini anglatadi. G'arb mutaxassislarining fikriga ko'ra, AQSH va boshqa rivojlangan mamlakatlarga qaraganda Rossiyada har bir mahsulot soniga 2-3 marta ko'p bo'lgan xom-ashyo, materiallar va energiyalar to'g'ri keladi. Ekstensiv o'sishning bahosi shunday.

IX-besh yillikdagi ekstensiv o'sishi asosiy kapitalga va materiallarga xarajatlarning o'sishi mamlakat YAIM o'sishidan ko'pligi ko'rsatilgan, va faqat ishchi kuchining tabiiy chegaralanganligi uning yirik masshtablarda foydalanishiga yo'l qo'ymagan.

Intensiv o'sish modeli bir qator yangi tavsiflarga, xususiyatlarga va ustunliklarga ega:

- iqtisodiyot o'sishining bir muncha qiyin usuli bo'lib, unda ilmiy-texnik rivojlanish hal qiluvchi o'rinni egallaydi. Shunga muvofiq, u ishlab chiqarish kuchlari, texnika, texnologiyalarning yuqori darajada o'sishini va xodimlarning yuqori ma'lumotini va mutaxassisligini nazarda tutadi.

- iqtisodiyotning aynan mana shu o'sish usuli resurslarning chegaralanganlik muammosini hal etish imkonini beradi. Bu esa, aynan mana shu usulda iqtisodiyot o'sishining asosiy manbalaridan biri bo'lib resurslarni tejash hisoblanadi, bu jamiyat uchun resurslar o'sishiga qaraganda bir muncha arzonga tushadi. Misol uchun, It yoqilg'ini tejash (7 ming kilokaloriy), It yoqilg'ini qazib chiqarishga qaraganda 3-4 marotaba kam xarajatni talab qiladi.

Biroq, iqtisodiyotning intensiv o'sish usuliga o'tish oson ish emas. Iqtisodiyot tarkibini progressiv qayta qurish, ilmiy sohalar ulushini ko'paytirish, ishchi kuchini tegishli qayta tayyorlash, ishlab chiqarishning iqtisodiyotda ko'chib yurishidagi yengillik va boshqalar talab qilinadi. Shu sababdan, bozor islohotlari yo'lidan harakatlanish iqtisodiyot o'sishining intensivikasiyalash (kuchaytirish) shartlaridan biridir.

4.2 Iqtisodiy o'sishning tahlil etishga ehtiyojlar va imkoniyatlar nuqtai nazaridan yondoshuv. Tabiiy, kafolatlangan va xaqiqiy iqtisodiy o'sish.

Davlatning iqtisodiy o'sish darajasini aniqlash uchun birinchi navbatda hisoblash nuqtasini o'rnatish lozim. Ko'pgina davlatlar o'zini darajasini AQSH

bilan tenglashtiradi. Turli xildagi ishlab chiqarish omillarini birikishi hamda har-xil davlatlarning rivojlanishi sharoiti, iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilab berishga yo'l qo'ymaydi, degan bir fikr mavjuddir. Buning uchun bir qator asosiy ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

- aholi soniga to'g'ri keladigan YAIM;
- aholi soniga to'g'ri keladigan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni turlari;
- aholini turmush darajasi va sifati;
- iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlarining natijasi.

Aytib o'tish joizki iqtisodiy rivojlanish darajasi bu tarixiy tushuncha bo'lib, milliy iqtisodiy rivojlanishning har bir pog'onasi hamda jahon hamjamiyatiga uning asosiy ko'rsatkichlariga ozmi-ko'pmi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Aholi soniga to'g'ri keladigan YAIM ko'rsatkichi iqtisodiy rivojlanish darajasining tashqisini aniqlab beruvchilardan hisoblanadi. Biz bir qancha rivojlangan davlatlar orasida 90 yillarning o'rtalarida AQSHda aholi soniga YAIM ko'rsatkichi juda yuqori darajada bo'lganligi, lekin boshqa ko'rsatkichlarga qaraganda iqtisodiyot sohasining tizimi aholi soniga to'g'ri kelgan ishlab chiqarilgan mahsulotlarning turlari va boshqalar hisobiga uni rivojlangan davlatlar sarasiga kirmasligini aytish kerak. Boshqa ko'rsatkichlar xalqaro ko'lamda keng qo'llaniladigan, iqtisodiy sohasining tizimi hisoblanadi, tizimlarga bo'lib chiqarilib unga YAIM asnosida tashhis qo'yiladi.

Birinchi navbatda xalq xo'jaligi sohasida yirik tizimlardan, ya'ni moliyaviy va moliyaviy bo'lmagan mahsulotlar orasidagi farq o'rganilib chiqiladi. Bu solishtiruv birinchi navbatda ishlab chiqarishning umumiyligini belgilab beradi. Boshqa sohalarning tizimini o'rganib chiqish ham katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, ishlab chiqarish sohasidagi tashhis natijalari shuni ko'rsatadiki, mashinasozlik hamda ximiya sohalari qanday ahamiyatga ega bo'lsa, boshqa sohalari ilmiy-texnikaviy o'sishni ta'minlab beruvchilar hisoblanadi.

Davlatning iqtisodiy rivojlanish darajasini uni asosiy ishlab chiqarayotgan mahsulotiga qarab belgilanadi (milliy iqtisodiyotning tayanchi hisoblangan mahsulotlarni). Shu asosiy ishlab chiqarishgan mahsulotlarning qanchalik davlat uchun ehtiyojini qondirayotganligiga qarab beriladi. Birinchi o'rinda bunday asosiy ishlab chiqarishga yetarli darajada elektr quvvati olinadi. Elektr quvvati rivojlanish asosida yotadi, hamda texnikaviy rivojlanish ham bularning ishlab chiqarish sifati soni va xizmat ko'rsatish e'tiborga molikdir.

4.3 Intensiv, ekstensiv va aralash iqtisodiy o'sish. Iqtisodiy o'lahning industrial davrgacha, industrial, postindustrial iqtisodiy o'sish turlari.

Hozirgi vaqtda rivojlangan hamda rivojlanish past bo'lgan davlatlarda bu ko'rsatkich 500ta ga 1 ta to'g'ri keladigan, ba'zi hollarda undan ham ko'proq. Bu aholi soniga to'g'ri keladigan asosiy ishlab chiqarilayotgan mahsulotdir. Statistika shuni ko'rsatadiki ya'ni mis ishlab chiqarish, metall eritish, stanoklar, avtomobillar, mineral o'g'itlar, turli xillik tolalar va bir qator boshqa mahsulotlar. Davlatda ishlab chiqarilayotgan mahsulot aholi soniga to'g'ri keladigan asosiy iste'mol mahsulotlaridan qo'yidagilardir: don mahsulotlari, sut mahsulotlari, go'sht mahsulotlari, shakar, kartoshka va h.k.

Milliy Instituti ishlab chiqarayotgan me'yorlarga asosan bu ishlab chiqarilgan mahsulotlarning sifatini belgilashga yordam beradi, ya'ni bir qancha muhim ko'p muddatga etadigan mahsulotlardan bu muzlatgich, kir yuvish mashinasi, televizor, engil avtomobil, videoapparat va boshqalar. Aholining yashash darajasining davlatdagi YAIMning ham yo'lga qo'yilganiga bog'liq. Uzoq muddatga yetadigan mahsulotning iste'molchi tomonidan qancha ko'p olinsa, bu aholining yashash sharoiti yaxshiligidan dalolat beradi va bu aholining yashaydigan davlat ancha iqtisodiy tomonidan yaxshi rivojlangan hisoblanadi.

Odatda aholining turmush darajasining quyidagi 2 ta ko'rsatkichlari o'zaro bog'liqligi orqali belgilanadi. Yashash sharoitini darajasi quyidagi ko'rsatkichlar orqali ham belgilanishi mumkin:

- mehnat resurslarining holati o'rtacha hayot kechirishning davomiyligi, aholining savodxonligi darajasi, aholi soniga to'g'ri keladigan asosiy mahsulotlarning iste'mollik darajasi, mehnat resurslarining kvalifikatsiyalilik darajasi, 10ming aholi sonining ichidan qanchasi o'qiyotgani va talablarining soni YAIM dagi bilimlarni oshirishdagi sarf xarajatlarning soni;

- soha xizmatlarining rivojlanishi (10mingta aholiga to'g'ri keladigan shifokorlar soni, 1ming aholiga to'g'ri keladigan shifoxonadagi o'rinlar soni, aholining uy-joy bilan ta'minlaganligi, uy jihoz va h.k.).

Oxirgi yillarda jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, turmush sifatini aniqlash uchun o'z ichiga ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni, hamda aholining savodxonligini oshishi, hayot kechirish davomiyligi, umumjamiyatning rivojlanishini ta'minlovchi indekslardan foydalanmoqda va h.k.

Shu ko'rsatkichlarga alohida to'xtalib o'tiladi, eng muhimlarini aytib o'tishimiz lozim:

- mehnat bilan ta'minlash (ishlab chiqarish va agrar xo'jaligi, ishlab chiqarish alohida sohalari);

- YAIM kapital sig'imining birligi yoki aniq bir ishlab chiqarish ko'rinishi;

- fondlarning asosiy fond taqsimlash birligi;

- YAIM ning xom-ashyo sig'imi birligi va asosiy ishlab chiqarish ko'rinishi.

Oxirgi yillarda Xalqaro Valyuta Fondi hamda MDH da qabul qilingan keng qamrovli raqobatbardosh ko'rsatkichlardan foydalanilmoqda, bir qator ko'rsatkichlar narx-navoni o'sishini o'lchash uchun hamda davlatda ishlab chiqarishgan mahsulotni qolib ketishini va boshqa rivojlangan davlatlarda nisbatan solishtirish ko'rsatkichlaridir.

-maosh to'lash uchun ketayotgan sarf xarajatlar (1ta ishlab chiqarishgan mahsulotning hisobiga);

-bir ish kuni ketadigan me'yoriy sarf xarajatlar(1ta ishlab chiqarishgan mahsulotning hisobiga);

-narx-navo ustiga qo'shilgan elementlarning darajasi va h.k. birinchi ishlab chiqarish faktorlarini sarf xarajatlarning ko'rsatkichlari;

-mahsulotning chakana narxining solishtirish darajasi. Eksport qilinadigan tovarning solishtirish darajasi. Albatta bu sistema davlatning iqtisodiy rivojlanishining to'laqonli ko'rsatib bera olmaydi, lekin ayrim faoliyati sohasi xalqaro bozorda raqobatbardoshligi yaqqol ko'rsata oladi.

Iqtisodiy davrlarining xususiy va ko'rinishi. Iqtisodiy taraqqiyot doimiy tebranishlarga uchrab turadi – pasayishi, tanglilik davrlari iqtisodiy faollik va ko'tarilish bilan almashadi. Iqtisodiy o'sishning davriylik xususiyati Fan – texnika taraqqiyoti bilan bog'liq. Shu tufayli asosiy fondlarni saqlash yo'li bilan yangilanishi yuz beradi, yangi texnologiq jarayonlar tatbiq etiladi, milliy daromad, iste'mol, jamg'arish va investitsiyalar o'rtasida o'zaro bog'liqlik o'zgaradi. Iqtisodiy o'sish holatida ishlab chiqarishning hajmini vaqti-vaqti bilan bo'lib turadigan bunday kengayishi yoki qisqarishi iqtisodiy davr deb ataladi. Iqtisodiy davrlar davom etish muddatiga ko'ra quyidagilarga bo'linadi:

- qisqa (3- 4 yil) muddatli, tovar – moddiy zaxiralarning o'zgarishi bilan asoslangan;

- o'rta (7 – 8 yil) muddatli asosiy fondlar asbob – uskunalarni almashtirish sifatidagi o'zgarishlaridan kelib chiqadi;

• Kuznets davri (15 – 20 yil) qurilish davr nazariyasining asoschisi Amerika iqtisodchisi Saymon Kuznets nomi bilan atalgan. Bu davr turar joylarni va ba'zi ishlab chiqarish inshootlarni vaqti-vaqti bilan ommaviy ravishda yangilanishi bilan bog'liq bo'lgan tebranishlardir;

- uzun to'liqlar (50 – 60 yil), infrastrukturani yangilanishi va tubdan yangi texnologik jarayonlarni kiritish bilan asoslanadi va rus tadqiqotchisi N. Kondratev nomi bilan nomlanadi;

Iqtisodiy davrni o'rganish davlat tomonidan davriylikka qarshi qaratilgan chora – tadbirlarni amalga oshirishi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun zarurdir.

4.4 Iqtisodiy o'sishni bir va ko'p omilli modellar

Barcha iqtisodiy modellar kabi iqtisodiy o'sish modellari ham real jarayonlarning abstrakt va soddalashgan ko'rinishida, shartli tarzda grafiklar va tenglamalarda aks ettiriladi.

Iqtisodiyot nazariyasida iqtisodiy o'sishning quyidagi nazariyalari farqlanadi:

- iqtisodiy o'sishning yangi keynscha nazariyalari;
- iqtisodiy o'sishning yangi klassik nazariyalari;
- iqtisodiy o'sishning empirik nazariyalari;
- endogen o'sishning yangi nazariyalari

Ushbu yo'nalishlar doirasida iqtisodiy o'sishning turli nazariy modellari yaratila boshlandi. XX asrning o'rtalarida keynschilikning makroiqtisodiy muvozanat nazariyasi asosida yangi yo'nalish, ya'ni neokeynschilik vujudga keldi. Iqtisodiy o'sishning dinamik modellarini ishlab chiqqan neokeynschilik vakillari orasida ingliz iqtisodchisi Roy Xarrod (1900-1978) o'z modelida ishchi kuchi, aholi jon boshiga daromad va naqd kapital o'sishi o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq qildi. U milliy daromadning kapital sig'imlilik darajasini ifodalovchi "kapital koeffitsienti" tushunchasini yaratdi. R.Xarrod kapital sig'imlilik mezonidan texnika taraqqiyotining iqtisodiyotga ta'sirini tahlil qilishda foydalandi.

Amerikalik iqtisodchi, neokeynschilik yo'nalishi vakili Evsey Domar (1914-1997) ham R.Xarrod tadqiqotlaridan bexabar ravishda mutanosib iqtisodiy o'sishning biroz boshqacharoq modelini taklif etdi. U J.M.Keynsning investitsiyalar daromadni shakllantirish orqali talabni oshiradi, degan fikriga qo'shimcha qilib, investitsiyalar bir vaqtning o'zida tovarlar taklifining

oshishiga ham olib keladi, deb ta'kidlaydi. E.Domar va R.Xarrod modellarida iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi omil sifatida investitsiyalar keltiriladi, chunki ular multiplikativ ta'sirga ega va shuning uchun barqaror o'sishni ta'minlaydi. Ushbu modelda J.Keynsdan farqli o'laroq takror ishlab chiqarish jarayoni uzoq muddatli davr dinamikasida tadqiq qilingan. Xarrod-Domar modeli bozor iqtisodiyotining o'z-o'zini boshqarish imkoniyatiga ega bo'la olmasligini asoslab berdi.

Ushbu modelni respublikamiz iqtisodiyotida qo'llaydigan bo'lsak, mustaqillikning datlabki kunlaridan boshlab mamlakatimizda qator izchil islohotlar olib borilib, mamlakatda yalpi ichki mahsulotning o'sishiga hamda iqtisodiy rivojlanishga bevosita ta'sir ko'rsatayotgan investitsiyalarga katta e'tibor berib kelinmoqda.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini yuksaltirish, zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlangan yangi korxonalarni barpo etish va rekonstruksiya qilish uchun investitsiyalarni jalb qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega. So'nggi vaqtlarda respublikamizda investitsion muhitni sog'lomlashtiruvchi va mustahkamlovchi iqtisodiy-siyosiy vaziyat tendensiyasi hukm surmoqda.

Iqtisodiy o'sishning yangi klassik ilk nazariyalari 1950-1960-yillarning chegarasida paydo bo'ldi. O'sha davrda iqtisodiy o'sish sur'atlarini foydalanilmayotgan quvvatlar hisobiga emas, balki yangi texnikalarni joriy qilish, mehnat unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish hisobiga jadallashtirish muammosi birinchi o'ringa ko'tarildi. Bu yo'nalish vakillari (amerikalik iqtisodchi Robert Solou va ingliz iqtisodchisi Jeym Smit va boshqalar) nazariyasining metodologik asosini ishlab chiqarish omillarining klassik nazariyasi tashkil etadi. Ma'lumki, bu nazariyada mehnat, kapital va er ijtimoiy mahsulotni hosil qilishning mustaqil omillari sifatida talqin etiladi.

Neoklassik nazariya vakili Robert Solou (1924 yilda tug'ilgan) o'z modelida jamg'armalar, mehnat resurslari o'sishi va ilmiy-texnik taraqqiyotning aholi turmush darajasi va uning dinamikasiga ta'sir qilish mexanizmini aniqladi. R.Solouning asosiy xulosasi shuki, uzoq muddatda iqtisodiy o'sish sur'atlari kapital qo'yilmalar oshishiga emas, balki texnologik rivojlanish omiliga bog'liq bo'ladi. Shunday ekan, uningcha doimiy texnik rivojlanish va resurslardan samarali foydalanish iqtisodiy o'sishning asosiy omillari hisoblanadi.

D) Mid modeli ham neoklassik asoslarga ega bo'lib, iqtisodiy o'sishni ~~modellar~~ yondashuvlar orqali tushuntiradi. Dj.Mid o'z konsepsiyasini "Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi" (1961y.) nomli kitobida ifodalagan.

D) Mid mehnat va texnik taraqqiyot o'sish sur'atlarini doimiy deb taxmin qilib, quyidagi xulosaga keldi: iqtisodiy o'sishning barqaror sur'atliga kapital o'sishning barqaror sur'atlari va uning milliy daromad o'sish sur'atlari bilan tengligi sharoitida erishiladi. Agar kapital oshishining sur'atlari milliy daromad o'sishi sur'atlaridan oshsa, unda bu jamg'arish sur'atlarining o'z-o'zidan pasayish sur'atlariga olib keladi. Dj.Mid modelida davlat faqatgina pul-kredit siyosatidan foydalanilgan holda barqarorlashtiradigan vazifani bajaradi. Faqatgina shu resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan daromad va jamg'armalarning qayta taqsimlash mexanizmini yaratishga imkon beradi.

Iqtisodiy o'sishning zamonaviy nazariyalari shakllanishiga iqtisodiy o'sishga turli omillarning ta'sirini o'rganishga yo'naltirilgan empirik tadqiqotlar ulkan hissa qo'shdi. Bu sohada izlanishlar olib borgan eng yirik tadqiqotchilardan biri Edvar Denisondir (1915-1992 y.y.). Amerikalik iqtisodchi inson omili ta'sirini o'lchash uchun faqat ish kuchi soninigina emas, balki mehnat unumdorligining xodim yoshi va jinsi, ma'lumoti va kasbiy tayyorgalik darajasiga bog'liqligini ham hisobga olgan.

E.Denisonning fikriga ko'ra, mehnat unumdorligining iqtisodiy o'sishga ta'siri quyidagi jarayonlar natijasida ro'y beradi:

– texnologik bilimlarning kengayishi yoki ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish;

– “boy berilganni qoplash”, ya'ni taraqqiy etgan davlatlar tomonidan qoloq mamlakatlarga amaliy bilimlarni taqdim etish. Bu qoloq mamlakatlarga rivojlangan davlatlarning eng maqbul iqtisodiy o'sish darajasiga yaqinlashish imkonini beradi;

– ishlab chiqarishning jismoniy omillarini joylashtirishni yaxshilash hamda ularni eng yuqori samara beradigan tarmoq va mintaqalarda qo'llash;

– iqtisodiyot ko'lamlarini kengaytirish, ayni paytda ishlab chiqarishni ixtisoslashni rivojlantirish va milliy bozorlarni rivojlantirish.

Pol Romer (1955 yilda tug'ilgan) va Robert Lukas (1937 yilda tug'ilgan) 1980-yillar oxiri va 1990-yillarning boshlarida Solou modelidan qoniqmagan holda endogen iqtisodiy o'sish nazariyasini yaratdilar. Bu nazariya texnologik

taraqqiyotni matematik tushuntirishni nazarda tutar va o'z ichiga ishchilar faoliyati samarasini oshiradigan bilim, malaka va qobiliyatni ifodalaydigan inson kapitali tamoyilini ham olgan edi. Boshqa kapital shakllaridan farqli ravishda inson kapitalining rentabelligi o'sish tendensiyasiga ega bo'ladi. Shuning uchun mamlakatning iqtisodiy o'sishi kapital to'plangan sari sekinlashmaydi va iqtisodiy o'sish sur'atlari kiritilayotgan kapital turiga bog'liq bo'ladi. Inson kapitalini oshiradigan omillar sifatida esa ta'lim va innovatsiyalar keltiriladi.

Agar barcha modellarni umumlashtirgan holda o'rganadigan bo'lsak, bugungi kunda ayni bir modelning iqtisodiyotda to'liq qo'llanilayotganligini ko'rishning iloji yo'q, deb o'ylaymiz. Keynschilar bu borada iqtisodiy o'sishni modellashtirishda asosiy e'tiborni investitsiya va davlat boshqaruviga qaratsa, neoklassiklar davlat boshqaruvini inkor etgan holda barcha ishlab chiqarish omillarining samaradorlik jihatlarini ustuvor, deb hisoblashadi.

5. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY IQTISODIYOTNI NISBATLARI

5.1 F. Kenening "Iqtisodiy jadvallari".

Qayta ishlab chiqarish bu ishlab chiqarish jarayonini uzluksizlik oqimidir. Ijtimoiy ishlab chiqarishning asosiy muammolaridan biri bu uning mutanosibligini ta'minlash muammosi, xususan, ishlab chiqarish va iste'mol, xo'jalik yurituvchi subyektlarning daromadlari va xarajatlari, shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi moslikdir.

Kene ishlab chiqarish jarayonini va milliy miqyosda takror ishlab chiqarishning mutanosibligi masalasini tahlil qilishga uringan birinchi iqtisodchidir. Kene – fiziokratlar maktabi asoschisidir. U 1758 yilda "Iqtisodiy jadval" (Kene jadvalining to'rtta ma'lum varianti) nomli asarini nashr etdi. Bu o'sha davr uchun daho ishi edi - ijtimoiy takror ishlab chiqarish sirlariga birinchi kirish edi. U odamlarda yopiq aylanishni kashf etilishi bilan iqtisodiy jadvalni ixtiro qilishga undadi.

Kene fiziokrat sifatida, toza mahsulot ishlab chiqariladigan iqtisodiyotning yagona sohasi qishloq xo'jaligi deb hisoblagan. Uning fikricha, sof mahsulot - foyda. Bu mutlaqo to'g'ri emas, lekin bu merkantilistlarga qaraganda oldinga qadam. Undan oldin merkantilistlar iqtisodiy nazariyaning predmeti tovar almashish deb hisoblashgan.

"Iqtisodiy jadval"da Kene jamiyatni ikki xil - umuman, milliy ishlab

chiqarish va milliy ishlab chiqarishga qo'shgan hissasi bilan farq qiladigan uchta sinf birligi tarafidan ko'rib chiqadi.

1. Birinchidan, u, ayniqsa, ishlab chiqaruvchilar sinfini - dehqonlar, ularning yollanma ishchilari, ulushchilarni alohida ajratib ko'rsatdi. Kenening so'zlariga ko'ra, ishlab chiqarish tabaqasi davlat yerda ishlov berishi kerak edi. U yerni ishlov berish xarajatlarini o'z zimmasiga olishi, bu xarajatlarni daromaddan qoplashi, o'z daromadini shakllantirishi, uning bir qismini dehqonchilik madaniyatini saqlashga sarflashi va yer egalari qo'llab - quvvatlashi kerak edi.

2. Yer egalari tabaqasi - qirol, yer egalari, ruhoniylardir. Ular ishlab chiqarish bilan shug'ullanmaydilar va ishlab chiqarish sinfi tomonidan yer ijarasi uchun to'langan pullar hisobiga yashaydi.

3. Steril sinf - bu qishloq xo'jaligidan tashqarida ishlaydigan har bir kishi - zavod egalari, ishchilar, mayda savdogarlar, xizmatchilar va boshqalar.

Kene har yili boshida ishlab chiqaruvchilar sinfiga 10 milliard dollarlik mehnat qurollari, 2 milliard dollarga - ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlariga (urug'lar, chorva uchun ozuqa, o'zi uchun oziq-ovqat va boshqalar) va 2 milliard dollarga ega bo'lishini taklif qildi. Yer egalari sinfiga hech narsa yo'q, steril sinfga 2 milliard dollarlik mablag' bor, shundan 1 milliard dollari sanoat qayta ishlanadigan qishloq xo'jaligi xomashyosi, 1 milliard dollar o'z iste'moli uchun tovarlarga sarflanadigan mablag'dir.

Bir yil ichida ishlab chiqaruvchi sinf 5 milliard dollarlik mahsulot ishlab chiqaradi. Yerdan foydalanish huquqi uchun u o'z egalari 2 milliard to'laydi. 5 milliard dollarlik ishlab chiqarishdan ishlab chiqaruvchi sinf o'z aylanma mablag'larini almashtiradi, 10 milliardlik mehnat qurollarini esa Kene hisobga olmaydi. Ishlab chiqarish sinfiga 3 milliard dollar qoldi. Yer egalari sinfi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish sinfidan sotib olish uchun 1 milliard dollar sarflaydi, ya'ni ishlab chiqarish sinfi 1 milliard dollar daromad oladi. Qolgan 1 milliardni xo'jayinlar sanoat mahsulotlariga sarflaydilar, 1 milliard steril sinf tomonidan saqlanadi. Bunda mulk egalari pulni to'liq ishlatib yubordilar.

Steril sinf, yer egalari sanoat mahsulotlarini sotishdan pul olgan holda, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini 1 milliardga sotib oladi, natijada, ishlab chiqaruvchi sinf yer egalari to'lagan pul fondini to'liq shakllantiradi. Uning 1 milliardlik mahsuloti qolgan, bu mahsulotlar uchun mahsuldor sinf sanoat mahsulotlarini steril sinfga almashtiradi. Ishlab chiqarish sinfi uchun takror

ishlab chiqarish jarayoni barcha asosiy qismlarning muvozanatini ko'rsatdi.

Steril sinf egalari 1 milliardga mahsulot sotdi, o'z mahsulotlarini 1 milliardga qishloq xo'jaligi mahsulotlariga almashtirdi, nimadir iste'mol qildi. Kene xulosasi shundan iboratki: steril sinf teng bo'lmagan almashinuvda yashaydi, mahsulotni qiymatidan qimmatroq sotadi.

5.2 K.Marks tomonidan takror ishlab chiqarishning abstrakt sxemalari.

K.Marks "ijtimoiy kapital" tushunchasini muomalaga kiritdi - jamiyatning butun jami kapitali. Ijtimoiy kapitalning ishlashining natijasi - bu bir yil uchun jami ijtimoiy mahsulot. U ijtimoiy kapitalning aylanishi va jami ijtimoiy mahsulotni kiritdi. Marksning so'zlariga ko'ra, iste'mol qilingan ishlab chiqarish kapitali yillik sikl davomida tiklanishi, butun ijtimoiy mahsulot sotilishi, barcha katta sinflarning daromadlari shakllanishi kerak.

Yillik ishlab chiqarishni tahlil qilganda, Marks kapitalni ikki shaklda tahlil qilgan - qimmatli va tabiiy shaklda. Qiymat bo'yicha yalpi ijtimoiy mahsulot uch qismga bo'linadi: $c + v + m$, bu yerda $v + m$ - milliy daromad.

Tabiiy shaklda umumiy ijtimoiy mahsulot ikki qismga bo'linadi: birinchisi, iste'mol qilingan ishlab chiqarish vositalarini - ishlab chiqarish vositalarini, ikkinchisi foyda va ish haqini - iste'mol tovarlarini shakllantirishga mo'ljallangan.

Bu bo'linish A.Smitda nazariyalarida ham bor edi, lekin agar u sarflangan kapitalga nisbatan daromad stavkasini ishlatgan bo'lsa ($c + v$), Marks qo'shimcha qiymat stavkasini - mehnat xarajatlariga (v) nisbatan kiritdi. Tabiiy shaklga ko'ra, Marks ishlab chiqarishni ikkita katta bo'linishga ajratdi: I - ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, II - iste'mol vositalarini ishlab chiqarish. Keling, Marksning sxemalarini tasvirlaylik:

$$I = 4000s + 1000v + 1000m$$

$$II = 2000s + 500v + 500m$$

Hammasi bo'lib, biz 6 qismni oldik, har bir bo'limda biz savollar beramiz: SOPning bu qismining tabiiy shakli qanday va bu qismning maqsadi nima? Keyin bu ikki savolga javoblarni solishtirish kerak. Agar ularga berilgan javoblar bir-biriga mos kelsa, mahsulotlar bo'linma ichida sotiladi.

Masalan, Ic - natura - ishlab chiqarish vositasi, qiymat maqsadi - birinchi agregatning sarflangan ishlab chiqarish vositalarini qoplash jamg'armasi, tabiiy shakl va qiymat maqsadi bir-biriga to'g'ri keladi, shuning uchun bu qism

birinchi bo'linma ichida amalga oshiriladi.

Iv + IIm - iste'mol tovarlari va ishchilar va tadbirkorlarning hayotiy funksiyalari jamg'armasi, o'z navbatida, qismlar ikkinchi birlikda amalga oshiriladi.

Iv + Im - ishlab chiqarish vositalari va ishchilar va tadbirkorlarning qiymat loyihasiga muvofiq yashash fondi - javoblar mos kelmaydi; qismlar birlikdan tashqarida sotiladi.

IIC - natura shaklidagi tovarlar va ikkinchi bo'linmaning sarflangan ishlab chiqarish vositalarini qoplash jamg'armasi - javoblar ham bir -biriga mos kelmaydi, ikkinchi qismi bo'linmadan tashqarida sotiladi. Shunday qilib, oddiy ko'paytirish shartlarini shakllantirish mumkin:

$$IIC = I(v + m)$$

$$I(c + v + m) = IC + IIC$$

$$I(v + m) + II(v + m) = II(c + v + m)$$

Agar $IC > I(v + m)$ bo'lsa, kelgusi yil ishlab chiqarish torayadi, agar $IIC < I(v + m)$ bo'lsa, zaxiralarning ko'payishi kuzatiladi.

Kelajaqla K.Marks kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni tahlil qilishga murojaat qiladi. Bu holatni ko'rib chiqing:

$$I = 4000c + 1000v + 1000m$$

$$II = 1500c + 750v + 750m$$

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shartlari:

1. $I(v + w) > IIC$

2. $I(c + v + m) > IC + IIC$

3. $I(v + m) + II(v + m) > II(c + v + m)$

IC - o'z bo'linmasida amalga oshiriladi.

IIV - o'z bo'limida ham amalga oshiriladi - ishchilar ish haqini oladilar va iste'mol tovarlarini sotib oladilar.

Iv - bu ishlab chiqarish vositalari bo'lib, ularning maqsadi birinchi birlikning tirikchilik fondini shakllantirishdir. Ikkinchi bo'lim bilan almashinuv sodir bo'ladi: ikkinchisi sarf qilingan ishlab chiqarish vositalarini almashtirish uchun 1000 dona ishlab chiqarish vositalarini oladi, birinchi bo'lim shu miqdorda iste'mol tovarlarini oladi. Ammo ikkinchi bo'linma sarflangan ishlab chiqarish vositalarini to'liq to'lamadi, faqat 1000 donaga.

Im dan boshlab 500 birlik ikkinchi birlik bilan almashtiriladi, qolgan 500 birlik esa jamg'arilib, amaldagi kapitalni ko'paytirishga xizmat qiladi. Jamg'arish kapitalning organik tuzilishining nisbatlariga muvofiq amalga

oshiriladi - doimiy va o'zgaruvchan kapital o'rtasida (4:1). 400 mc birinchi bo'limda amalga oshiriladi va 100 mv natura sifatida ishlab chiqarish vositalarini, qo'shimcha ishchilar uchun tirikchilik fondini ifodalaydi. Binobarin, ularni birinchi bo'linma ichida amalga oshirish mumkin emas, balki IIc ni ko'paytirishga mo'ljallangan.

Shu bilan birga, birinchi bo'linmada, ikkinchi bo'linmadan 100 ta birlik uchun qo'shimcha tovarlar kerak bo'ladi. Ishlab chiqarish birligi bitta zavod quvvatiga teng deb hisoblasak, qo'shimcha 100 ta zavod ishlashi kerak. Ikkinchi bo'linma poytaxtining organik tuzilishiga muvofiq ($1500c / 750v = 10c / 50v$), umumiy ish haqi 50 birlik uchun qo'shimcha ishchilar jalb qilinadi. Bu pullarning barchasi tadbirkorlarning cho'ntagidan tushgani uchun, nisbatlar buziladi va yil boshidagi sxema quyidagicha bo'ladi:

$$I = 4400s + 1100v + 500m$$

$$II = 1600s + 800v + 600m$$

Yil boshida ishlab chiqarishning nomutanosib rivojlanishi sodir bo'ladi, lekin yil oxiriga kelib oddiy takror ishlab chiqarish nisbati tiklanadi, ikkinchi yilda esa yangi sxema olinadi.

$$I = 4400s + 1100v + 1100m$$

$$II = 1600s + 800v + 800m$$

Bu shuni ko'rsatadiki, har ikkala bo'linmada milliy daromad 3, (3)% ga oshdi (birinchisida 200 birlikka, ikkinchisida 100 taga), birinchi bo'linmada YaIMning umumiy o'sishi 600 donani (10%) tashkil etdi, ikkinchisida - 200 (6,7%). Shunday qilib, marksistik sxemadan kelib chiqadiki, iqtisodiy o'sish sharoitida ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchi tarmoqlarda tezroq o'sish kuzatiladi.

V.I.Lenin to'plangan foyda organik tuzilishga muvofiq emas, balki doimiy kapitalga qo'yiladigan investitsiyalarning yuqori ulushi bilan buzilishini taxmin qilib, K.Marksning takror ishlab chiqarish sxemalarini ishlab chiqdi. Xususan, u sxemani tuzdi, uning uchun 4:1 organik tuzilishga ega qo'shimchalar 9:1 ga bo'lindi. U bunga turtki bo'ldi, chunki ishlab chiqarish o'sishi bilan tadbirkorlar ancha murakkab, mukammal uskunalarni sotib oladilar, bu esa ancha qimmatga tushadi. Ikkinchi bo'limda bo'linish 2:1 emas, balki 5:1.

Lenin sxemani to'rt yil oldin hisoblab chiqdi va umumiy ijtimoiy mahsulot 20%ga oshdi, shu jumladan ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish 36,7%ga, iste'molchilar ishlab

chiqarish uchun ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish. tovarlar - 9,5% va iste'mol tovarlari ishlab chiqarish - 6%.

Keyingi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy o'sishning bu turi (kapital talab qiladigan va mehnatni tejaydigan) sanoat iqtisodiy o'sishining birinchi bosqichlariga xosdir, (birinchi bo'linma filiallarining o'sish sur'atlari yuqori), lekin keyinchalik o'sish tekislanadi. Ba'zi davrlarda ikkinchi bo'linishning o'sishi birinchisining o'sishidan oshib ketadi.

5.3 Tarmoqlararo aloqalar va tarmoqlararo balans. V.Leontevning "xarajatlar-ishlab chiqarish" modeli.

Taniqli iqtisodchilardan biri, 1973 yildagi Nobel mukofoti laureati, rus millatiga mansub amerikalik olim Vasiliy Vasilevich Leontiev tarixga asosan kirish-chiqish balansining kirish-chiqish tizimini ishlab chiquvchi sifatida kirdi. Tarmoqlararo tahlil vositasi-bu iqtisodiyotni bir necha o'nlab sektorlarga ajratuvchi balanslar jadvali.

Zamonaviy iqtisodiyotda turli tarmoqlar o'rtasida murakkab munosabatlar shakllanadi. SSRIda 24 millionga yaqin mahsulot nomlari ishlab chiqarildi, bu 1 milliondan ortiq iqtisodiy aloqalarga to'g'ri keldi.

Bunday sharoitda ishlab chiqarish imkoniyatlarini milliy iqtisodiyot ehtiyojlari bilan bog'lashdan iborat bo'lgan tarmoq balanslari ishlab chiqildi. Kirish-chiqish balansi nazariyasi ba'zi korxonalar uchun ma'lum turdagi mahsulot ishlab chiqarish faoliyatining natijasi, boshqalari uchun esa iste'mol resursi ekanligiga asoslanadi. Masalan, mamlakatda ma'lum miqdordagi ko'mir ishlab chiqaruvchilar va ma'lum miqdordagi iste'molchilar bor, shu jumladan issiqlik elektr stantsiyalari, uy xo'jaliklari, metallurgiya. Agar resurs ishlab chiqarish va iste'mol qilish bir-biriga to'g'ri kelsa, muvozanatli iqtisodiy o'sish kuzatiladi, aks holda darajalarni tenglashtirish choralarini ko'rish zarur. Shuningdek, u ishchi kuchi balansidan (ishchi kuchi balansi), qiymat balansidan (daromad-xarajat oqimi) foydalanadi.

Tarmoqlararo balanslar tarmoqlararo balansga yo'l ochdi. Balans birlashtiradi:

- milliy iqtisodiyotda jamg'arish va iste'mol nisbati;
- mamlakatlar bo'yicha yalpi mahsulot;
- har bir mahsulotning yakuniy va oraliq iste'moli;
- sanoatdagi ishlab chiqarish omillari (ishchi kuchi va kapital) qiymati;
- tarmoqlar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri va teskari aloqa.

Tabiiy va iqtisodiy ko'rsatkichlar ham makro, ham mikro darajada qo'llaniladi. Kirish-chiqish balansi g'oyasi 1920-yillarda Rossiyada paydo bo'lgan. Usul V. Leontiev tomonidan ishlab chiqilgan va birinchi balans 1936 yilda AQSh uchun tuzilgan. SSRI uchun birinchi hisobot balansi 1962 yilda tuzilgan. Ishlab chiqarishning maqsadi birinchi navbatda - milliy iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarga erishishdir. Kirish-chiqish balansining etishmasligi ular tugallangan tranzaksiyalarni ifodalaydi.

Masalan, kirish-chiqish balansi to'rtta sohadan iborat (mavzu oxiridagi jadvalga qarang):

- elektr energiyasi ishlab chiqarish;
- yoqilg'i sanoati;
- qora metallurgiya;
- yengil sanoat.

Odatda umumlashtirilgan (yig'ma) ko'rsatkichlar ishlatiladi. Leontyev 1919 yilda AQSh uchun kirish-chiqish balansini tuzdi va 44 ta sanoatni egalladi. 1947 yilda u 400 ta filialning balansini tuzdi. Odatda 600-700 ta sanoat balansi ishlatiladi; Yaponiya 2000 ta sanoat sohasi bilan ajralib turadi.

Balansning chiziqlari va ustunlari xuddi shu sohalarni ko'rsatadi. Qatorlar mahsulot va uning o'ziga xos iste'molchisini, ustunlarda - uni ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga oladi. Tizimning o'zi "kirish-chiqish" deb nomlanadi. Sotish tarmoqlari (i) va sotib olish tarmoqlari (j) chorrahaları oraliq talab va oraliq xarajatlarni hosil qiladi, ya'ni bu ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish iste'moli. Xij chorrahasi-asosiy diagonal, ishlab chiqarilgan mahsulotning sanoat ichidagi iste'moli. Butun jadval uchun tenglik kuzatilishi kerak: $W_{ii}=W_{ij}$, $W_{ni}=W_{nj}$. Har bir sanoat uchun kirish va chiqish teng bo'lishi kerak.

Har bir sanoat, ham xarajatlar, ham ishlab chiqarish nuqtai nazaridan, tubdan farq qiladigan ikkita qismdan iborat. Avval bu qismlarni gorizontaal ravishda ko'rib chiqing. Chiziqlar qaysi sanoat va jismoniy shaxslar ushbu mahsulotning iste'molchisi ekanligini ko'rsatadi. Bizning oddiy sxemada to'rtta sanoat ham birinchi sanoat mahsulotlarini - elektr energiyasini iste'mol qiladi. Shunday qilib, birinchi qism gorizontaal ravishda ishlab chiqarish ichidagi iste'mol (U) haqida gapiradi.

Iste'molchilarning ikkinchi qismi - aholi, fan, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari va boshqalar. Ularning iste'moli oxirgi iste'mol deb ataladi va harf bilan belgilanadi. V. Yakuniy iste'mol iste'mol fondi (α_1) Va jamg'arma fondi

(β_1) ga bo'linadi. Shunday qilib, agar biz birinchi qatorni olsak, u U_1 va V_1 :
 $W_1 = U_1 + V_1$ dan iborat bo'ladi.

Talab(i) Tarmoqlar- xaridorlari		oraliq talab va ishlab chiqarish tarmoqlarining oraliq mahsuloti					Jami oraliq talab (U)		Tugallan gan mahsulot		Zaxiralarning o'sishi		Eksport		Import		Jami	
Talab(i) Tarmoqlar- sotuvchilar		1	2	3	4	n	Jami oraliq talab (U)	Iste'mol	Jam'ar	Zaxiralarning o'sishi		Eksport	Import	Jami				
Oraliq xarajatlar (ishlab chiqarish)	1	X_{11}	X_{12}	X_{13}	X_{14}	X_{1n}	U_1	α_1	β_1							W_{1i}		
	2	X_{21}	X_{22}	X_{23}	X_{24}	X_{2n}	U_2	α_2	β_2							W_{2i}		
	3	X_{31}	X_{32}	X_{33}	X_{34}	X_{3n}	U_3	α_3	β_3							W_{3i}		
	4	X_{41}	X_{42}	X_{43}	X_{44}	X_{4n}	U_4	α_4	β_4							W_{4i}		
	N	X_{n1}	X_{n2}	X_{n3}	X_{n4}	X_{nn}	U_n	α_n	β_n							W_{ni}		
	Jami																	
Qo'shimcha qiymat	Ish haqi							$W_{1i} = W_{1j}; W_{2i} = W_{2j};$ va h.k.;										
	Foyda							$V_1 = \alpha_1 + \beta_1$										
	Amortizatsiya							$W_{1i} = U_1 + V_1;$ $U_1 = \sum x_{ij};$ $W_{1j} = \sum x_{ij} + \text{Ish.h.} + A + F$ +S.										
	Soliqlar							$i=1 \quad j=1$										
Jami xarajatlar hajmi	W_{1j}	W_{2j}	W_{3j}	W_{4j}	W_{nj}													

5.3.1-rasm. Kirish - chiqish balansi

Ustunlar ham ikkita tubdan farqli qismdan iborat. Birinchi qism - oraliq xarajatlar. Ular umuman xalq xo'jaligida resurslardan foydalanish strukturasi, ya'ni resurslar oqimini, ular qayerga borishini, kim ularni samarali iste'mol qilishini ko'rsatadi. Ustunlarning ikkinchi qismi - bu turdagi tovarlarni ishlab chiqarish uchun sohaning o'z xarajatlari. Ular ish haqi, amortizatsiya, foyda va soliqlardan iborat. O'z xarajatlari qo'shimcha qiymatni tashkil qiladi. Barcha tarmoqlar uchun qo'shilgan qiymat yig'indisi yalpi ichki mahsulotni (YaIM) tashkil qiladi.

Keling, xarajatlar haqida batafsilroq to'xtalib o'tamiz. Kirish-chiqish balansi asosida moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari xarajatlari koeffitsientlarini bajarish mumkin va bu koeffitsientlar mahsulot birligiga to'g'ri keladi. Koeffitsientlarni tahlil qilish milliy iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni ochib beradi va ayrim tarmoqlarning rivojlanish sur'atlarini ko'rsatadi. Iqtisodiy -matematik model xarajatlar koeffitsientlarini tahlil qilish asosida quriladi. Milliy iqtisodiy muammoni hal qilishning turli xil variantlari bilan iqtisodiyotni rivojlantirishning turli xil variantlari mumkin, bir nechta modellarni yaratish mumkin. Keyin bu variantlar solishtiriladi va taqqoslash asosida iqtisodiy o'sishning eng maqbul modeli ishlab chiqiladi.

Xarajatlar tarmoqlarning bevosita va bilvosita xarajatlarini o'z ichiga olganligi sababli (bilvosita xarajatlar resurslar oqimini ko'rsatadi), koeffitsientlarning uchta varianti ishlab chiqilgan: to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar koeffitsientlari, bilvosita xarajatlar koeffitsientlari va umumiy xarajatlar koeffitsientlari. Agar shartli ravishda umumiy xarajatlar birlik sifatida qabul qilinsa, uchta variant mavjud:

1) rivojlanish uchun filiallar faqat o'zlarining ichki resurslaridan, to'g'ridan-to'g'ri xarajatlardan foydalanadilar. Bunday holda, to'g'ridan - to'g'ri va umumiy xarajatlar bir-biriga to'g'ri keladi.

2) agar sanoat o'z rivojlanishi uchun faqat boshqa tarmoqlardan yetkazib berishni ishlatsa, u holda o'z xarajatlari nolga teng, bilvosita xarajatlari esa bittaga teng. Kamdan-kam hollarda bu holatlarning ikkalasi ham uchraydi.

3) ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlar noldan katta, lekin bittadan kam.

Rivojlanayotgan tarmoqqa resurslar oqimining yo'nalishini tahlil qilish juda muhim va bu tahlil asosida milliy iqtisodiyot bu vazifani bajara oladimi degan xulosaga keladi. Masalan, avtomobil ishlab chiqarishni 10 foizga oshirish vazifasi qo'yilgan edi. Ishlab chiqarish hajmi oshganda (metallurgiya, mashinasozlik, kimyo sanoati) qaysi tarmoqlar yetkazib beruvchilar bo'lishini tahlil qilish kerak. Bu tarmoqlarning barchasi o'z resurslarining 10 foizini avtomobilsozlik sanoatiga sarflashi kerak.

To'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlar koeffitsientlari har lahzada milliy statikani ko'rsatadi, lekin biz bilamizki, milliy iqtisodiyot har doim dinamikada bo'ladi, shuning uchun vaqt o'tishi bilan to'g'ridan-to'g'ri, bilvosita va umumiy xarajatlar koeffitsientlari o'zgaradi. Muammo to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlar dinamikasini o'rganishdan kelib chiqadi. Bu jarayonlar nazariyasi

muallifi amerikalik olim Stoundir. Uning nazariyasi PAS deb nomlanadi. Uning usulining mohiyati shundaki, u yetkazib berishning o'zaro almashinuvini, bilvosita xarajatlarni hisobga oladi.

Birinchidan, texnologik taraqqiyot ta'siri ostida an'anaviy tovarlar, xom ashyo, materiallar, butlovchi qismlar o'rniga ishlatiladigan tovarlar paydo bo'ladi va hokazo. Bu jarayonlar natijasida ayrim tovarlar guruhlar uchun tannarx koeffitsientlari kamayadi, boshqalari uchun esa ortadi.

Ikkinchidan, texnologik taraqqiyot ta'siri ostida to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar o'zgaradi va umuman olganda, umumiy xarajatlarda to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlar o'rtasidagi nisbat o'zgaradi. Agar bilvosita xarajatlar ko'paygan bo'lsa, demak, bu sohada o'tgan ishchi kuchi xarajatlari oshadi. Agar to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar o'ssa, u holda tirik mehnat xarajatlari ulushi oshadi. Bu jadvalni tahlil qilganda, miqdoriy iqtisodiy o'sish kuzatilsa, bu oraliq xarajatlar ulushining oshishiga olib keladi.

Sifatli iqtisodiy o'sish bo'lsa, aksincha, oraliq xarajatlar va oraliq talab kamayadi. Xalq xo'jaligida yakuniy mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarning ulushi ortib bormoqda. Shuning uchun, agar biz mamlakat milliy iqtisodiyotini tahlil qila boshlasak, u holda iqtisodiy o'sish qaysi bosqichda ekanligini xarajatlar koeffitsientlari orqali ko'ramiz. Oraliq ko'rsatkichlardagi kataklar iqtisodiy o'sishning xususiyatini aniq ko'rsatib beradi.

Uchinchidan, dinamikada narxlarning o'zgarishi hisobga olinadi. Xulosa shuki, narx o'zgarishi resurs oqimini o'zgartiradi. Mahsulotlarining narxini pasaytiradigan tarmoqlar yuqori buyurtmalar oladi va bu tarmoqlar o'z mahsulotlarini yuqori narxlarda sotishda davom etayotgan sanoat mahsulotlarini almashtirib, tezroq rivojlanadi.

Kirish-chiqish jadvalidan foydalanib, biz milliy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarish maqsadlarini shakllantirish. Ishlab chiqarish maqsadlari, jadvaldan ko'rinib turibdiki, ma'lum iqtisodiy o'sishni ta'minlash emas, balki bu o'sishning muvozanatli bo'lishini ta'minlash emas. Ishlab chiqarish maqsadlari quyidagicha:

- 1) mamlakatning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish, milliy iqtisodiyotning chet eldan oziq-ovqat mahsulotlariga bog'liqligini oldini olish;
- 2) yoqilg'i-energetika resurslariga bo'lgan ehtiyojni qondirish;
- 3) mamlakatning sarmoyaviy salohiyatini oshirish;
- 4) ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlash.

V.Leontievning tarmoqlararo balansni yaratish sohasidagi ishining

ahamiyati, shuningdek, iqtisodchi-matematiklarning mavhum sxemalarini xalq xo'jaligi ishini optimallashtirishning amaliy muammolarini hal etishida yotadi. Leontyev usuli real iqtisodiyotning iqtisodiy va matematik modellarini yaratishga yaroqli bo'lgan minglab yangi koeffitsientlarni aniqlash orqali matematik apparatni takomillashtirishga imkon berdi, statistika, ekonometriya va milliy hisoblar tizimini takomillashtirishga o'z hissasini qo'shdi.

Takrorlash uchun savollar

1. Qishloq xo'jaligida bo'lmagan odamlar "aniq mahsulot" yaratmasliklari uchun tushuntirishni qayerdan ko'rasiz?
2. Keyne jadvallaridagi daralar almashinuvi qanday?
3. Marks sxemalarida oddiy va kengaytirilgan ishlab chiqarish o'rtasidagi farq nima?
4. Lenin mavhum reproduktiv sxemalarni ishlab chiqishga qanday hissa qo'shdi?
5. Leontievning tarmoqlararo munosabatlarga yondashuv sxemalarining nazariy ahamiyati nimada?
6. SSRIda Leontievning yondashuv elementlaridan qaysi biri ishlatilgan?

6. KEYNSGACHA BO'LGAN DAVRDA IQTISODIY O'SISH NAZARIYALARINING RIVOJLANISHI

6.1 Klassik maktab namoyondalari asarlaridagi iqtisodiy o'sish masalalari. Iqtisodiy muvozanatni klassik modeli va iqtisodiy o'sish.

Iqtisodiy fikr rivojlanishining dastlabki bosqichida iqtisodiy o'sish boylik bilan bog'liq edi. Shu bilan birga, nafaqat boylikning ta'rifi, balki uning manbasini izlash ham muhim edi. Shunday qilib, merkantilistik qarashlar davrida boylik pul bilan bog'liq edi va boylik manbai tashqi savdo sohasida edi. Boylik - bu mamlakatdagi qimmatbaho metallar miqdori (erta merkantilizm bosqichida) deb tushunilgan va bu maqsadga mamlakatga to'liq xorijiy tanga kirib kelishiga va uning mamlakatdan eksport qilinishiga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan "politsiya" choralari tizimi orqali erishilgan. Kech merkantilizm bosqichida ustuvorliklar o'zgaradi, asosiysi savdo balansining ijobiy holatini ta'minlash, bu davlatning proteksionistik siyosati, eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash, jahon bozorlarida narxlar raqobatida ustunlik berishi uchun ish haqini cheklash sohasidagi qonunchilik choralari bilan ta'minlanishi kerak edi.

Shu bilan birga, Adam Smitning “Millatlar boyligining tabiati va sabablarini o‘rganish” (1776) asariga qadar iqtisodiy o‘shish uchun sharoit yaratish nuqtai nazaridan u yoki bu mamlakat uchun raqobatbardosh ustunlikka qanday erishish mumkinligini ta’kidlovchi hech qanday izchil nazariyalar yo‘q edi. Bu nazariyaga fiziokratlar eng yaqin kelishdu, bir tomondan, muomala sohasida emas, balki ishlab chiqarish sohasidagi boyluk manbasini hisobga olib, “toza mahsulot” faqat qishloq xo‘jaligida yaratiladi, deb ta’kidlaganlar. Shu bilan birga, fiziokratlarning eng ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri J.Turgotda A.Smit tomonidan ishlab chiqilgan, kapitalning jamg‘arishini tadbirkorning jamg‘armaligi va mehnatsevarligi bilan bog‘laydigan jamg‘arish manbalari kontseptsiyasi mavjud. Ko‘p jihatdan boshqa fransuz olimi P.Boyzulbertning pozitsiyasi boylukni “foydali tovarlar massasida” hisobga olgan holda Smit yondashuviga yaqindir.

A.Smit millat boyligining o‘shishini ishlab chiqarish omillarining (yer, ishchi kuchi va kapital) rentabelligini yaxshilanishi bilan bog‘ladi, bu mehnat unumdorligining oshishi va amaldagi kapital hajmining oshishi bilan ifodalanadi. Shuningdek, aholi sonining o‘shishiga, moddiy ishlab chiqarish, investitsiyalar va geografik kashfiyotlarda ishchilar ulushining ko‘payishiga katta ahamiyat berilmoqda.

Smit aholi o‘shishi endogen va mavjud tirikchilikka bog‘liq deb hisoblagan. Investitsiyalar, shuningdek, endogen deb tan olindi va kapitalistlarning mehnatkashligi va jamg‘armaligiga bog‘liq edi va jamg‘arma shaxsiy iste‘mol uchun emas, balki ishlab chiqarish maqsadlarida ishlatilgan zaxiralar miqdori sifatida tushunildi. Tuproq unumdorligining ko‘payishi ko‘p jihatdan geografik kashfiyotlar va mavjud yerlarning unumdorligini texnologik takomillashtirish bilan bog‘liq edi.

Smitning so‘zlariga ko‘ra, mehnat unumdorligini oshirishning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari mehnat va texnologiyani takomillashtirish edi. Smit mehnat taqsimotini odamlarning tabiiy moyillik tendentsiyasi bilan bog‘ladi va mehnat taqsimoti uchta omil tufayli hosildorlikni oshirishga olib keldi:

- ishchining epchilligi, mahoratining oshishi;
- bitta ishlab chiqarish jarayonidan ikkinchisiga o‘tish vaqtining qisqarishi;
- mashinalardan foydalanish imkoniyati, chunki tor ixtisoslashuv iqtisodiyotni tejaydi.

Aholi sonining o‘shishi va ishlab chiqarishning o‘shishini tavsiflovchi **Tomas Maltus**ning iqtisodiy o‘shishi haqidagi qarashlar nihoyatda pessimistik bo‘lib

chiqdi. Maltus nuqtai nazaridan, agar aholining o'sish sur'atlari va tirikchilik vositalari o'rtasida bir xil nisbat saqlanib qolsa, aholi geometrik progressiya bo'yicha o'sadi, tirikchilik vositalari esa – arifmetik progressiyada bo'lib, yer charchash bilan tahdid qilinadi, natijada cheklangan resurslar uchun kurashning kuchayishi, urushlar, epidemiyalar, ochlik, ommaviy kasalliklartsh o'sishi va hokozolar. Bu muammodan chiqish uchun Maltus “ehtiyotkorlikka chaqiriq” yordamida aholi sonining o'sishini to'xtatishni taklif qildi. Birinchi navbatda, aholining eng kambag'al qatlamlarida bolalar tug'ilishini ularga munosib hayot kechirish uchun zarur vositalar bilan ta'minlangan bo'lsagina kerak deb hisobladi. Maltusning hisob-kitoblari mutlaqo to'g'ri emasligiga qaramay (u AQSh aholisining o'sishi haqidagi ma'lumotlarni global tendentsiyalarga yetkazdi, bu yerda aholining Evropadan sezilarli migratsiyasi omilini inobatga olmagan holda) uning ishlab chiqarish omillariga qaytishini kamaytirish g'oyasi XX asrda aholi o'sishining endogenizatsiya nazariyasi doirasida faol ishlatilgan.

Klassik maktabning yana bir ko'zga ko'ringan vakili Devid Rikardo Maltusning tuproq unumdorligini pasaytirish g'oyasini ishlab chiqdi, bir tomondan yerning narxi oshishi iqtisodiy o'sishni cheklab qo'ydi, chunki kapitalistlarning daromadlari kamayib ketdi, boshqa tomondan - qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxi oshishi va shunga mos ravishda ishchilar uchun nominal ish haqining yuqori bo'lishi ga olib keladi. Ammo Rikardoning ta'kidlashicha, uskunalar va savdoning ixtisoslashuvi texnologik takomillashtirish orqali o'sishni nazorat qilish mumkin, lekin u ayni paytda o'ta barqaror holatni nazarda tutgan.

Klassik o'sish nazariyasini Karl Marks tubdan qayta ko'rib chiqdi. U bir qator cheklovlarni kiritdi. Birinchidan, uning fikricha, ish haqi kapitalistlar va ishchilar o'rtasida tuzilgan shartnoma bilan belgilanadi - bu jarayon “mehnat zaxirali armiyasi” mavjudligi tufayli ishchilarning foydasiga emas edi. Ikkinchidan, Marks foyda va “resurs instinkti”ni jamg'arma va kapital jamg'arishini belgilovchi omillar deb hisoblagan, lekin shu bilan birga, Marks Smitdan farqli o'laroq, foyda koeffitsientining pasayishi kapitalistlarni ishchilarning ish haqini yanada kamaytirish va ishsizlikni oshirish uchun rag'batlantirishga olib kelishini aytgan. Marksning “Kapital” qo'lyozmasining qoralama loyahasidagi g'oyalari ham qiziq edi. Uning fikrich, kapitalning mehnatga nisbati o'sishi, odamlarning bevosita mehnatini ishlab chiqarishdan chiqarib yuborish tendentsiyasi yuzaga keltiradi. Jismoniy mehnat o'rniga ilmiy mehnatga tobora ko'proq ahamiyat berilmoqda, ishlab chiqarishning o'sishi

texnologiyani takomillashtirish bilan bog'liq. Bundan tashqari, texnologiyani taqlid qilish va bilimlarni tarqatish xarajatlari ularni yaratish xarajatlaridan past bo'lgani uchun, aniqki, bilim jamoat manfaatiga aylanadi, ishlab chiqarishning o'sishiga hissa qo'shadigan taraqqiyotning bu tarkibiy qismlari xususiy mulkni mustahkamlashga olib kelmaydi. Bu holat, shuningdek, ishlab chiqarish jarayonida bevosita mehnat ishtirokining kamayishi munosabati bilan, Marks nuqtai nazaridan, uni ekspluatatsiya qilish ehtimoli kamayadi, kapitalizm asoslarini buzadi.

Jon Styuart Millning xizmatlari klassik maktabni tizimlashtirishda yotadi, u asosan "mumtozlik" doirasidagi oldingi tadqiqotlarga asos solgan. Xususan, u iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli tendentsiyasini hisobga oladigan iqtisodiy dinamikaning klassik nazariyasini yakunladi. Bu kontseptsiya doimiy kapital jamg'arish g'oyasiga asoslanadi. Oxir-oqibat, klassiklarning fikricha, kapitalning doimiy o'sishi va aholi sonining ko'payishi nimaga olib kelishi kerak?

Kapitalning o'sishi ishchi kuchiga bo'lgan talabning oshishiga olib keladi, bu esa aholining barqarorligini hisobga olgan holda real ish haqining oshishiga olib keladi, demak uzoq muddatda aholi o'sishini rag'batlantiradi. Agar kapitalning jamg'arishi ishchi kuchi hajmining o'sishidan ko'ra tezroq bo'lsa, unda bu jarayonlarning ikkalasi ham, asosan, bir holat bo'lmasa, cheksiz davom etishi mumkin. Ishchilar sonining ko'payishi bir vaqtning o'zida "og'izlar" sonining ko'payishini, ya'ni iste'mol tovarlariga va birinchi navbatda oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning oshishini anglatadi. Oziq-ovqat mahsulotlari qishloq xo'jaligida ishlab chiqariladi, ular bizga ma'lumki, boshqa narsalar teng bo'lsa, bu miqyosga qaytishning kamayishi bilan tavsiflanadi. Har bir yangi oziq-ovqat birligi harakatlarini ko'paytirish evaziga keladi. Natijada, ishlab chiqarish xarajatlari va shuning uchun oziq-ovqat mahsulotlarining ayirboshlash qiymati oshadi. Bu mehnat xarajatlarining oshishiga olib keladi, chunki har bir ishchining mehnat xarajatlari tobora oshib bormoqda - bir xil miqdordagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olish uchun ko'proq sanoat tovarlarini sotish kerak. Shu bilan birga, ikkilamchi sektor ishchilarining mehnat unumdorligi o'zgarishsiz qolmoqda: ishchi avvalgidek ishlab chiqaradi, lekin bu tadbirkorga katta xarajat qiladi. Natijada daromadlilik darajasi pasayadi. Bu iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli (dunyoviy) tendentsiyasidir.

Nima uchun bu tendentsiya shunchalik ajoyib? Gap shundaki, rentabellik

stavkasining pasayishi kapital sarmoyasini rag'batlantirishni kamaytiradi. Vaqt o'tishi bilan kapitalistlarning foydaning tezligi to'g'risidagi talablari va daromadning katta massasi sharoitida jiddiy investitsiya xarajatlari uchun yetarili bo'lsa-da, tez orada minimal rentabellik darajasi mavjud, yoki keyinchalik kapital jamg'arish jarayonini to'xtatadi deb taxmin qilish mumkin. Kapital jamg'arishi bilan birga, aholining keyingi o'sishi ham to'xtaydi, chunki real ish haqining o'sishi to'xtaydi. Odamlar jinsiy instinktlar uchun o'z farovonligini qurbon qilishga moyil emaslar. Bu tug'ilishning pasayishiga olib keladi, yalpi iqtisodiy o'sish bekor qilinadi va turg'unlik holatiga olib keladi. Bu, albatta, odamlarning turmush sharoitining yomonlashishini anglatmaydi. Aksincha, bu hayot darajasini barqarorlashtirish va insoniyat tomondan tabiatga bosimning pasayishidir.

Albatta, foydaning pasayishiga qarshi turadigan bir qator holatlar mavjud:

- asosiy sektorda texnik taraqqiyot, bu mehnat unumdorligini oshirish orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxini pasaytirishga olib keladi;
- chet eldan arzonroq oziq-ovqat mahsulotlari importi;
- ortiqcha kapitalni chet elga eksport qilish.

Umuman olganda, bu qorong'u vaziyatdan chiqish yo'lini mumtoz asarlarda topib bo'lmaydi. Neoklassik rivojlanishning dastlabki bosqichida kapitalning cheklangan mahsuldorligi pasayishi va sarmoyalarni rag'batlantirishning pasayishi muammosini hal qiladigan iqtisodiy o'sishning haqiqiy mexanizmini topish ham qiyin.

6.2 Y.Shumpeterning innovatsion o'sish nazariyasi. "Innovatsiya" tushunchasini kiritilishi. Innovator-tadbirkor iqtisodiy o'sishni yetakchi omili ekanligi. Monopol foyda. Samarali monopoliya. Samarali raqobat.

Birinchi navbatda 1939. yilda nashr etilgan "Iqtisodiy rivojlanish nazariyasi" asari tufayli Jozef Alois Shumpeter o'sish nazariyasiga katta hissa qo'shdi.

Iqtisodiyotga "innovatsiya" kontseptsiyasini kiritgan Shumpeter iqtisodiy o'sish nuqtai nazaridan tadbirkorning ma'nosini mutlaqo yangicha ko'rib chiqdi.

Shumpeterning fikricha, boshlang'ich nuqtasi toza muvozanat yoki iqtisodiyotning barqaror holati edi.

Uning nuqtai nazaridan, iqtisodiy sohadagi o'zgarishlar "rivojlanish" (odatdagi o'sishdan farqli o'laroq) dvigateli edi. Bunga turli sabablar sabab

bo'lgan (masalan, yangi yetkazib berish manbalarining to'satdan kashfiyotlari), lekin asosiysi tadbirkorlik yangiliklari bo'lib, ular va rivojlanishni shartli qilib belgilagan.

Shumpeter nazariyasida rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi tadbirkor, bundan tashqari, tadbirkor - kashfiyotchi, ijodkor. U tashabbuskorlik, uzoqni ko'ra olish qobiliyati, tavakkal qilishga moyilligi bilan ajralib turadi. Shu nuqtai nazardan, tadbirkor oddiy xo'jayindan, o'z mablag'larini faqat boshqaruvga o'tkazadigan investorning zamonaviy tilida farq qiladi, lekin ko'pincha mulkdor va tadbirkor bitta subyekt bo'lishi mumkin.

Shumpeterning tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirishi innovatsion faoliyat orqali olinadigan monopol foydadir. Bu faqat "xushchaqchaqlik ruhi"ni Keynsnikidan farqli ravishda ijodiy yondashish orqali mumkin, bu o'z-o'zini anglash imkoniyati, muvaffaqiyatga intilish, qiyinchiliklarni yengish va monopol foyda olishga hissa qo'shishdir. Monopoliya, Shumpeter nuqtai nazaridan, ijobiy lahzadir, chunki unga yangi ishlab chiqarish omillarining kombinatsiyasi, texnologiya, ishlab chiqarish texnologiyasidagi inqilobiy o'zgarishlar, yangi tovarlarning yaratilishi, yangi bozorlarning rivojlanishi va boshqalar orqali erishiladi. Aynan mana shunday doimiy yangiliklar, ishlab chiqarish jarayonida, mahsulotni sotish mexanizmida, Shumpeter nuqtai nazaridan, asosiy daromad manbai hisoblanadi. Ammo bozorda "olomon tadbirkor" bo'lgani uchun, bu monopol holat (samarali monopoliya) abadiy bo'lmaydi. Raqobatbardosh bozor mexanizmi avtomatik ravishda boshqa tadbirkorlar tomonidan shunga o'xshash yangiliklarni kiritishga olib keladi (buni qilmaganlar "o'yindan chiqib ketishadi") va bu orqali butun iqtisodiy siklning "Yangi traektoriyasi" ga o'tishga olib keladi.

Rivojlanish, Shumpeterning fikricha, tadbirkor uchun mavjud bo'lgan ishlab chiqarish resurslaridan yangi kombinatsiyalarni qurishdir. "Yangi kombinatsiyalarni amalga oshirish", Shumpeterga ko'ra, beshta holatni o'z ichiga oladi⁶:

- 1) yangi mahsulot yaratish ("iste'mol tovarlari");
- 2) yangi ishlab chiqarish usulini joriy etish;
- 3) yangi savdo bozorining rivojlanishi;
- 4) yangi xom ashyo manbasiga kirish;
- 5) firma tashkil etishning yangi shaklini yaratish (shu jumladan, bozorda firmaning monopol mavqeini ta'minlash yoki boshqa bironing monopoliyasiga

⁶ Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982. С. 159.

putur yetkazish).

Aynan shu iqtisodiy o'zgarishlarning o'ziga xos shakllari uni rivojlanish deb hisoblagan. Makroiqtisodiy darajada rivojlanish "yangi kombinatsiyalarni" tadbirkorlar tomonidan ommaviy ravishda amalga oshirilgan taqdirda rivojlanadi.

Iqtisodiy rivojlanishning zarur sharti - kredit bozorining rivojlanishi va tadbirkorlar uchun kreditning mavjudligi. Iqtisodiyotni rivojlantirishda kreditning roli bilan bog'liq shunga o'xshash g'oyalarni nemis tarixiy maktabi doirasida, xususan Bruno Xildenbrand tomonidan ham mavjud edi. Kreditning mavjudligi odamga boshlang'ich kapitalni jamg'arishdan voz kechishga imkon beradi va shu bilan innovatorlarning g'oyalarni amaliyotga tatbiq etish uchun bozorga chiqishini osonlashtiradi.

Shumpeter nazariyasida innovatsiyalarga nisbatan daromad kamaygani yo'q, u o'z nazariyasida farovonlikning o'sishiga to'sqinlik qiladigan uzoq muddatli omillarni ko'rib chiqdi. Ko'p jihatdan, bu omillar ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga bog'liq:

- korxonaning o'sishi tadbirkorlik funksiyalarini boshqaruv funksiyalari bilan almashtirishga olib keladi, ya'ni ijodkorlik emas, balki ma'muriyat. Menejerlar, o'z navbatida, yangiliklarga unchalik moyil emaslar;

- ishlab chiqarish o'sishi umuman o'sish sur'atlari bilan "tezlashmaydi" va natijada sanoatning doimiy yuqori konsentratsiyasi va yuqori daromadlar yangilikka bo'lgan rag'batni susaytiradi;

- kapitalizmning rivojlanishi ijtimoiy va oilaviy munosabatlarning qulashiga olib keladi va u rivojlanib borishi bilan ziyolilar zimmasiga yuk bo'lib, oilaviy munosabatlarning o'zgarishiga va tadbirkorlar ulushining kamayishiga olib keladi;

- pirovardida fikrlar oqimi susayadi, bu davriy iqtisodiy taraqqiyotga, o'sish sur'atlari va inqirozlarning pasayishiga olib keladi.

Umuman olganda, ketma-ket samarali monopoliya va samarali raqobat iqtisodiy sikli iqtisodiyotni rivojlanishning yangi bosqichini ta'minlaydi.

6.3 J.fon Neyman tomonidan iqtisodiy rivojlanish magistrallari (barqaror o'sish) nazariyasi. Foydani pasayib boruvchi koeffetsenti.

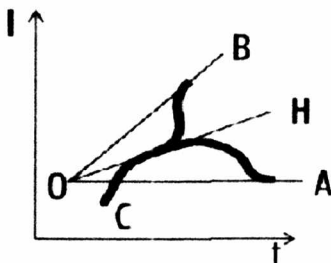
"Vaqt- investitsiyalar". Kapitalni jamg'arilishi.

Jon fon Neyman "ortiqcha" - o'sishning ma'lum bir omili, degan klassik g'oyaga amal qilgan, lekin klassiklardan farqli o'laroq, u foyda chegarasi

pasayishidan manfaatdor edi. Jon fon Neymanning soʻzlariga koʻra, klassiklarda oʻsishni barqaror davlatda yaratish muhim, lekin iqtisodiyotni oʻsishsiz barqaror holatga olib kelishi mumkin boʻlgan cheklovlarni hisobga olmagan holda. Jon fon Neyman asosan matematik boʻlgani va shunga koʻra koʻplab "ijtimoiy mulohazalar"ni bashorat qilgan ixtisosligi bilan bogʻliq. Shunday qilib, u yer va unumdorlik, tadbirkorlik harakati yoki boshqa jihatlar bilan bogʻliq mumkin boʻlgan cheklovlarga ahamiyat bermadi. Uning tajribasi faqat matematik edi, keyinchalik P.Sraffa va V.Leontiev kabi mutafakkirlar tomonidan klassik nazariyaning shakllanishini koʻrsatdi.

Jon fon Neyman nazariyasi barqaror oʻsish nazariyasi deb ham ataladi. Jon fon Neyman doktrinasi iqtisodiy oʻsishning asosiy yoʻnalishi nazariyasi - jamiyatning rivojlanishiga sarmoyalarning asta-sekin oʻsishi nazariyasi hisoblanadi. (6.3.1-rasm)

OH nur fon Neyman modelidagi vaqt-investitsiya oʻqlarida har bir davr uchun mumkin boʻlgan jamgʻarmaning maksimal massasini koʻrsatadi va milliy daromaddagi isteʼmol fondi va jamgʻarma fondining nisbati oʻzgarmaydi. Darhaqiqat, milliy iqtisodiyotda jamgʻarma massasi va isteʼmol fondi va jamgʻarma fondi oʻrtasidagi nisbat doimiy emas.



6.3.1-rasm. Jon fon Neyman modeli

Ikki omil bor: birinchi omil jamgʻarmalar massasi, kapital-mehnat nisbati va texnik taraqqiyotini ragʻbatlantiradi. Ikkinchi omil, aholining turmush darajasini koʻtarish, iqtisodiy tizim va hokimiyatning barqarorligiga erishish zarurati tufayli, jamgʻarmalar massasini kamaytirishga undaydi.

Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning ikkita varianti mavjud. Agar ular jamgʻarma massasini kamaytirishga harakat qilsalar, isteʼmol fondi oshadi, OH

nurlari OA nuriga aylanadi - O nuqtadan boshlanadigan, lekin OHdan pastda o'tadigan nur.

Agar milliy iqtisodiyot C darajasida bo'lsa (OAdan pastda) va uning vazifasi milliy jamg'arish darajasini pasaytirish orqali OA nuriga erishish bo'lsa, u holda mamlakatni OH nurlari bo'ylab o'tishga majburlash va shundan keyingina OA nuriga o'tish iste'mol fondi va jamg'arma fondi o'rtasidagi muvozanatni hosil qiladi. OH nurlari fon Neyman magistrali deb ataladi.

Agar milliy iqtisodiyot C nuqtasi (OAdan pastda) va OA nuriga erishish, milliy jamg'arish darajasini pasaytirish vazifasi qo'yilgan, keyin iste'mol fondi va jamg'arma fondi o'rtasidagi muvozanat mamlakatni HE nurlari bo'ylab o'tishga majbur qiladi va shundan keyingina OA nurlari OH nurlari von Neyman avtomagistrali deb nomlanadi.

Agar milliy iqtisodiyot OB nuriga (OH tepasida joylashgan) yetib borish vazifasini qo'ysa, baribir, yo'lning katta qismi OH bo'ylab o'tadi. Agar vazifa jamg'arishni maksimal darajada oshirish, ya'ni OB nuriga yetish bo'lsa, muqarrar natija kapital massasining ko'payishi bo'ladi. Ertami-kechmi, bu shuni anglatadiki, milliy daromadning butun o'sishi ishlab chiqarish vositalarini jamg'arishga sarflanadi va ozgina qismi iste'mol fondida qoladi. Muvozanatli iqtisodiy o'sishning etishmasligi Felps teoremasi – “oltin qoida” bilan yo'q qilinadi, unga ko'ra, iqtisodiy o'sish jarayonida har doim jamg'arma fondini emas, balki iste'mol fondini ko'paytirish haqida g'amxo'rlik qilish kerak.

Takrorlash uchun savollar

1. Merkantilistlar boylik manbai sifatida nimani ko'rdilar?
2. A. Smitning fikricha, amaldagi kapitalning qiymatini nima belgilaydi?
3. T. Maltusning bashorati amalga oshmasligining sabablari nimada deb o'ylaysiz?
4. D. Rikardo va A. Smitning iqtisodiy o'sishga bo'lgan yondashuvlari o'rtasida qanday farq bor?
5. I. Shumpeter talqinida iqtisodiy o'sishga qanday erishiladi?
6. J. fon Neyman modelida qanday qilib jamg'arishni maksimal darajada oshirish mumkin?

7. IQTISODIY O'SISHNING KEYNSCHA VA NEOKEYNSCHA NAZARIYALARI

7.1 Iqtisodiy o'sishda ijtimoiy iqtisodiy modellar. Iqtisodiy o'sishning Keyns nazariyasi.

Iqtisodiy o'sishda shunday omillar ham borki, ularning iqtisodiy o'sishga ta'sirini aniqlash qiyindir. Masalan, AQSH ning boy tabiiy zaxiralari davlatning iqtisodiy o'sishga katta xissa qo'shgan. AQSHda mo'l hosil yetishtirish uchun tabiiy sharoitlar, energetik zaxiralar, mineral va boshqa resurslar ko'p. Ushbu zaxiralarni hajmi jihatdan AQSH ga faqatgina Rossiya yoki Kanadani tenglashtirish mumkin. Lekin tabiiy resurslarning o'zigina iqtisodiy o'sishni ta'minlab berolmaydi. Iqtisodiy tabiiy resurslari kam bo'lgan davlatlar ham iqtisodiy o'sish tez sur'atlarda bo'lishi mumkin masalan, Yaponiya cheklangan resurslarga ega bo'lib 2 jahon urushidan keyin tez sur'atlarda rivojlangan. Bundan tashqari shunday omillar ham borki ularni baholashning umuman iloji yo'q masalan, AQSH ning iqtisodiy o'sishiga davlatdagi umumiy ijtimoiy, madaniy va siyosiy muhit ham munosib rol o'ynagan.

1. AQSH da boshqa davlatlarga nisbatan ijtimoiy, ma'naviy cheklashlar deyarli yo'q rivojlanish uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Amerikaliklar orasida biznesmen, novator, kashfiyotchilar katta hurmatga ega.

2. Amerikaliklar orasida tadbirkorlik mehnat va tavakkalchilik munosabat o'zgacha.

3. Amerikadagi bozor iqtisodiyoti tizimi iqtisodiy o'sishga olib keluvchi har qanday harakatni rag'batlantiradi.

4. AQSH iqtisodiyoti barqaror siyosiy tizimga asoslanadi, bundan tashqari demokratik prinsiplar, xususiy mulk xuquqi va boshqalar davlat tomonidan himoya qilinadi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki. Erkinliklar ko'roq davlatda o'sish rivojlanish yuqoriroq bo'ladi. Ushbu barcha omillar birgalikda AQSH da iqtisodiy o'sish uchun zamin yaratmoqda

Denison kuzatishi potensial va real milliy daromadni tushuntirib beradi. Har yilgi 2,9% iqtisodiy o'sish va YAIM ning yalpi talab tebranishlarni ta'sirida o'zgarishi tushuntiriladi. Agarda Amerika iqtisodiyoti yil sayin bir me'yorda bo'lganida har yilgi iqtisodiy o'sish taxminan 0,2-0,3% yuqori bo'lardi.

Eslatib o'tamiz, tahlilga ko'ra, iqtisodiy faoliyat natijalari potensial hisoblardan ancha past bo'lishi mumkin. Iqtisodiy o'sishga eng katta salbiy

ta'sir 30-yillardagi Buyuk depressiya davrida bo'lgan 1929-1933 yillar oralig'ida AQSH da YAIM 823 mlrd dollardan 587 mlrd dol. tushgan va 1929 yil ko'rsatkichiga qaytgan. 1980-1982 yillardagi iqtisodiy tushkunlik AQSHda 600 mlrd dol. mahsulot va daromadni yo'qotishga olib keldi.

7.1.1-jadval

YAIM va aholi soniga nisbatan ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi. 1948-1994 yillar (%)

Davr	Ishlab chiqarish yillik o'sish sur'atlari	YAIM yillik o'sish sur'atli jon boshiga
1948-1966	3,2	2,2
1966-1973	2,0	2,0
1973-1981	0,7	1,1
1981-1990	1,3	1,8
1990-1994	2,0	1,2

Ishlab chiqarish o'sishining pasayishi. 70-80 va 90 yillar boshida ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi kuzatildi buni jadvaldagi ko'rsatkichlardan ko'rish mumkin. Jadvalning 2 ustunida ko'rsatilganidek ikkinchi jahon urushidan so'ng (1948-1966) ishlab chiqarish sur'atlarining o'sishi kuzatilgan va o'rtacha 3,2% 1 yilda, biroq 1966-73 y ushbu o'sish pasaygan. Undan keyin pasayishi yanada sezilarli bo'ldi (1973-1981). Ishlab chiqarishning pasayishi jahonning barcha davlatlarida kuzatilsa ham AQSH da uning ta'siri boshqa davlatlarga nisbatan sezilarli bo'ladi.

Oqibatlar. Ishlab chiqarishning pasayishi bir qator sabab oqibatlariga sabab bo'ladi:

1. **Turmush darajasi.** Ishlab chiqarish darajasining o'sishi turmush darajasi va ish haqni ko'tarish mumkin bo'lgan asosiy omillardan biridir. Bir ish soatida qancha ko'p mahsulot ishlab chiqarilsa bir soatlik real daromad ham shuncha oshadi. Bir ish soatida qancha ko'p ko'rsatilganidek turmush darajasini belgilovchi asosiy ko'rsatkich bu real YAIM aholi jon boshiga nisbatan o'sishi hisoblanadi.

2. **Inflyasiya.** Ishlab chiqarish sur'atlarining oshishi inflyasiyaning pasayishi yoki umuman bartaraf etilishiga olib keladi. Shunga ko'ra ishlab chiqarish o'sishining pasayishi inflyasiyaning sur'atini yuqori bo'lishiga olib keladi. Ko'pchilik iqtisodchilarning fikriga ko'ra aynan ishlab chiqarish

sur'atlining pasayishi 70 yillarda inflyasiyaning keskin ko'tarilishiga olib kelgan.

3. **Jahon bozori.** AQSH da ishlab chiqarish sur'atlarining boshqa davlatlarnikiga nisbatan pasayishi mahsulotlarning narxining oshishiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida AQSH tovarlariga jahon bozoridagi talab tushib ketishiga sabab bo'ladi. Amerika tovarlari bozordagi raqobatga dosh berolmaydilar

O'sishning sekinlashish sabablari. Amerikalik iqtisodchilar, mutaxassislar orasida AQSH ning ishlab chiqarish sur'atlari o'sishi sekinlashuvi va Yaponiya, G'arbiy Evropa mamlakatlaridan ortda qolganligi sabablarini tushuntirishda yagona bir fikr yo'q. Chunki ishlab chiqarishga ko'plab omillar ta'sir etadi, shu omillardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz.

Ishchi kuchi sifati. O'sishning keskinlashuvi sabablaridan biri bu ishchi kuchi sifatining sekin rivojlanishi. Bunga uch faktor ta'sir etmoqda.

1. **Ish ko'nikmalari yo'qolishi.** Yetarli malaka va ko'nikmaga ega bo'lgan ishchilar asta sekin ishlab chiqarishdan chetlashmoqda ularning o'rnini bosuvchi kadrlar esa yetarli malaka va ko'nikmaga ega emas bu esa ishlab chiqarish sur'atlariga ta'sir etmoqda. Bundan tashqari ishlab chiqarishda ayollarning soni ortib bormoqda. Ular ham yetarli malakaga ega emas va ish saviyasi ham pastroq.

2. **Ishchi kuchi saviyasining pasayishi.** Amerikada qator yillar davomida imtihon baholarini pasaytirilishi ta'lim olayotganlarning saviyasi pasayganligidan dalolat beradi.

3. **Ta'lim saviyasi o'sishining keskinlashganligi.** Agarda 1970 yilda o'rta ta'lim 12,1 yilni tashkil etgan bo'lsa, 1993 yilda 12.7 yil bo'lgan va deyarli o'smagan.

4. **Texnika taraqqiyoti.** Ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnika taraqqiyotining biroz susayishi. Texnika taraqqiyoti ilmiy tadqiqotlar (TTIT) bilan bevosita bog'liq. Ilmiy tadqiqotlarga ajratiladigan mablag' AQSHda chiqarishda ham tushkinlik kuzatiladi. Bunday sharoitda korxonalarining to'la quvvat bilan ishlamaganligi ham ishlab chiqarilgan mahsulot hajmining pasayishi va umuman ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga olib keldi.

Ishlab chiqarishdagi o'zaro munosabatlar. Yana bir nuqtai nazarga ko'ra ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi sababi rahbar va xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar keskinlashuvi deb hisoblashmoqda. AQSH ga xos xususiyat bu ishchilar orasidagi keskin raqobat. Ishchilar orasida ijodiy fikrlash

yo'q chunki, tashabbuskorlik ko'p korxonalarda rag'batlantirilmaydi. Menedjerlar ham kerakli tashabbuskorlikni ko'rsatmaydilar, strategik rejalashtirish ham yetarli rag'batlantirilmaydi. Ishchilarning ish joyi kafolatlanmagan. Masalan, Yaponiyada aksincha ko'pincha malakali ishchilar, menedjerlar ish o'rni kafolatlangan va ular har qanday holatda ham ishsiz qolmaydilar. Bu ishchilarni ijodiy fikrlashga, tashabbuskorlik ko'rsatib o'z korxonasi faoliyati uchun jon kuydirishga rag'batlantiradi. Yana bunday tizim ortiqcha nazoratchilarni sonini kamaytiradi va shu tejalgan mablag' 3% dan 1% ga kamaytirildi (YAIM ga nisbatan). Lekin ko'pchilik iqtisodchilar TTIT ga ajratilayotgan mablag' miqdori ilmiy taraqqiyotga ta'siri kam deb hisoblashadi.

Investitsiyalar YAIM ning jamg'ariladigan qismi bilan ishlab chiqarish o'sishi orasida bog'liqlik mavjud. Bugungi kunda YAIMning kamroq qismi bevosita investitsiya qilinmoqda bunga bir necha sabab bor:

- 1) omonat normasi pastligi;
- 2) import tovarlari raqobati;
- 3) davlat boshqaruvi;
- 4) infrastrukturaga qilinadigan xarajatlarning kamaytirilishi.

Yoqilg'i mahsulotlari narxi. Ishlab chiqarish pasayishiga katta ta'sir 1973-1975 va 1975-1980 yillarda neft mahsulotlari narxining 4 barobar oshishi. Bunday holat butun jahonda kuzatiladi. Ushbu ikki davrda neft narxining keskin ortib ketishi stagnatsiya-iqtisodiy tushkunlik va inflyasiyaga sabab bo'ldi. Davlatning inflyasiyani pasaytirishga qaratilgan mikroiqtisodiy siyosati aksincha iqtisodiy tushkunlikni avj oldirdi. Bunday tushkunlik davrida ishlab chiqarishda ishchilarni rag'batlantirishga va o'rinbosar kadrlar tayyorlashga yo'naltirildi.

Jonlanish. 1981 yildan so'ng ishlab chiqarish dinamikasida o'sish kuzatildi. Ishlab chiqarish sur'atli 1973-1981 0,7 foizdan 1981-1990 y 1,3 foizga o'sgan. 1991yilda 1 foiz, lekin 1993 y 3 foizni tashkil etdi. Demak o'rtacha o'sish 1990-1994 yillar oralig'ida 2 foizni tashkil etgan. Bu davrda ishlab chiqarish sur'atining o'sishiga salbiy ta'sir etuvchi ko'p omillar bartaraf etildi. Yoqilg'i narxlar barqarorlashib, stagflyasiya bartaraf etildi.

1977 yildan so'ng TTIT ga ajratmalar summasi ko'payib bordi. Kompyuter va elektron texnologiyalarda ulkan rivojlanish sezildi. Oliy ma'lumotli mutaxassislar maoshi oshirildi va ularni rag'batlantirishga katta e'tibor berildi. Bu o'z navbatida oliy ma'lumot olishga qiziqishni oshirdi. Ishchi kuchining malakasi va saviyasi 60-70 yillarga nisbatan oshdi. O'zaro munosabatlar

yaxshilanib ishchilarni qaror qabul qilishdagi, ishtiroki oshdi va rag'batlantirildi. Lekin bunday ijobiy o'zgarishlar vaqtinchalik yoki doimiy aniq emas.

Iqtisodiy o'sishda "Oxirgi zamon modeli". Rivojlangan mamlakatlarning ishlab chiqarish sur'atli yillik 2-7 foiz o'sishi qachongacha davom etadi degan savol tug'iladi. Loyihachilar xuddi shu savolga javoban "oxirgi zamon" deb nom olgan modellarni ishlab chiqishdi. Unga ko'ra yer resurslari keskin kamayib bormoqda aholi soni esa geometrik progressiya bo'yicha ko'paymoqda. Neft, ko'mir, mis kabi bir qator resurslar tugamoqda. Bundan tashqari ishlab chiqarishi va iste'mol davomida hosil bo'lgan chiqindilar jahon ekologik holatini izdan chiqarishi mumkin. Ushbu model loyihachilari fikriga ko'ra hozirgi hayot bu model to'g'riligini isbotlamoqda. 80 yildan keyingi ishlab chiqarish o'sishi resurslarni tez sarflanishiga olib keldi. Jahon okeanidan ovlanadigan baliq hajmi oshib bu mahsulotlar regeneratsiyasi (qayta to'lishi)dan yuqori bo'ldi

Jahon barqaror jamiyat barpo etishi uchun keskin qarorlar qabul qilishi shart. Barqaror jamiyat o'z hayotini ta'minlovchi moddiy va ijtimoiy ne'matlar sistemasi bo'lib uni asrab izdan chiqishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Buning uchun quyidagilar taklif etiladi:

- 1) aholi va ishlab chiqarish sur'atlarini o'sishini pasaytirish;
- 2) qayta to'lmaydigan resurslardan ishlab chiqarishda foydalanishni kamaytirish;
- 3) qayta to'luvchi resurslardan foydalanishni ularning regeneratsiya (qayta to'lishi) davrini hisobga olgan holda ishlatish;
- 4) chiqindilar chiqarishni chegaralash tabiatni muhofaza qilish.

Tanqid "Oxirgi zamon" imitatsion modellari ko'p bahslarni va noroziliklarni keltirib chiqardi.

1. **Raqamlar uyini.** Loyihachilar modelni ishlab chiqarishda aholi va ishlab chiqarish hajmi eksponenta bo'yicha ko'payib boradi deb taxmin qilishgan. Aslida esa bunda bir qator ijobiy omillarni hisobga olinganda raqamlar nisbatan ijobiy sur'atli kasb etadi.

2. **Texnologiya va resurslar ko'payishi.** Yana bir norozilik sababi shuki texnika taraqqiyoti resurslar ko'payishiga, resurslarning yangi turlarini kashf etilishiga resurslarni qayta ishlashning yangi yanada samaraliroq usullarini qo'llanilishiga olib keladi. Masalan bugungi kunda neft konlarini ochish va neftni qayta ishlash bo'yicha texnologiyalar 1900 yilgiga nisbatan bir necha o'n

barobar o'sdi. Bundan tashqari yangi texnologiyalar tugab borayotgan resursning o'rinbosarini topishga va ishlatishga yordam beradi. Bu resurslarning qayta tiklanishi uchun sharoit yaratadi. Masalan, quyosh, shamol, suv energetika sanoatida neft ko'mir va tabiiy gaz o'rnini ma'lum darajada bosishi mumkin. Umuman olganda texnika taraqqiyoti chekli resurslarning tejamiga yordam beradi. Imitatsion modelda esa buning aksi ko'rsatilgan.

3. **Bozor belgilari.** Bozor narxlarining o'zgarishi kutilayotgan falokatning oldini olishga qodir bo'lgan belgilaridan hisoblanadi. Agarda neft alyuminiy, mis zaxiralari haqiqatdan kamayib borsa ularning narxi keskin oshib boradi. Bu o'z navbatida ikki hodisaga sabab bo'ladi.

Birinchidan, ushbu mahsulot foydalanuvchilari mahsulotlarni tejashga yoki ko'proq o'rinbosar mahsulotlardan foydalanishga harakat qilishadi. Masalan, uy joy kommunal xo'jaligida mis quvurlari o'rniga plasstmassadan tayyorlangan quvurlardan foydalanishga o'tilgan.

Ikkinchidan, narxlar oshishi resurslarni qayta ishlash texnologiyasini takomillashtirishni talab etadi. Xullas narx mexanizmi resurslar defitsitini bartaraf etishi mumkin bo'lgan xususiyatga ega.

Xorijiy mamlakatlar va Rossiyada o'sishning amaliy muammolari va tarixiy analizini ko'rib chiqqandan so'ng iqtisodiy o'sish nazariyalariga o'tamiz. Zamonaviy iqtisodiy fanda o'sish ikki xil talqin etiladi: tor va keng ma'noda. Tor ma'noda – pirovard mahsulot asosiy ko'rsatkichlarining o'sishi sifatida (YAIM, milliy daromad yoki iste'mol aholi jon boshiga). Keng ma'noda – sotsial institutlarda o'zgarishlar jarayoni sifatida (mulk huquqlari strukturasi, ishlab chiqarish va taqsimotni tashkil etish shakllarida.).

Bunday yondoshuvga muvofiq o'sish nazariyalarida uch yo'nalish ajratiladi:

- neokeynschilik;
- neoklassik;
- tarixiy-sotsiologik;

Birinchi 2 ta yo'nalish o'sishni tor ma'noda tahlil etadi. Tarixiy sotsiologik yo'nalish uchun o'sishni keng ma'noda ko'rib chiqish xarakterdir.

7.2 Neokeynschilik. E.Domarning iqtisodiy o'sish modeli. Doimo o'sib boruvchi kapitaldan to'liq foydalanish uchun zarur bo'lgan daromadlarni o'sish sur'atlari muammosi

Bu model makroiqtisodiy muvozanatning keynshilik nazariyasini tanqidiy qayta ishlash va rivojlantirish sifatida vujudga keldi. Ma'lum

bo'lganidek, Keynsning asosiy maqsadi rivojlangan mamlakatlarda ommaviy ishsizlik va ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanmaslik sabablarini aniqlash edi. Bu hodisa 1929-1933 y.y. Buyuk depressiya davrida kotatrofik o'lchamlarga erishib, bu vaqtda nafaqat yangi kapital qo'yilmalarga balki asosiy kapitalni yangilashga ham imkoniyat yo'q edi. Shu sababli Dj.Keyns nazariyasini fanda depressiv yoki stagnatsiyalanuvchi iqtisodiyot nazariyasi deb atashadi.

Urushdan keyingi davrda g'arb mamlaktlaridagi iqtisodiy holat o'zgardi – iqtisodiy o'sish masalalariga olimlar diqqatini qaratgan yuqori konyuktura davri boshlandi. Biroq yangi sharoitlarda keynschilik nazariyasi chetga surib qo'yilmadi, balki sifat jihatdan yangi muammolarni hal qilish uchun ijodiy o'zgartirildi. Chunki bu nazariya bozor iqtisodiyoti amal qilishining bir qator fundamental savollariga javob bera olar edi. Milliy daromad iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar kabi iqtisodiy kattaliklarga asoslanib, Dj.Keyns iqtisodiy faoliyat darajasining o'zgarishini tushuntira oladigan modelni ishlab chiqdi. U iqtisodiy pasayish va ishsizlikning o'sishi davrida iste'mol va jamg'armalar shu jumladan investitsiyalar qisqarishini isbotladi. Shuning uchun, yalpi talab o'sishining haqiqiy dastaklari mavjud bo'lmagan taqdirda, Dj.Keynsning fikricha, hukumat talabni tartibga solish chora-tadbirlaridan foydalangan holda iqtisodiyotga aralashishi zarur. Talabni soliqlarni pasaytirish orqali yoki davlat xarajatlarini ko'paytirish orqali oshirish mumkin, bu esa o'z navbatida iqtisodiy faollikni jonlantiradi.

Iqtisodiy o'sish neokeynschilik modelining mohiyati nimada?

1. Ularning barchasi Dj.Keynsning asosiy postulati – yalpi talabga asoslanadi. Modellarni qurishda ularning mualliflari muvozanatlashgan iqtisodiy o'sishning hal quluvchi sharti yalpi talabning oshishi ekanligidan kelib chiqishgan.

2. Iqtisodiy o'sishning asosiy omili bo'lib kapital qo'yilmalar (investitsiyalar) hisoblanadi, ular multiplikatorlar orqali daromadni oshiradi yoki o'zi daromad oshishining natijasi hisoblanadi (akselerator tasirida), qolgan barcha ishlab chiqarish omillari (bandlikning oshishi, uskunalardan foydalanish darajasi, ishlab chiqarishni tashkil etishning yaxshilanishi) hisobga olinadi va modeldan chiqarib tashlanadi. Bunda bu modellarning keynschilik tabiati va neoklassik nazariyalardan asosiy farqlanishi mujassamlashgan.

Shunday qilib, o'sishning neokeynschilik modeli ikki o'ziga xos xususiyat bilan xarakterlanadi:

- iqtisodiy o'sishga daromad darajasi bilan belgilanadigan talab nuqtai nazaridan yondashish;

- investitsiyalarning iqtisodiy o'sishdagi muhim roli bilan, negaki daromad kapitalning to'planishiga bog'liq (demak yalpi talab hajmi ham). Iqtisodiy o'sishning neokeyschilik modellari kelib chiqishi polshalik bo'lgan amerikalik iqtisodchi E.Domar va ingliz iqtisodchisi R.Xarrod tomonidan shakllantirilgan. Ular tomonidan olingan natijalar shunchalik bir-biriga yaqin ediki, natijada fanda ular **Xarrod-Domar modeli** deb atala boshlandi. Biroq modellarda o'ziga xoslik borligi tufayli, ularning har birini ko'rib chiqamiz, xulosa qilib esa ularni umumlashtiruvchi narsaga e'tiborni qaratamiz.

Iqtisodiy o'sishning E.Domar modeli. E.Domar uning modeli keynschilik an'analariga xosligi va keynschilik fundamentiga asoslanganini aniqligini tan olgan, ammo shu bilan birga keynschilik modelining investitsiyalar va iqtisodiy dinamikaga tegishli qismiga o'z hissasini qo'shganligini ta'kidlab o'tgan.

Bu hissa o'zi nimadan iborat edi? Oldindan o'rnatilganidek, Dj.Keyns tizimida daromadlarning shakllanishi investitsiyalar funksiyasi hisoblanib, ular multiplikator samarasi orqali yalpi talab va bandlikni oshiradi. Boshqacha qilib aytganda Dj.Keyns davlat xarajatlariga, ayniqsa ularning jamoat ishlarini amalga oshirish bilan bog'liq qismiga (yo'l, ko'prik va x.k. qurish) alohida e'tibor qaratgan.

Nega u ommaviy bozor mahsulotlari ishlab chiqarishga, masalan avtomobillar, kir yuvish mashinalari yoki mebel ishlab chiqarishga e'tibor qaratmagan? Chunki qayta ishlab chiqarish (samarasi) talabni hosil qilish bozorga ortiqcha tovar massasini chiqarishdan ko'ra muhim edi, shuning uchun Dj. Keynes investitsiyalarning tovar taklifiga ta'sirini o'z analizidan qolgan ishlab chiqarish quvvatlari mavjudligini tahlil qilgan holda ham shunday qildi. (yangi zavodlarga investitsiya qilishga mavjudlari turganda xojat yo'q). Aynan shu punktda E.Domar, Dj.Keyns nazariyasiga aniqlik va qo'shimcha kiritdi – unda investitsiyalar nafaqat daromadlarni shakllantirish balki quvvatlarni yaratish, ishlab chiqarishni va tovarlar taklifini rivojlantirish omili hamdir. Bu orqali E.Domar investitsion jarayonning ikki xilligiga e'tibor qaratib, uning fikricha milliy daromadning muvozanatli o'sish modeli mohiyati ham shundan iborat. Boshqacha aytganda, u iqtisodiyotning muvozanatlashgan holatidan kelib chiqqan, (ya'ni umumiy talabni ifodalovchi ishlab chiqarish quvvatlariga teng bo'lganda). Undan keyin E. Domar quyidagi savolni qo'ydi: Agar investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini oshirsa va shu bilan birga

qo'shimcha daromadlarni shakllantirsa, unda daromad o'sishi sur'atli ishlab chiqarish quvvatlari o'sishi sur'atlariga teng bo'lishi uchun investitsiyalar qanday o'sishi kerak? Bu savolga javob berish uchun, E. Domar uchta tenglamalar sistemasini to'zdi:

- 1) taklif tenglamasi;
- 2) talab tenglamasi;
- 3) taklif va talab tengligini ifodalovchi tenglama.

1. **Taklif tenglamasi** investitsiyalar hosil qiladigan ishlab chiqarish quvvatlari o'sishini ko'rsatadi. Yaratilgan ishlab chiqarish quvvatlari hisobiga olinadigan ishlab chiqarish o'sishini (o'simini) ΔQ ni, umumiy kapital qo'yilmalarini (I) ularning o'rtacha unumdorligiga (β) ko'paytmasi orqali aniqlash mumkin:

$$\Delta Q = I\beta.$$

Investitsiyalarning ishlab chiqarish rivojlanishiga ta'sirini xarakterlovchi β belgisi kapital qaytimi nomini oldi (ishchi kuchi bandligining oshishi, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarishni tashkil etishni mukammallashtirish va sh.k.). Bunda, agar 1 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarish uchun 4 mlrd. so'm kapital kerak bo'lsa, unda β ning $\frac{1}{4}$ qismini, yoki 25 foizini hosil qiladi. Demak, $\beta = \frac{\Delta Q}{I}$ bo'lib, bir birlik investitsiya yaratgan yangi mahsulot kattaligini ifodalaydi.

2. **Talab tenglamasi** qo'shimcha quvvatlarini band qilish uchun talab qanchagacha o'sishi kerakligini ko'rsatadi. Multiplikator nazariyasiga ko'ra, jamg'armaga ixtiyoriy chegaraviy moyillik α da. Milliy daromad o'sishi - ΔU qo'shimcha investitsiyalar - ΔI ning multiplikator ta'sirining natijasi hisobi.

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\alpha},$$

bunda $\frac{1}{\alpha}$ - multiplikator.

Agar $\Delta Q = I\beta$ taklif tenglamasini $\Delta Y = \Delta I$ talab tenglamasi bilan solishtirsak, unda taklif tenglamasida umumiy investitsiyalar ishtirok etishini sezamiz, qachonki talab tenglamasida - faqatgina oldingi davrga nisbatan investitsiyalarning o'sishi ishtirok etadi. Buning sababi shundaki, ishlab chiqarishning o'sishi ΔQ umumiy kapitalning unumdorligi bilan ta'minlanadi, daromadning o'sishi ΔY esa - faqatgina qo'shimcha kapital qo'yilmalarining multiplikator ta'siri bilan ta'minlanadi.

3. *Daromadlar va ishlab chiqarish quvvatlari o'sishi* sur'atllarining muvozanat tenglamasiga $\Delta I \frac{1}{\alpha} = I\beta$ bo'lganda erishiladi. Bu tenglama yechimi orqali quyidagi natijaga ega bo'lamiz.

$$\frac{\Delta I}{I} = \alpha\beta,$$

Tenglamaning chap qismida investitsiyalarning yillik o'sish sur'atli turadi, u ishlab chiqarish quvvatlarining o'sishi yordamida to'liq bandlikni ta'minlash uchun $\alpha\beta$ yillik sur'atli bilan o'sishi lozim.

Shunday qilib, Domar modeli investitsiyalar doimiy o'sishi lozim bo'lgan sur'atli (temp) ni aniqlash imkonini beradi. Bu sur'atli (temp) milliy daromadda jag'armalar ulushi va investitsiyalarni o'rta samaradorligi bilan to'g'ri bog'langan. Masalan, agar jamg'arish moyillik α - 20% teng bo'lsa, kapitalni unumdorligi esa β - 33%, kapitalni balanslashgan o'sish me'yori 6,6% tashkil etish kerak.

$$\frac{\Delta I}{I} = 0,2 \times 0,33 = 0,066 \text{ yoki } 6,6\%$$

Bundan iqtisodiy siyosat uchun muhim xulosa kelib chiqadi: faqatgina kapitalning doimiy o'sayotgan akkumulyasiyasiga jamiyat mashtabida yalpi talab va yalpi taklif o'rtasidagi dinamik muvozanatni ta'minlaydi. Investitsiyalarning muvozanatli o'sishini ta'minlab turish uchun davlat milliy daromaddagi jamg'armalar ulushiga yoki texnik taraqqiyot sur'atlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

7.3 R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli.

Oldin ta'kidlaganimizdek tarkibi bo'yicha bu model E.Domar modeliga o'xshaydi, biroq uning o'ziga xos xususiyatlari bor. E.Domar modeli investitsiyalarning yalpi talabni kengaytirish va ishlab chiqarish quvvatlarining vaqt oralig'ida ko'payishdagi ikki xil rolini tahlil qiladi. Shuning uchun u butunligicha multiplikatoridan foydalanishga asoslanadi va milliy daromadning zaruriy o'sishini ta'minlaydigan investitsiyalarning o'sish me'yorini aniqlaydi.

R.Xarrod modelining maqsadi esa iqtisodiyot o'sishning traektoriyasini o'rganish hisoblanadi. Shuning uchun uning asosini akselerator nazariyasi tashkil etib, u investitsiyalar o'sishini bunga sabab bo'lgan daromad o'sishiga nisbatini aniqlash imkonini beradi.

Bunday xususiyatlardan shu natija kelib chiqadiki, E.Domar mos davlat siyosati bilan bog'liq bo'lgan avtonom investitsiyalar bilan ish olib borgan

bo'lsa, R.Xarrod esa –milliy daromad o'sishi bilan bog'liq ishlab chiqarish investitsiyalari bilan ish olib borgan.

Akselerator nazariyasini yanada yaqqolroq ko'rib chiqamiz.

Akselerator nazariyasi – investitsiyalarning kutilayotgan ishlab chiqarish hajmi o'zgarishiga bog'liqligini tavsiflovchi nazariyadir. Akselerator tamoyili dastlab davrlar nazariyasi doirasida ishlab chiqilgan bo'lib, investitsiyalarning iste'mol talabi harakatiga reaksiyasi orqali iqtisodiy inqirozlarni tavsiflagan. Bunday bog'liqlikda akselerator nazariyasini XX asr boshida franso'z iqtisodchisi A.Aftalen va amerikalik iqtisodchi Dj.Klark rivojlantirishgan. Bu nazariyaga muvofiq talabning (yoki daromadlarning) o'sishi investitsiyalarning o'sish darajasiga tezlashtruvchi (akselerator) sifatida ta'sir etadi, (avvalambor asosiy kapital sohasida). Yangi investitsiyalar ishlab chiqarish hajmi (daromadlar) ga nisbatan tezroq o'sishi taxmin qilinadi, chunki mashinaning qiymati uning tayyor mahsulot qiymatidan odatda ancha yuqori bo'ladi, demak, ishlab chiqarish qatnashchilari daromadlaridan ham yuqori bo'ladi. Shuning uchun ham investitsiyalarga bo'lgan talab iste'mol talabining o'sishiga nisbatan doimo yuqori bo'ladi. Gap shundaki, o'sib borayotgan iste'mol talabi mavjud bo'lgan ishlab chiqarish quvvatlariga tasir ko'rsatib, nafaqat mavjud quvvatlar modernizatsiyasiga balki yangi sanoat korxonalari va uskunalari kapital qo'yilmalarini rag'batlantiradi.

Faraz qilamizki, qandaydir korxonada o'zining mahsulotiga mavjud talabni 10 ta mashinadan foydalanib qondiradi, ulardan bittasi har yili yangisi bilan almashtiriladi. Agar talab 20 foizga oshsa korxonada bu talabni qondirish uchun 2 ta yangi mashina sotib olishi kerak bo'ladi. Shunday qilib akselerator ishlab chiqarish o'sishi bilan investitsiyalar o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi: ishlab chiqarish hajmi o'zgarishiga javob ravishda yangi investitsiyalar qanchaga o'sadi.

Ishlab chiqarish va investitsiyalar darajalarida o'zgarishlarning bunday teskari bog'liqligi Dj.Keynsda umuman yo'q edi. U investitsiya va daromadlar o'rtasida multiplikator munosabati bilan cheklandi.

$$\Delta Y = \Delta I \frac{1}{\alpha}$$

$\frac{1}{\alpha}$ - multiplikator koeffitsienti, chunki u foydalanilmagan quvvatlar va ishsizlik mavjudligidan kelib chiqqan. Uning vazifasi bo'sh iqtisodiy resurslardan qanday foydalanishni ko'rsatish bo'lib, buning uchun u davlat xarajatlarini oshirishni taklif etgan. Ularni 1 multiplikatorga $\frac{1}{\alpha}$ ko'paytirib

bandlik, ishlab chiqarish va daromad (ΔY) o'sishini ta'minlaydi, demakki, yalpi talabning ham ta'minlaydi. Akselerator tamoyili esa oshgan daromad va talab o'z navbatida investitsion jarayonlarni tezlashtirishni ko'rsatadi. Bu yangi kapital qo'yilmalar – daromad o'sishini akseleratsiya koeffitsienti bo'yicha ko'paytmasining funksiyasi ekanligini anglatadi:

$$\Delta I = \Delta Y \times \epsilon$$

Akseleratsiya koeffitsienti – texnik taraqqiyot turiga bog'liq texnik kattalik:

- katta hajmdagi kapitalni talab etadigan kapitalli texnik taraqqiyot sharoitida ϵ ning qiymati oshadi;

- kapitalni tejaydigan texnik taraqqiyotda ϵ ning qiymati past bo'ladi.

Iqtisodiy o'sish modelini yaratish jarayonidan R.Xarrod tahliliga uchta tenglamani kiritdi:

- amaldagi o'sish sur'atlari tenglamasi;

- kafolatlangan o'sish sur'atlari tenglamasi;

- haqiqiy o'sish sur'atli tenglamasi.

1. **Amaldagi o'sish sur'atlari tenglamasi** - R.Xarrod modeli tenglamasi natijasidir. U ishlab chiqarish maqsadlarida foydalaniladigan mahsulotning o'sishidan bir qismini jamlanishini ta'minlash uchun milliy daromadda jamg'armalar ulushi qanday bo'lishi kerakligini ko'rsatadi:

$$Gc = s \tag{1}$$

Bu yerda: G – (gron th) qandaydir davr bo'yicha umumiy ishlab chiqarishning amaldagi o'sishi (o'sgani), masalan yil bo'yicha: $G = \Delta Y / Y$, ya'ni amaldagi o'sish sur'atli – bu daromad o'sishining biznes davr daromadi kattaligiga nisbati:

$c = I / \Delta Y$ - kapital koeffitsienti yoki bir birlik daromad yoki mahsulot o'sishining “investitsion qiymatini” ko'rsatuvchi ishlab chiqarishning kapital talab koeffitsienti. U kapitalning teskari unumdorligi kattaligi bo'lib hisoblanadi $\beta = 1/c$ S – milliy daromadda jamg'armalar ulushi yoki jamg'arishga moyillik: $s = S / Y$

Agar (1) tenglamani uning elementlari mazmuni bo'yicha yozadigan bo'lsak, unda Dj. Keynsning – investitsiyalar teng jamg'armalar, ayniyatiga ega bo'lamiz:

$$s = S / Y \rightarrow I / Y = S / Y \rightarrow I = S$$

Biroq R.Xarrodning yondashuvi Dj.Keyns yondashuvidan ancha farqlangan. Keynschilik modelida investitsiyalar va jamg'armalar tengligi statik

shaklda, R.Xarrod modelida esa dinamik shaklda ifodalangan: tenglamaning chap qismi Gc s ishlab chiqarish maqsadlariga yo'naltirilgan mahsulot o'sishining kapitallashtiriladigan qismini ifodalab, u jamg'armalarning s ma'lum ulushi bilan ta'minlanishi shart.

2. **Kafolatlangan o'sish sur'atlari tenglamasi.** Tadbirkorlar ko'zda tutadigan va umuman qoniqish hosil qiladigan rivojlanishning bashorati shuni ifodalaydi:

$$G_w cr = s \quad (2)$$

R. Xarrodning fikricha kafolatlangan (narranted) o'sish sur'atli G_w dinamik muvozanatning chizig'i hisoblanadi. Shu bilan barcha cr (kapital talablikning zaruriy koeffitsienti) ham dinamik muvozanatning koeffitsienti hisoblanadi: u mahsulot chiqarish o'sishiga yangi kapitalga ehtiyojni ifodalaydi, uni ta'minlash uchun shu yangi kapital talab etiladi. Bundan kelib chiqadiki kafolatlangan o'sish sur'atli tenglamasida investitsiyalar *ex-ante* va jamg'armalar *ex-post* tenglashtiriladi.

Milliy daromadda jamg'armalar s ulushi – zaruriy kapitaltalablik koeffitsienti cr kabi doimiy kattalik bo'lgani sababli R.Xarrod kafolatlangan o'sish sur'atli (G_w) ning doimiy darajasi haqida xulosaga keldi.

Agar amaldagi o'sish sur'atli (1) bashoratlanayotgan, kafolatlangan sur'atli (2) bilan mos tushsa unda iqtisodiyot qat'iy o'zluksiz rivojlanishga ega bo'ladi. Biroq, R.Xarrodning yozishicha bunday qat'iylik statistik darajada ham dinamik darajada ham mavjud emas. Ikkala tenglamani solishtirib ($Gc = s$; $G_w cr = s$), R.Xarrod, amaliyotda amaldagi o'sish sur'atli doimo kafolatlanganidan katta yoki kichik bo'ladi deb ta'kidladi.

Agar amaldagi o'sish sur'atli kafolatlanadiganidan oshsa, unda nisbiy doimiylik tufayli S shunga mos ravishda tez oshmaydi.

Boshqacha aytganda, agar $G > G_w$ bo'lsa, unda $sqconst c < cr$,

Bundan R. Xarrod shunday xulosaga keladiki ishlab chiqaruvchilar amaldagi kapital talablikni juda ham rost deb baholab tovar-moddiy zaxiralarini oshirishga harakat qiladilar, bu esa amaldagi o'sish sur'atlini kafolatlanganligidan yanada oshishiga olib keladi.

Agar $G < G_w$, unda $sqconst c > cr$,

Bunga asosan ishlab chiqaruvchilar mavjud xom ashyo material va uskunalar zaxirasi ortiqchaligi haqida qarorga kelib, haridni qisqartiradilar. Bu bilan ular amaldagi o'sish sur'atlini kafolatlanganga nisbatan yanada oshiradi.

Shunday qilib, biz ko‘ramizki, amaldagi o‘shish sur‘atli muvozanatligiga moslashish o‘rnida amaliyotda teskari tendensiya mavjud – ishlab chiqarishning dinamik muvozanat chizig‘idan ko‘tarilishi yoki pasayishi. Bu R.Xarrodga bozor iqtisodiyotiga ichki dinamik barqarorlik xos ekanligi haqida qaror qilishga asos bo‘ldi. Bunday xulosa natijada iqtisodiy adabiyotda “Xorrod prodoksi” nomini oldi. U iqtisodiy konyukturaning qisqa muddatli davriy tebranishlarini ifodalaydi. Nisbatan uzoqroq tebranishlarning interpretatsiyasi uchun R.Xarrod (3) chi tenglamani kiritdi – haqiqiy o‘shish sur‘atli tenglamasi.

3. **Haqiqiy o‘shish sur‘atli tenglamasi** R.Xarrod modelida quyidagi ko‘rinishga ega:

$$Gn \text{ cr} = \text{yoki} \neq s,$$

bunda Gn – (natural-haqiqiy) resurslardan to‘liq foydalanish sharoitida iqtisodiyot haraktining maksimal darajada mumkin bo‘lgan sur‘atli. Bunday o‘shish sur‘atlini ta‘minlab turish uchun iqtisodiyotda jamg‘armalar etmasligi mumkin, shuning uchun haqiqiy o‘shish sur‘atlining tenglamasida chap va o‘ng tomonlar o‘rtasidagitenglik yo‘qligi ko‘zda tutiladi.

Xosil qilingan tenglamalar R. Xarrodga 3 ta kattalik o‘rtasidagi munosabatni ko‘rib chiqish imkonini berdi: haqiqiy (G) kafolatlangan (nG) va amaldagi (G) o‘shish sur‘atli

1. $Gw > Gn$ deb faraz qilamiz. Bunda, haqiqiy o‘shish sur‘atli berilgan resurslarda mumkin bo‘lgani uchun, amaldagi sur‘atli haqiqiyosidan past bo‘ladi, demakki, kafolatlangan o‘shish sur‘atlidan ham albatta past bo‘ladi. Unda kapital talablikning bashoratlangan koeffitsienti amaldagisidan past bo‘lib ($cr < c$) yuqorida ko‘rsatib o‘tilganidek uzoq depresiyaga (tushkunlikka) sabab bo‘ladi. Tushunarliroq tilda aytadigan bo‘lsak, ortiqcha kuchlanish (iqtisodiyotning qizib ketishi) uzoq muddatli tushkunlikka olib keladi, bunga misol qilib nafaqat bozor iqtisodiyotini balki sotsial xalq xo‘jalik amaliyotini keltirish mumkin.

2. Agar $Gw > Gn$ bo‘lsa, unda iqtisodiyot rivojlanishining 2 s senariysi bo‘lishi mumkin. Birinchisi ($Gw > G$) yuqorida ko‘rib chiqilgan bo‘lib, uzoq depressiyaga olib keladi, ikkinchisi ($Gw < G$ dan $cr > c$ kelib chiqqani uchun) uzoq “Bum” davri bilan xarakterlanishi mumkin. Shunday qilib, R.Xarrod iqtisodiy dinamikadagi ikki muammoga e‘tiborni qaratdi:

1. Gw va Gn o‘rtasidagi farqlanish;

2. G ning Gn dan uzoqlashishi, bunda birinchi muammo ishchi kuchining vaqtinchalik (xronik) ortiqchaligi, ikkichi muammo esa – vaqtinchalik xronik etishmovchiligi ekanligini ko‘rsatiladi.

Keyin u quyidagi savolni qo'yadi: bozor iqtisodiyotida kafolatlangan Gn va haqiqiy Gn o'sish sur'atlarini avtomatik tenglashtiradigan kuchlar bormi? Bu savolga javob berib R.Xarrod iqtisodiy o'sishning asosiy parametri – odamlar xohishiga bog'liq bo'lgan jamg'armalar ekanligini ko'rsatib o'tgan, shuning uchun bu savolni tahlili jamg'armalar dinamikasi tahlili bilan bog'liqdir. Jamg'armalarga salbiy munosabatda bo'lib, ularni depressiyani rag'batlantiruvchi kuch deb hisoblagan Dj.Keynsdan farqli ravishda R.Xorod jamg'armalarni ijobiy va foydali deb hisoblagan. Biroq, shu bilan birga u quyidagi savolni bergan: bozor iqtisodiyotida muvozanatlashgan o'sish talablariga javob beradigan jamg'armalar hajmini rag'batlantiruvchi instrumentlar mavjudmi? R.Xarrod unga inkor javobini berib Dj.Keyns kabi iqtisodiyotga davlat aralashuvini zarurligini asoslagan.

R.Xarrod dasturi ikki guruh tadbirlarini o'z ichiga olgan:

a) "Amaldagi o'sish sur'atini kafolatlanganidan qochishi" ga qarshi qisqa muddatli antitsiklik siyosat taklif etilgan:

b) takrorlanadigan (xronik) ishsizlik va uzoq depressiyaga qarshi foiz me'yorini pasaytirish siyosatidan foydalanishni taklif etgan (deyarli uning nolli nuqtasigacha). Bu jamg'armaga investitsion talabning kengayishiga olib keladi, demakki, milliy daromadda jamg'armalar ulushining qandaydir qisqarishiga ham.

Siyosatning maqsadi R.Xarrod fikricha,

$$Gwcrq s-d = Gn cr$$

bo'ladigan foiz stavkasining progressiv pasayishiga erishish kerak.

Bu ifodani R.Xarrod to'liq bandlik maromidagi barqaror o'sish formulasi sifatida belgiladi. U iqtisodiy tizimning dinamik rivojlanishiga kafolatlangan va haqiqiy o'sish sur'atining to'liq bandlik sharoitida teng bo'lgani holatida erishilishini ko'rsatadi.

Shunday qilib, tahlil jarayonida R.Xarrod E.Domar bilan o'xshash natijalarga erishdi. Odatda ularning modeli yagona Xarrod-Domar modeliga birlashtiriladi. Uning mazmuni quyidagicha, ishlab chiqarishning berilgan texnik sharoitlarida iqtisodiy o'sish jamg'armaga chegaraviy moyillik kattaligiga bog'liq bo'ladi, iqtisodiy tizimdagi dinamik muvozanat o'z tabiatiga ko'ra beqaror va uni to'liq bandlik sharoitida ta'minlab turish uchun esa davlatning faol va maqsadli tadbirlari talab etiladi.

Xorrod-Domar modelining cheklanganligi nafaqat uning tahlil natijalari bilan, balki tarixiy sharoitlari bilan ham belgilanadi. 1930 yil va urushdan

keyingi davr iqtisodiy o'sish jarayonlarini ifodalagan bo'lib, unda ishlab chiqarishni rivojlantirish bo'yicha asosiy urinishlar investitsiyalarni oshirish va yangi ishlab chiqarish quvvatini yaratishdan iborat edi. Keyingi davrda (50 yilning ikkinchi yarmi – 70 y.y.) ishlab chiqarishning rivojlanishiga ko'proq sifat o'zgarishlari ta'sir eta boshladi, bu esa iqtisodiy o'sishning noklassik nazariyalarida o'z ifodasini topdi.

7.4 E.Xansenning konsepsiyasida iqtisodiy o'sish.

Elvin Xansen, Xarrod va Domarning yondashuvlariga muhim qo'shimcha qildi. Iqtisodiy sikllar nazariyasini keynistik nuqtai nazardan ko'rib chiqqan holda, Xansen iqtisodiyotda akseleratordan foydalanish mexanizmini kengaytirdi.

Xansen uchun boshlang'ich nuqta - bu ilmiy-texnik taraqqiyotning ekzogen ta'siri natijasida yuzaga kelgan avtonom investitsiyalar toifasidir. Avtonom investitsiyalari multiplikator mexanizmini ishga soladi. Shu bilan birga, nafaqat multiplikator harakati natijasida daromadning o'sishi investitsiyalarning ko'payishi natijasida hosil bo'ladi, balki ishlab chiqarishga qayta investitsiya qilingan daromad ham investitsiyalarning ko'payishiga olib keladi. Bu misolda biz rag'batlantiruvchi investitsiyalar, ya'ni daromad o'sishiga bog'liq bo'lgan investitsiyalar haqida gapirayapmiz, agar avtonom investitsiyalardan olinadigan foyda iste'molga yo'naltirilgan bo'lsa, ular bo'lmasligi mumkin. Agar shunga qaramay, daromad qayta investitsiya qilinsa, u holda akselerator mexanizmi ishlay boshlaydi: $a = \Delta I_{stim} / \Delta I$.

Shunday qilib, Xansenga ko'ra o'sish mexanizmi quyidagicha: birinchidan, ekzogen omillar tufayli, har qanday sohalarda avtonom investitsiyalar paydo bo'ladi; multiplikator mexanizmi orqali bu investitsiyalar milliy daromadning ko'payishiga olib keladi va akselerator mexanizmi orqali bu o'sish rag'batlantiruvchi investitsiyalarning yanada ko'payishiga olib keladi. Bularning barchasi iqtisodiy o'sishga olib keladi va akselerator va multiplikatorning birgalikdagi harakati haddan ziyod kummulatif o'sish jarayoniga olib keladi ("super multiplikator" tizimi).

Shu bilan birga, iqtisodiyotda haddan tashqari ko'payishning ta'siri doimiy emas. Bir tomondan, Xansenning so'zlariga ko'ra, bu avtonom investitsiyalarning (innovatsion g'oyalar) tugashi, shuningdek, investitsiyalarning cheklangan samaradorligining pasayishi, foiz stavkasining va investitsiya narxlarining oshishi bilan bog'liq. Boshqa tomondan, asosiy

psixologik qonun tufayli iste'molning cheklangan moyilligi kamayadi, bu esa ko'paytirgichning kattaligini kamaytiradi.

Takrorlash uchun savollar

1. Aholi turmush darajasi iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir etadi?
2. Inflyasiya darajasini iqtisodiy o'sishga ta'sirini izohlang.
3. Iqtisodiy o'sishni keskinlashuviga sabablarni keltiring.
4. Iqtisodiy o'sishda "oxirgi zamon modeli"ni ta'riflang.
5. Iqtisodiy o'sishga qarshi chiquvchilar fikri haqida tushunchalaringiz.
6. U.Rostou nazariyasida iqtisodiy o'sish haqida qanday fikrlar bildiriladi?
7. Iqtisodiy o'sishda neokeynschilik modelining mohiyati nimada?
8. Iqtisodiy o'sishni E.Domar modeli haqida fikringiz.
9. R.Xarrodni iqtisodiy o'sish modelini izohlang.
10. Xarrod-Domar modelini cheklanganligi nima bilan belgilanadi?

8. IQTISODIY O'SISHNING NEOKLASSIK MODELLARI

8.1 R.Solouni neoklassik iqtisodiy o'sish modeli. R.Solou modelining maqsadi va tavsifi. Solou modeli qo'llanilishi. Solou modeli va texnologiyalar o'rtasidagi bog'liqlik. Solou modeli va texnologik jarayon diagrammasi.

O'sishning birinchi neoklassik modellari 1950-yillar oxiri 1960-yillarda paydo bo'la boshladi, bunda dinamik muvozanat muammolariga e'tibor susayib, nafaqat foydalanilmagan quvvatlar, balki yangi texnikani joriy etish, unumdorligini oshirish va ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash hisobiga o'sishning mumkin bo'lgan sur'atliga erishish muammosi birinchi pog'onaga chiqib qoldi.

Bu bilan bog'liq holda nafaqat nazariy asoslar, balki iqtisodiy o'sishning tahlil qilish uslublari ham o'zgardi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida yirik korxonalarining roli ortib, ular o'sishning neokeynschilik modeliga asoslangan holda o'z investitsiyalarini strategik rejalashtirish tartibida makrodarajada dinamik o'sish modellarini to'za boshladilar. Yirik firmalarning mustaqil iqtisodiy siyosat o'tkazishlari, ularning o'z o'sish siyosatiga bo'lgan qiziqishlari neoklassik yo'nalish vaqillarini o'sishning neonekeynschilik makroiqtisodiy modellariga o'xshash modellarini yaratishga bo'lgan faolligini oshirdi.

Bu yoʻnalish vaqillari (amerikalik iqtisodchi R.Solou, ingliz iqtisodchisi Dj.Mid va boshqa mualliflar) iqtisodiyotga davlat aralashuviga qarshi chiqishdi, chunki, ularning fikricha yirik firmalarga bozor raqobatchiligi sharotida potensial oʻsishga erishish uchun mavjud resurslardan yanada koʻproq foydalanish uchun erkinlik berish kerak edi, bunga chegaraviy unumdorlik nazariyasi xizmat qildi.

Neoklassik maktab nazariyotchilari oʻsishning keynschilik nazariyalarini 3 ta punkt boʻyicha tanqid qilishdi:

- birinchidan, ular oʻsishning asosiy omili sifatida - kapital jamgʻarilishiga eʼtiborni qaratganlar. Neoklassiklarning fikriga koʻra, ishlab chiqarishning oʻsishiga yangi ishchilarni jalb etish hisobiga ham erishish mumkin;

- ikkinchidan, ular kapital koeffitsienti s ning oʻzgarishidan kelib chiqqan. Neoklassik modellar esa 2 xil ishlab chiqarish omillari (kapital va mehnat)ni hisobga olib va ularning oʻzaro almashinuvini inobatga olib bu koeffitsient oʻzgarishi mumkinligini taʼkidlaydilar;

- uchinchidan, ular bozor mexanizmining avtomatik ravishda muvozanatni tiklay olish qobiliyatini toʻgʻri baholashmagan. Neokeynschilardan farqli ravishda ular faqat raqobatli bozor iqtisodiyoti iqtisodiy oʻsishning muvozanatligini taʼminlay oladi deb hisoblashgan. Raqobat mexanizmidan tashqari bunday shartlaridan biri boʻlib neoklassiklarda qatʼiy pul tizimi hisoblanadi.

Dastlab bu model R.Solou tomonidan “Iqtisodiy oʻsish nazariyasiga qoʻshilgan hissa” maqolasida bayon etilgan (1956 yil), soʻng esa “Texnika taraqqiyoti va agregativ ishlab chiqarish funksiyasi” ishida rivojlantirildi (1957y). 1987 yilda uni ishlab chiqqanligi uchun muallif iqtisodiyot boʻyicha Nobel mukofotiga sazovor boʻldi. Model resurslarning toʻliq bandligini taʼminlovchi ishlab chiqarish omillari bozorlaridan mutlaq raqobat ustunligining neoklassik talqiniga asoslanadi. Mahsulot ishlab chiqarish nafaqat kapital balki mehnatning faoliyatidir va bu omillar boʻyicha ishlab chiqarish elastikligi koeffitsientlarining yigʻindisi 1 ga teng.

R.Solou iqtisodiy tizim muvozanatligining muhim sharoiti yalpi talab va yalpi talifning teng boʻlishi ekanligidan kelib chiqadi. Bunda modeldagi yalpi taklif Kobb-Duglasni ishlab chiqarish funksiyasi asosida aniqlanib, bir tomondan ishlab chiqarish hajmi oʻrtasidagi funksional bogʻliqlik munosabatini, ikkinchi tomondan esa foydalaniladigan omillar va ularning oʻzaro kombinatsiyasini ifodalaydi. Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi

bo'yicha har bir omilning ulushi mahsulot qiymatida doimiy, ammo absolyut jihatdan mehnat va kapital sarfi o'zgarishi mumkin.

Eng umumiy ko'rinishda milliy ishlab chiqarish hajmi U ishlab chiqarishning 3 omili funksiyasi hisoblanadi: mehnat L , kapital K va yer N .

$$Y = f(L, K, N),$$

Biroq yer omili iqtisodiy tizimda kam ma'noga ega bo'lganligi tufayli R.Solou modelida keltirilmagan.

$$Y = f(L, K),$$

Yozilgan ko'rinishda berilgan funksiya quyidagicha bo'ladi:

$$Y = (\Delta Y / \Delta L)L + (\Delta Y / \Delta K)K,$$

bunda $\Delta Y / \Delta L$ – mehnatning chegaraviy mahsuloti MPL

$\Delta Y / \Delta K$ – kapitalning chegaraviy mahsuloti.

Funksiyani soddalashtirish uchun belgilash kiritamiz:

$$y = Y/L,$$

bunda y – bir ishchi hisobiga chiqarilgan mahsulot yoki mehnat unumdorligi;

$$k = K/L,$$

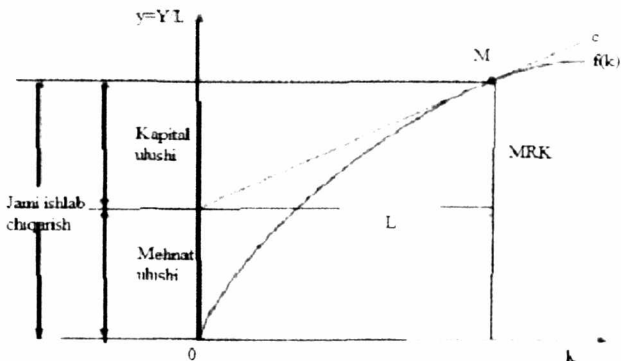
bunda k - kapital bilan qurollanganlik yoki mehnatning fond bilan qurollanganligi

Unda ishlab chiqarish funksiyasini quyidagicha yozish mumkin:

$$y = f(k),$$

bu yerda $f(k) = F(k, 1)$

Bu funksiyaning grafik ko'rinishi



8.1.1-rasm. $f(k) = F(k, 1)$ funksiyaning grafik ko'rinishi

R. Solou modelidagi yalpi talab investitsion va iste'mol talabi bilan aniqlanadi. Bir ishchi hisobiga ishlab chiqarish tenglamasi quyidagicha ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Y = c + I,$$

bu yerda s va i – bir ishchi hisobiga iste'mol va investitsiyalar.

Daromad jamg'armaga shakllangan moyillik tufayli iste'mol va jamg'armaga foydalanganligi sababli iste'mol funksiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

$$s = (1 - s) y,$$

bu yerda s – jamg'arma me'yori.

$$\text{Unda } y = c + i = (1 - s) y + i$$

bunda esa $i = sy$ ekanligi kelib chiqadi.

Boshqacha aytganda, muvozanat sharoitida investitsiyalar jamg'armalar va proporsional daromadga teng bo'ladi.

Shunday qilib, R. Solou modelini tashkil etuvchi – ishlab chiqarish funksiyasi va talab funksiyasiga ega bo'ldik. Natijada talab va taklifning tenglik sharti quyidagicha bo'lishi mumkin:

$$f(k) = c + i \text{ yoki } f(k) = i / sy$$

Ishlab chiqarish funksiyasi tovarlar bozoridagi taklifni aniqlaydi, kapitalning jamg'arilishi esa - ishlab chiqarish mahsulotiga bo'lgan talabni.

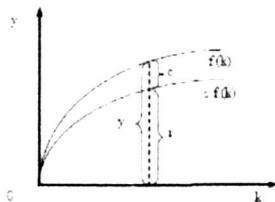
Endi, kapitalning jamg'arilishi qanday qilib iqtisodiy o'sishni ta'minlanishini ko'rib chiqamiz. Kapitalning hajmi investitsiyalar va chiqib ketish ta'sirida o'zgaradi: Investitsiyalar kapital zaxirasini oshiradi, chiqib ketish esa kamaytiradi. Bir ishchi hisobiga investitsiyalar bir ishchiga tug'ri keladigan daromadning bir qismi hisoblanadi ($i = sy$) Shunday qilib, (y) ni ishlab chiqarish funksiyasi ifodasi bilan o'zgartirsak, investitsiyalar tenglamasining kapital bilan qurollanganlik funksiyasiga ega bo'lamiz:

$$i = sf(k)$$

Tenglamadan kelib chiqadiki kapital bilan qurollanganlik darajasi (k) qancha yuqori bo'lsa ishlab chiqarish darajasi $f(k)$ ham shunchalik yuqori bo'ladi, investitsiyalar i ham ko'p bo'ladi. Bu kapitalning mavjud zaxiralari (k) bilan yangi kapital jamg'arilishi i o'rtasida bog'liqlik mavjudligidan dalolat beradi. Unda ko'rsatilganidek jamg'armalar me'yori (s) ishlab chiqarilgan mahsulotning istemoli (s) va investitsiyalarga (i) bo'linishini aniqlaydi. Ixtiyoriy kapital bilan qurollanganlik darajasi (k) uchun ishlab chiqarish hajmini $f(k)$ investitsiyalar hajmini $sf(k)$, iste'mol esa mos ravishda $f(k) - sf(k)$ ni,

tashkil etadi. Bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish va talab ($c + i$) (8.1.2-rasmda keltirilgan)

Kapital amortizatsiyasi hajmini aniqlash uchun har yili uning aniqlangan ma'lum bir qismi d chiqib ketadi deb hisoblaymiz. Bu ko'rsatkich *amortizatsiya me'yori* deyiladi.



8.1.2-rasm. Bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish va talab ($c+i$).

Masalan, agar kapital o'n yil ekspluatatsiya qilinsa unda chiqib ketish me'yori yiliga 10% ($d = 0.1$) ni tashkil etadi. Shunday qilib, har yili chiqib ketadigan kapital miqdori (dk) ni tashkil etadi. Kapitalning har yili chiqib ketadigan qismi kapital zaxiralari bilan proporsional. Shunday qilib, investitsiyalarda chiqib ketishning va kapital zaxiralari ta'sirini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin.

$$\Delta k = i - dk,$$

bu yerda Δk - bir ishchiga to'g'ri keladigan, kapital zaxiralarning o'zgarishi.

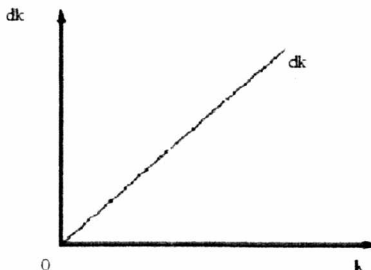
Investitsiyalar va jamg'armalar tengligidan foydalanib, quyidagiga ega bo'lamiz.

$$\Delta k = sf(k) - dk$$

U kapital zaxirasi (k) investitsiyalar chiqib ketish hajmi bilan tenglashganga qadar ($sf(k) - dk$) o'z ishini ($\Delta k > 0$) ko'rsatadi. Bu holatni E nuqta ifodalab unga mehnatning kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasi k^* muvofiq keladi.

Kapitalni chiqib ketish grafiği 8.1.3-rasmda ifodalangan.

k^* ga erishganda iqtisodiyot uzoq muddatli muvozanat holatida bo'ladi. Kapitalning boshlang'ich hajmiga bog'liq bo'lmagan ravishda, u keyinchalik barqaror holatga ega bo'ladi. Agar kapital zaxiralari barqarorlik darajasi (k) dan past bo'lsa investitsiyalar chiqib ketishdan ortiq bo'ladi, kapital bilan qurollanganlik oshadi va o'sib boradi. (k^*) darajasiga yetmaguncha.

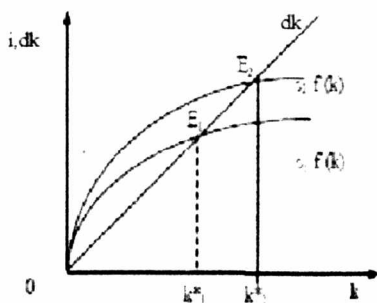


8.1.3-rasm. Kapitalni chiqib ketish grafigi

Agar kapital zaxiralari (k_2) nuqtaga mos kelsa, unda investitsiyalar eskirishdan kam bo'ladi. Demakki, kapital zaxiralari qisqarib (k^*) darajasiga yaqinlashib boradi (8.1.4-rasm).

Kapital bilan qurollanganlikning muvozanatli darajasiga jamg'arma meyo'ri ta'sir ko'rsatadi. Uning (S_1) dan (S_2) gacha o'sishi ($S_1f(R)$) dan ($S_2f(R)$) ga siljitadi va iqtisodiyot yuqoriroq kapital bilan qurollanganlik (R^*2) va yuqoriroq mehnat unumdorligiga ega yangi muvozanatli holatga o'tadi.

Shunday qilib R.Solou modeli jamg'arma me'yori barqaror kapital bilan qurollanganlikni belgilovchi asosiy omil ekanligini ko'rsatadi. Jamg'armaning nisbatan yuqoriroq me'yori kapitalning ko'proq zaxirasi va ishlab chiqarishning nisbatan yuqoriroq darajasini ta'minlaydi.



8.1.4- rasm. Investitsiyalar, chiqib ketish va kapital bilan qurollanganlikni barqaror darajasi.

Shu bilan birga jamg'arish jarayoni iqtisodiy o'sish mexanizmini belgilab bermaydi, u faqat bir muvozanat holatdan ikkinchisiga o'tilishini ifodalaydi.

Shuning uchun R.Solou modelining keyingi rivojlanishi aholi sonini o'zgarishi va texnik taraqqiyotning tezlashishini ko'zda tutadi. Oldin aholining o'sishi omilini kuzatamiz.

Aholi soni o'sgandagi kapital bilan qurolanganlikning muvozanatli darajasi. Aholi doimiy (n) sur'atl bilan o'sadi deb tasavvur qilamiz. Ishchilar sonining ko'payishi boshqa teng sharoitlarda mehnatning kapital bilan qurollanishining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Natijada, bir ishchiga kapital zaxirasi o'zgarishini ko'rsatuvchi tenglama quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta R = i - dR - nR > \Delta R = i - (d+n)R$$

Mehnatning kapital bilan qurolanganligi pasayishi tufayli uni oldingi darajada saqlab turish uchun investitsiyalarning kapital chiqib ketishini qoplaydigan hajmi zarur.

Matematik jihatdan o'zgarmas kapital bilan qurolanganlik sharoitidagi iqtisodiyotda barqaror muvozanatni ifodalovchi bu talab quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\Delta R = sf(R) - (d+n)R = 0 \text{ yoki } sf(R) = (d+n)R$$

Tenglamadagi $(d+n)R$ investitsiyalarning kritik kattaligini xarakterlaydi. Ya'ni bir ishchiga to'g'ri keladigan kapitalni doimiy o'zgarmas darajada saqlab turadigan hajmini ifodalaydi.

Aholi o'sishining hisobga olgan holda R.Solou modelini grafik jihatdan ifodalash uchun mehnatning kapital bilan qurollanganligi barqaror darajasini (R^*) deb belgilaymiz. Aniqlaganimizdek, agar bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital (R_0 const) bo'lsa iqtisodiyot muvozanat holatida bo'ladi. Agar $R_1 < R^*$ bo'lsa, unda amaldagi investitsiyalar ularning kritik kattaligidan yuqori va (R_1) o'sadi. Agar $R_2 > R^*$, unda investitsiyalar ularning kritik darajasidan past va R_2 ga pasayadi.

Model iqtisodiyot barqaror holatda bo'lishi uchun investitsiyalar $sf(R)$ kapital chiqib ketishi va aholining o'sishi $(d+n)R$ oqibatlarini qoplashi kerakligini ko'rsatadi. Bu holda kapital bilan qurollanganlik (R) va mehnat unumdorligi (U) o'zgarmas qoladi. Lekin aholi o'sishida kapitalning doimiyliги. Kapital ham aholiga mos sur'atda o'sishi kerakligini anglatadi: ya'ni:

$$\Delta Y/Y = \Delta I/I = \Delta K/K = nn$$

Bundan quyidagi xulosa kelib chiqadi: aholining o'sishi – iqtisodiyotning barqarorlik holati sharoitidagi o'zluksiz iqtisodiy o'sishning sabablaridan biri.

Biroq agar aholining o'sishi investitsiyaning oshishi bilan birga bormasa, unda bu bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital zaxirasining kamayishiga olib

keladi. Aholining n dan n_1 ga o'sishi $(d+n)R$ chizig'ini yuqoriga $(d-n_1)R$ holatiga siljitadi. Bu esa kapital bilan qurollanganlikni R^* dan R_1^* gacha qisqartiradi. Shunday qilib, R.Solou modeli aholi o'sishining yuqori sur'atlarga ega bo'lgan davlatlarda kapital bilan qurollanganlik past – demakki, daromadlar ham past bo'lishini tushuntirib beradi.

R.Solou modelida texnik taraqqiyotning o'rni (yoki hisobga olinishi).
 Iqtisodiy o'sishning investitsiyalar va banklar sonining oshishidan keyingi uchinchi manbasi bo'lib, texnik taraqqiyot hisoblanadi. Neoklassik nazariyada texnik (texnologik) taraqqiyot deganda ishlab chiqarishning mashinalashtirilishi emas, balki, ishlab chiqarishdagi sifat o'zgarishlari tushuniladi.

Modelga texnik taraqqiyotning kiritilishi ishlab chiqarish funksiyasini o'zgartirib, u quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$Y=f(K,L,E),$$

bu yerda (E)-bir ishchi mehnatining samaradorligi (ishchi kuchining salomatligi, ma'lumoti va malakasiga bog'liq):

(Le)- ishchi kuchining samarali birliklarining soni.

Texnik taraqqiyot samaradorlik(*E*) ning doimiy sur'atl (*d*) bilan o'sishga olib keladi. Shuning uchun *dn* 2% bo'lganda, mehnatning har bir birligidan qaytim yiliga 2% ga oshadi, bu esa ishlab chiqarish hajmining ishchi kuchi yiliga 2% o'sgandagi kabi o'sishiga olib keladi. Texnik taraqqiyotning bunday shakli mehnatni tejaydi deyiladi, (*g*) – esa mehnatning tejaydigan texnik taraqqiyotning sur'atli.

Endi texnik taraqqiyot holatidagi kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasini aniqlash mumkin. Agar banklarning soni (*L*) (*n*) sur'atl bilan oshayotgan bo'lsa, samaradorlik (*E*) esa (*g*)sur'atl bilan o'sayotgan bo'lsa, unda (*LE*) (*n-g*) sur'atl bilan oshib boradi.

Doimiy samaradorlik bilan bir birlik mehnatga to'g'ri keladigan kapital $R_1 + [K(LE)]$ ni tashkil etadi. Doimiy samaradorlik bilan bir-birlik mehnatga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi esa $u_1 = Y/(LE)$ ni tashkil etadi. Bunda barqaror muvozanatlik holatiga quyidagi shartda erishiladi:

$sf(R_1) = (d+n+g)R_1$ tenglama o'zgarimas samaradorlik bilan bir-birlik mehnatga to'g'ri keladigan kapital va ishlab chiqarish doimiy bo'ladigan kapital bilan ta'minlanganlikni (R^*) faqatgina bitta darajasi mavjudligini ko'rsatadi, bu barqaror holat iqtisodiyotning uzoq muddatli muvozanatini ifodalaydi.

(R_1^*) ning barqaror (qat'iy) holatida texnik taraqqiyot mavjud bo'lgan sharoitda kapital hajmi (K) va ishlab chiqarish (U) ($n+g$) sur'atl bilan o'sadi.

Bir ishchi hisobiga to'g'ri keladigan kapital bilan qurollanganlik (K/L) va ishlab chiqarish (U/L) (g)- sur'atl bilan o'sib boradi. Bu R.Solou modelida texnik taraqqiyot-turmush darajasi uzluksiz o'sishining yagona sharti ekanligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, R.Solou modeli iqtisodiy o'sishning 3 manbasi - investitsiyalar, ishchi kuchi soni va texnik taraqqiyot o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni yoritish imkonini beradi.

Davlat iqtisodiy o'sishga jamg'arma me'yori va texnik taraqqiyot tezligi orqali ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jamg'arma me'yori qanday bo'lishi kerak? Aniqlaganimizdek muvozanatli iqtisodiy o'sish jamg'armaning turli me'yorlari bilan muvofiqlashadi. Shuning uchun maksimal iste'mol darajasi bilan iqtisodiy o'sishni ta'minlaydigan me'yor optimal bo'ladi. Bunday me'yor "Oltin qoida" ga muvofiq keladi. Jamg'armaning bu me'yoriga mos keladigan kapital bilan qurollanganlik darajasini (R^{**}) bilan iste'molni esa - (s^{**}) bilan belgilaymiz.

Oldin biz ishlab chiqariladigan mahsulot iste'mol va investitsiyalarga sarflanadi deb belgilagan edik:

$$U = c + i$$

bundan $c = y - i$ kelib chiqadi.

Berilgan parametrlarning o'rniga ular barqaror holatidagi ifodasini qo'ysak, quyidagiga ega bo'lamiz:

$$c^{*} = f(R^{*}) - dR^{*},$$

bu yerda s^{*} - barqaror o'sish holatidagi iste'mol.

Iste'mol hajmi maksimal bo'ladigan kapital bilan qurollanganlikning barqaror darajasi "Oltin qoida"ga muvofiq keladi. "Oltin qoida" bo'yicha kapital bilan qurollanganlik R^{**} bilan iste'mol esa- s^{**} bilan belgilangan. "Oltin qoida" darajasiga mos keladigan kapital bilan qurollanganlik holatida $f(R^{*})$ ishlab chiqarish funksiyasi va dR^{*} chizig'i bir xil og'maga ega va iste'mol maksimal darajaga erishadi. R^{**} kapital bilan qurollanganlik darajasida kapital zaxirasining bir birlikka oshishi ishlab chiqarish o'sishini keltirib chiqaradi (kapitalning chegaraviy mahsulotiga teng keladigan) va kapitalning d kattalikka chiqib ketishini oshiradi. Shunday qilib, "Oltin qoida"ga mos keladigan R^{**} kapital bilan qurollanganlik darajasida $MPK = d$ shart bajariladi. Aholi o'sishi va texnik taraqqiyotni hisobga olgan holda esa, $MPK = d + n + g$ shart bajariladi.

Agar iqtisodiyot "Oltin qoida" bo'yicha ega bo'lishi mumkin bo'lgan kapital zaxirasidan ortiqcha kapital zaxirasi bilan rivojlanayotgan bo'lsa, unda bu holatda jamg'arma me'yorini pasaytirishga yo'naltirilgan siyosatni amalga

oshirish zarur. Jamg'arma me'yorining kamayishi iste'molning oshishi va unga muvofiq ravishda investitsiyalarning pasayishiga olib keladi, demak kapital zaxirasining barqaror darajasining pasayishiga ham olib keladi.

Agar iqtisodiyot barqarorlik holatida "Oltin qoida" dagidan kam kapital bilan qurollanganlik bilan rivojlanayotgan bo'lsa, unda jamg'arma me'yori oshirish zarur. Bu investitsiyalarni oshirib iste'molni pasaytiradi, lekin kapitalning jamg'arilib borishi bo'yicha qandaydir vaqtdan boshlab yana o'sa boshlaydi. Natijada iqtisodiyot yana yangi muvozanat holatiga erishadi, ammo oltin qoidaga muvofiq bo'lgan holda, bunda iste'mol dastlabkiga nisbatan yuqoriroq darajaga ega bo'ladi.

Texnik taraqqiyotni rag'batlantirish R.Solou modeli texnik taraqqiyotni farovonlikni barqaror oshiruvchi va o'sishning optimal variantini topishga imkon yaratuvchi yagona asos sifatida ko'rsatadi. Biroq u texnik taraqqiyotni tashqi (ekzogen) omil sifatida ko'rib chiqadi, demakki, uni tushuntirmaydi. Ayrim olimlarning fikricha, texnik taraqqiyotning determinantlari bugungi kunda yetarlicha aniq emas. Biroq davlat siyosati turli xil instrumentlardan, shu jumladan ilmiy tadqiqot va loyiha – konstruktorlik ishlaridan foydalanib texnik taraqqiyotni rag'batlantirishi mumkin. Masalan, patent qonunchiligini mukammallashtirib, ayrim rivojlangan mamlakatlar (AQSh, Yaponiya, Germaniya) uzoq muddat davomida yangi mahsulotni ishlab chiqarish huquqiga monopoliyani berishdi. Soliq to'g'risidagi qonunlar ko'pgina mamlakatlarda ilmiy tadqiqot tashkilotlariga bir qancha imtiyozlar beradi. Maxsus tashkil etilgan milliy ilmiy fondlar fundamental ilmiy tadqiqotlarga sub'sidiyalar beradi. Hozirgi kunda mablag'larni inson kapitaliga yo'naltirish ham muhim masalalardan biri bo'lib kelmoqda, texnik taraqqiyotida u asosiy rolni o'ynaydi.

8.2 Dj.Midning iqtisodiy o'sish modeli. Barqaror dinamik muvozanat imkoniyatlari tenglamasi.

Dj.Mid ham neoklassik asoslarga ega bo'lib, iqtisodiy o'sishni marjinalistik yondoshuvlar orqali tushuntiradi. O'z konsepsiyasini Dj.Mid "Iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi" (1961 y.) kitobida bayon etdi. Kobb-Duglas funksiyasining zamonaviylashtirilgan (modernizatsiyalashgan) variantidan foydalanib, Dj.Mid barqaror dinamik muvozanat qobilligi tenglamasini keltirib chiqardi.

$$U = aR + \beta L + r,$$

bu yerda u-milliy daromadning o'rtacha yillik o'sish surati:

- R- kapitalning o'rtacha yillik o'sish sur'atli;
- L- mehnatning o'rtacha yillik o'sish sur'atli;
- α - milliy daromadda kapitalning ulushi;
- β - milliy daromadda mehnatning ulushi;
- r- texnik taraqqiyot sur'atli.

Tenglama, milliy daromadning o'sish sur'atli milliy daromadda ega bo'lgan ulushi bo'yicha mehnat va kapital o'sish sur'atlarining yig'indisiga teng bo'lib, unga yana texnik taraqqiyot sur'atli qo'shiladi. Mehnat va texnik taraqqiyot o'sish sur'atlarini doimiy deb taxmin qilib Dj.Mid quyidagi xulosaga keldi: iqtisodiy o'sishning barqaror sur'atli kapital o'sishning barqaror sur'atlari va uning milliy daromad o'sish sur'atlari bilan tengligi sharoitida erishiladi. Agar kapital oshishining sur'atlari milliy daromad o'sishi sur'atlaridan ohsa, unda bu jang'arish sur'atlarining o'z-o'zidan pasayishiga olib keladi.

Mehnat unumdorligi o'sish sur'atlarining dinamik muvozanatga ta'sirini ko'rib chiqib Dj.Mid agar ular kapital jamlanishi sur'atidan ohsa, unda chegaraviy mehnat unumdorligining pasayishi natijasida mehnatning kapital bilan almashtirilishi hosil bo'ladi degan xulosaga keldi, ishlab chiqarish jarayonida ularning yangi mosligi esa mehnat ham kapitalning to'liq bandligini ta'minlaydi. Shu bilan birga Dj.Mid real holatda mehnat va kapital jang'arilishi sur'atlari o'rtasida muvofiqlikka amal qilish zarurligiga e'tibor qaratgan. Aks holda, agar mehnatning o'sishi shunga muvofiq kapital oshishi bilan birga bormasa, ishlab chiqarishning o'sishi ro'y bermaydi, chunki ishchi kuchining o'sishi ortiqcha bo'lib ishsizlik vujudga keladi. Agar kapital mehnat unumdorligini o'sish sur'atlaridan tezroq o'ssa, unda ortiqcha ishlab chiqarish quvvatlari hosil bo'ladi. Biroq bu holda ham dinamik muvozanatga erishish usullari mavjud. Dj.Mid bozorlarning neoklassik nazariyasiga asoslanib ularni ko'rsatadi.

Bunda, mehnat bozorida ishsizlikning vujudga kelishi holatida ish haqi stavkasining pasayishiga olib keladigan raqobat kuchayadi. Natijada ishchi kuchining o'sish sur'atlari bilan tenglashadigan jang'arish sur'atlari oshadi. Dj.Mid modelida davlat faqatgina pul-kredit siyosatidan foydalanilgan holda barqarorlashtiradigan vazifani bajaradi. Faqatgina shu resurslarning zarur bandligi va barqaror iqtisodiy o'sishning ta'minlaydigan daromad va jang'armalarning samarali qayta taqsimlash mexanizmini yaratishga imkon beradi.

8.3 Iqtisodiy o‘shishni A.Lyuis modeli. Mehnat resurslarini qayta taqsimlash - iqtisodiy o‘shishga erishishning omili

A.Lyuis modeli. U ishchi kuchi zaxirasi (rezerv) ni iqtisodiy o‘shishning asosi sifatida ko‘rib chiqadi. Shuning uchun uning muallif fikricha, u “aholi zichligi yuqori, kapital tanqis, haqiqiy resurslar esa cheklangan” davlatlar uchun qo‘l keladi. Bunday mamlakatlarga A.Lyuis Hindiston, Pokiston, Misr va boshqalarni kiritadi.

A.Lyuis o‘z konsepsiyasida erkin bozor g‘oyasiga asoslanganligi tufayli, tahlil markaziga u tadbirkor figurasini qo‘yadi. U bozorda mavjud ishlab chiqarish omillaridan foydalanish xususida qarorlar qabul qiladi, ya‘ni er, kapital xususida. Model iqtisodiyotning ikki sektorini hisobga olgan holda quriladi: agrar va sanoat sektorlari. Agrar sektorda mehnat resurslarining taklifi cheklanmagan, mehnat unumdorligi juda past, chegaraviy mahsulot esa nolga teng deb taxmin qilinadi. Bu esa qishloq xo‘jaligidan ishchi kuchining olinishi ishlab chiqarish qisqarishiga olib kelmasligini anglatadi. Qishloq xo‘jaligida ishchilarning ish haqi yashash minimumi darajasida bo‘lgani sababli, bu ishchi kuchidan sanoatda foydalanish hech qanday muammo tug‘dirmaydi. Bu sektordagi mehnat unumdorligi agrar sektordagidan ancha yuqori.

Shunday qilib, A.Lyuis modelining vazifasi mehnat resurslarining bir qismini qishloq xo‘jaligidan sanoatga qayta taqsimlash va bu bilan iqtisodiy o‘shish sur‘atlining tezlanishiga erishish hisoblanadi. Bu jarayonda asosiy mexanizm bo‘lib tarmoqlararo bozor xizmat qiladi.

Sanoat ishlab chiqarish mashtablarini kengaytirib, o‘z ishchilarining daromadlari o‘shishini ta‘minlaydi, bu esa ichki talabni oshishiga ko‘maklashadi. Bunda tadbirkorlar o‘sib borayotgan daromadlarni ishlab chiqarishni kengaytirishga yo‘naltiradilar. Bu daromadlar keyinchalik iqtisodiy o‘shishga dinamik ta‘sir ko‘rsatadi. Iqtisodiy o‘shishning o‘zini A.Lyuis ikki turga ajratadi: sanoatda uning manbasi bo‘lib qo‘shimcha ishchi kuchidan foydalanish hisoblanadi (ekstensiv tur), qishloq xo‘jaligida esa - chegaraviy mehnat unumdorligining oshishi (intensiv tur). Iqtisodiy o‘shishning bu ikki turi investitsiyalashning ikki turli xil funksiyalariga muvofiq keladi. Sanoatda gap asosan kapitalni kengaytirish ustida boradi. Shuning uchun investitsiyalarning berilgan funksiyasi yakuniy sanoat mahsulotiga taklifdan bog‘liq bo‘ladi. Uning o‘shishi daromadlar oshishi va investitsiyalar kengayishini rag‘batlantiradi.

Qishloq xo'jaligida, aksincha, investsiyalar daromadlarning qisqarishiga bog'liq holda kengayadi: ish haqiga xarajatlarning ko'payishi fermerlarni qo'l mehnatini mashina mehnati bilan almashtirishga majbur qiladi.

O'z modelini rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ishlab chiqib A.Lyuis uni industrial bosqichni o'tgan g'arbiy mamlakatlar uchun to'g'ri kelmaydi, deb hisoblagan.

Boshqa mualliflar aksincha uni rivojlangan iqtisodiyot sharoitlari uchun maqbul deb hisoblashadi. Sh.Kindlberger o'z tahlilida ko'rsatganidek iqtisodiy o'sishning mehnat va kapital bilan bog'liqligining eng yaxshi namunasi bo'lib Italiya, Shveysariya, va Gollandiya hisoblanadi. Buyuk Britaniya, Belgiya, Shvetsiya, Norvegiya va Daniya kabi mamlakatlar ham A.Lyuis modelini tasdiqlashdi, biroq teskari bog'liqlikda: bu mamlakatlarda iqtisodiy o'sishning past sur'atlari mehnat resurslari va ishlab chiqarish quvvatlarida cheklangan foydalanish bilan bog'liq edi. Yana bir guruhni sezilarli ishchi kuchi ortiqchaligini boshidan kechirgan mamlakatlar tashkil etadi (Ispaniya, Portugaliya, Gretsiya, Yugoslaviya, Tursiya). Ularning iqtisodiy o'sishi ham Sh.Kindlberger fikricha A. Lyuis modeliga to'g'ri keladi. Bu mamlakatlar nafaqat o'z sanoatini, balki boshqa evropa davlatlari sanoatini ham ishchi kuchi bilan ta'minlar edi va butun kontinent uchun o'ziga xos zaxiradagi mehnat fondi vazifasini bajargan edi.

8.4 E.Felpsni "jamg'arishning oltin qoidasi".

Muvozanatli iqtisodiy o'sish har xil tejash stavkalari bilan mos keladi, lekin iqtisodiy o'sishni maksimal iste'mol darajasi bilan ta'minlaydigan o'sishgina maqbul bo'ladi. Jamg'arishning optimal darajasi amerikalik iqtisodchi Edmund Felps tufayli iqtisodiyotga kirgan "oltin qoida"ga to'g'ri keladi.

E.Felps muvozanatli o'sish traektoriyasidagi jamiyat qancha kapitalga ega bo'lishni xohlashi bilan qiziqdi. Agar u yetarilicha katta bo'lsa, bu ishlab chiqarishning yuqori darajasini kafolatlaydi, lekin uning ko'p qismi iste'mol uchun emas, balki jamg'arish uchun ketadi - jamiyat o'sish mevalaridan bahramand bo'lolmaydi. Agar kapital hajmi juda kichik bo'lsa, unda ishlab chiqarilgan deyarli hamma narsani iste'mol qilish mumkin bo'ladi, lekin u ishlab chiqariladi - keyin juda kam bo'ladi.

Ikki chegara o'rtasida, aniqlik, jamiyat uchun eng maqbul nuqta bor, bunda iste'molning maksimal hajmiga erishiladi.

k^{**} -bu kapital va mehnat nisbati darajasiga mos keladigan darajadir, oltin qoida bo'yicha jamg'arish va c^{**} - iste'mol darajasi.

Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar iste'mol va investitsiyalarga sarflanadi:

$$y = c + i \Rightarrow c = y - i.$$

Har bir parametrlarning barqaror holatidagi qiymatlarini almashtirib, biz olamiz:

$$c^{**} = G(k^{**}) - \sigma k^{**}.$$

Demak, kapital-mehnat nisbati (k^{**}) ning bunday barqaror darajasi aniqlanadi, bunda iste'mol hajmi (c^{**}) maksimal darajaga ko'tariladi va "oltin qoida" ga to'g'ri keladi (8.4.1-rasm). E nuqtada, ishlab chiqarish funksiyasi $f(k^{**})$ va chiziq σk^{**} bir xil qiylalikka ega va iste'mol maksimal darajaga etadi.

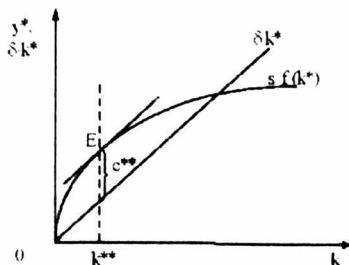


Fig. 8.3.1

8.4.1-rasm. Uzoq muddatli iqtisodiyotning muvozanati

1) Kapital-ishchi kuchi nisbati k^{**} darajasida $MRK = \sigma$ sharti bajariladi (har bir birlik uchun kapital zaxirasining ko'payishi kapitalning cheklangan mahsulotiga teng ishlab chiqarish hajmini oshiradi va kapitalning chiqib ketishini σ ga oshiradi) va Aholi sonining o'sishi va texnologik taraqqiyotni hisobga olgan holda, quyidagi shart bajariladi:

$$MRK = \sigma + n + g.$$

R. Solou modeli va "jamg'arishning oltin qoidasi" bizga ba'zi amaliy fikrlarni shakllantirishga imkon beradi, jamg'arma stavkasini oshirish yoki pasaytirish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Agar iqtisodiyot "oltin qoida" ga ko'ra kapital zaxirasi bilan rivojlansa, unda jamg'arma stavkasini pasaytirishga qaratilgan siyosat yuritish zarur. O'z navbatida, bu iste'molning o'sishiga va shunga mos ravishda investitsiyalarning kamayishiga va natijada kapital fondining barqaror darajasining pasayishiga

olib keladi.

2) Agar iqtisodiyot kapital-ishchi kuchi nisbati bilan solishtirganda pastroq bo'lsa, "Oltin qoida"ga muvofiq barqaror holat, keyin jamiyatda tejash stavkalari o'sishini rag'batlantirish kerak. Bu iste'mol darajasining pasayishiga, investitsiyalarning ko'payishiga olib keladi va bu oxir-oqibat yana iste'molning o'sishiga olib keladi. Taxminlarga asoslanib, Solou modelidagi aholi sonining o'sishi mehnatga layoqatli aholining ko'payishi (samarali mehnat birliklari sonining ko'payishi) sifatida qabul qilinadi. Shu bilan birga, mehnatga layoqatli aholining mavjudligi tug'ilishning ko'payishi yoki mamlakatga muhojirlar oqimi orqali ta'minlanishi aniq.

3) Texnik taraqqiyotni rag'batlantirish.

R.Solou modelidan ko'rinib turibdiki, aholi sonining tez o'sishi iqtisodiy o'sish sur'atlarining tezlashishiga ta'sir qiladi, lekin aholi jon boshiga ishlab chiqarish barqaror holatda pasayadi. Yana bir omil - jamg'arma stavkasining oshishi - aholi jon boshiga daromadning oshishiga va kapital - mehnat nisbati oshishiga olib keladi, lekin barqaror holatda o'sish sur'atlariga ta'sir qilmaydi. Demak, texnologik taraqqiyot barqaror iqtisodiy o'sishni, ya'ni aholi jon boshiga daromadning o'sishini ta'minlaydigan yagona omil hisoblanadi. Shu bilan birga, bunga qanday erishish mumkinligi Soulov modelida tasvirlanmagan.

Xulosa qilib aytaylik, Solou modelida ma'lum bir mamlakat iqtisodiyotining muvozanatli o'sish yo'lida joylashuvi, avvalo, ekzogen tarzda aniqlangan σ , n va g miqdorlari bilan belgilanadi. Iqtisodiy o'sishning bu determinantlarining ekzogen tabiati Solou modelini tanqid qilishga olib keldi va aholining o'sish sur'atlari, texnologik taraqqiyot darajasi va jamg'armalik ko'rsatkichlarining endogenizatsiyasi yo'nalishidagi zamonaviy iqtisodiy o'sish nazariyalarining rivojlanish vektorini ko'rsatdi. Zamonaviy endogen o'sish nazariyalarining muhim qismi muammoning ana shu jihatlarini ko'rib chiqishga bag'ishlangan va Solou modeli paydo bo'lganidan beri iqtisodiy fanning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sishni 1- neoklassik modellari qachon paydo bo'lgan?
2. Nima sababdan neoklassik yo'nalish vaqillari iqtisodiyotda davlat aralashuviga qarshi chiqishdi?
3. Ishlab chiqarish funksiyasi nimani aniqlaydi?

4. Neoklassik nazariyada texnik taraqqiyot nimani ifodalaydi?
5. Iqtisodiyotda "Oltin qoida"ni ma'nosini tushintiring.
6. Dj. Mid modelida davlatni roli qanday?
7. Dj. Mid modelini iqtisodiy o'sishga ta'sirini qanday izohlaysiz?
8. A.Lyuis modelini iqtisodiy o'sishga ta'sirini izohlang.
9. A.Lyuis o'z modelini nima sababdan g'arbiy mamlakatlar uchun to'g'ri kelmaydi deb hisoblaydi?
10. A.Lyuis modeli bo'yicha Sh.Kindlberger fikrini izohlang.

9. IQTISODIY O'SISH NAZARIYALARI: JAMG'ARMA STAVKASI, DAROMADLARNI QAYTA TAQSIMLASH.

9.1 N. Kaldorning jamg'arma kvotasi. Mehnat omili (ish xaqi), jamg'arish me'vori. Foydadan olinadigan daromad me'vori.

Ma'lumki, tejashning klassik nazariyasi shuni ko'rsatadiki, agar kapitalning barcha daromadlari istisnosiz sarmoya kiritilsa va ish haqi, ish haqidan tushgan daromadlar istisnosiz iste'mol qilinsa, aholi jon boshiga iste'molni maksimal darajada oshirish mumkin. Bunda jamg'armalikning klassik gipotezasi bajariladi, ya'ni umumiy iqtisodiy tejash stavkasi foyda stavkasiga to'g'ri keladi va kapitalga foiz aholi o'sish sur'atliga teng bo'ladi.

Shu bilan birga, jamg'arma stavkasini endogenlashtirish masalasi post-keynesianizm vakillari N.Kaldor, J.Stiglits, J.Robinson va L.Pazinettilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Niklas Kaldor, Harrodning o'sish modelidan kelib chiqqan holda, muvozanatli o'sish traektoriyasiga erishish uchun tejash stavkasiga hukumat ta'sirini talab qilinmay, bu holat hukumat aralashuvisiz ham o'rnatiladi deb xulosa qiladi.⁷ Kaldor jamg'armalarning o'zgaruvchanligini va haqiqiy o'sish tezligi kafolatlangan darajaga tushib ketishi mumkin deb taxmin qiladi. U "sinfga xos tejash gipotezasini" shakllantiradi, u mehnat omili (ish haqi) daromadidan tejash darajasi daromaddan (Kembrij kvotasi deb ataladi) pastroq degan fikrga asoslanadi. Yig'ilgan jamg'armalar quyidagicha ifodalanadi:

$$S = sr rK + sw wL, \quad (1)$$

bu yerda $0 \leq Sw < Sr < q1$.

Umumiy tejash kvotasi $s q S/Y$, bu holda ekzogen va doimiy qiymatdan oshmaydi. Bundan tashqari, $u (\pi)$ tenglamadagi foyda normasi (I) stavkasining

⁷ Kaldor N. An Expenditure Tax. Allen and Unwin, London, 1955; Kaldor N. A Model of Economic Growth // Economic Journal, 1957. Vol. 67. P. 591-624.

funktsiyasi sifatida ifodalanadi, ish haqi miqdori wL q $Y-rK$ orqali kiritiladi va keyinchalik milliy daromad Y orqali taqsimlanadi. Natijada,

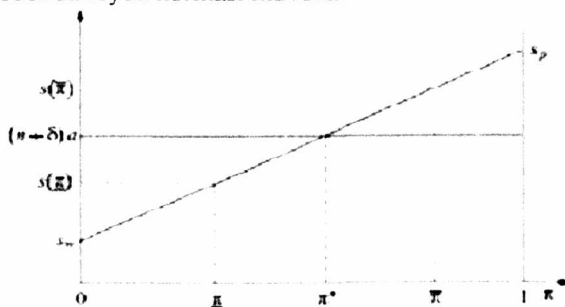
$$s(\pi) = (sr - sw)\pi + Sw \quad (2)$$

Yalpi jamg'arma stavkasi foyda stavkasi oshishi bilan ortadi, agar bu holda milliy daromadning katta ulushi foyda keltiradigan daromad egasiga to'g'ri kelsa, shu bilan birga jamg'armalik darajasi sinfga xos bo'lishi mumkin. Bu muvozanatli o'sish shartini beradi:

$$s(\pi)/a = p + \sigma. \quad (3)$$

8 - mavzuda aytilganidek, g , δ va n - modelning ekzogen va doimiy parametrlaridir. Muvozanatsizlik holatiga asoslanib, bu holda, agar vaqt o'tishi bilan jami tejash tezligi muvozanat sharoitiga moslashgan bo'lsa, ma'lumotlar muvozanat o'sish tenglamasiga kiritilishi mumkin.

Kaldor modelida foyda normasi muvozanati



9.1.1-rasm. Kaldor modelida foyda normasi muvozanati

9.1.1 - rasm vaziyatga aniqlik kiritadi. Yalpi jamg'arma darajasi $s(\pi)$ past bo'lganida, asosiy kapital mehnat unumdorligidan pastroq darajada o'sadi. Ishlab chiqarish texnologiyasi chiziqli cheklangan bo'lsa, u milliy daromad o'sishining nisbatan cheklangan omili vazifasini bajaradi. Mehnat bozorida haddan tashqari taklif mavjud bo'lib, u moslashuvchan narxlarni hisobga olgan holda ish haqi stavkasini va shunga mos ravishda mehnat omilining daromadini pasaytiradi. Kapital bozorida ortiqcha talab mavjud, kapitalga foizlar oshadi va foyda darajasi pasayadi. Kirish omillarining doimiy nisbati bilan ishchi kuchi va kapital o'rtasida qayta taqsimot paydo bo'ladi, foyda darajasi oshadi va shu orqali jamg'arma tezligi oshadi. Ta'riflangan jarayon iqtisodiyot muvozanat holatida bo'lguncha davom etadi, bunda omillar o'sish sur'atlari bir-biriga mos keladi va jamg'arma jamg'arish darajasi uning muvozanat qiymatiga $s(\pi^*)$

yetadi. Argumentatsiya $s(\pi)$ miqdorida jami tejash funksiyasi uchun teskari yo'nalishda ishlaydi, ya'ni, agar dastlabki vaziyatda iqtisodiyotning rentabellik darajasi juda yuqori bo'lsa. Bunday holda, muvozanatga erishish uchun mehnat va kapital daromadlarini qayta taqsimlash talab qilinadi.

9.2 J. Stiglits: iqtisodiy o'sish, innovatsiyalar va daromadlarni qayta taqsimlash. L. Pazinetti talqinida funksional va shaxsiy daromadlarni taqsimlash.

J. Stiglits shaxsiy daromadlarni taqsimlash nuqtai nazaridan neoklassik o'sish modelini ishlab chiqishni davom ettirdi.⁸ U neoklassik o'sish modelining turli xil tanqidiy taxminlarining taqsimlanish ta'sirini, masalan, har xil jamg'arma gipotezalarning ta'sirini (keynscha, klassik, linear va linear bo'lmagan va boshqalar), mehnat va kapitalning geterogen jihozlanishi, aholi o'sishining har xil tezligini, identifikatsiyaga intilayotgan va intilmaydigan determinantlarni ajratish maqsadida soliqqa tortish yuzasidan o'rganib chiqdi. U, ayniqsa, shaxsiy daromadlarni taqsimlash harakati, shuningdek, "Barqaror davlat" modelining xususiyatlari bilan qiziqdi.

Stiglitz modeli ilgari Solouning neoklassik o'sish modeli uchun ishlatilgan farazlarga asoslanib, iqtisodiyotda mavjud bir xil iqtisodiy subyektlarni o'rgandi. Bir hil individual gipotezasi mulkiy sinflar haqidagi geterogenlik haqidagi quyidagi taxmin orqali kiritiladi: iqtisodiy agentlar ular tegishli bo'lgan mulk sinfida bir xil. Bir xil mulk toifasidagi barcha shaxslar o'z ixtiyorida bir xil mulkka ega.

Demak, iqtisodiyot subyektlari ishchi kuchi bilan jihozlanishi jihatidan bir xil. Shunga ko'ra, ular ham mehnat bozorida bir xil ish haqi miqdorini oladilar. Ular individual asosiy kapitalga *ki* qarab farq qiladi. Aholi jon boshiga ishlab chiqarish *k*-jami kapital intensivligining funksiyasi.

Stiglitz tejash funksiyasini modifikatsiyasida neoklassik o'sish modeli doirasida dinamik taqsimot ham paydo bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi, bu mulkni taqsimlashda doimiy geterogenlikka olib keladi. Saqlash funksiyasining muqobil formulalarini bunday taqqoslashda qanday sharoitda bir hil va geterogen taqsimot natijasida olinadi degan xulosaga keldi. Shu maqsadda u avtonom jamg'arma, linear bo'lmagan va sinfga xos jamg'arma stavkasi, klassik jamg'arma gipotezasining oqibatlari va nihoyat jamg'armani **nafaqat**

⁸ Stiglitz J.E. The Effect of Income, Wealth, and Capital Gains Taxation on Risk-Taking. The Quarterly Journal of Economics, 83, 1969. P. 263-283.

daromad, balki mulkning funktsiyasi sifatida ko'rib chiqdi.

Shuningdek, Kaldor va Stiglitzdan tashqari, boshqa post-kenschilar, Joan Robinson va Luidji Pasinetti jamg'arma stavkasini endogenlashtirish masalasini ishlab chiqishga o'z hissalarini qo'shdilar. Shunday qilib, Robinson foydaning ikki sinfini ajratadi: foyda (foizli foyda ham shu toifaga kiradi) va ish haqi, bu turdagi foydalar jamg'armaga moyillikning har xil xususiyatlariga mos keladi. Robinsonning asosiy modeli ishchilar barcha foydalarini sarflaydi degan taxminga asoslanadi; bu holda jamg'armaning yagona manbai foyda. Ish haqidan jamg'arma yo'q degan taxmin modelni shakllantirishni osonlashtiradi, bundan tashqari, bu taxmin undan kelib chiqadigan xulosalarga sezilarli ta'sir ko'rsatmaydi. J. Robinson tomonidan ko'rib chiqilgan modelning asosiy postulati shundaki, foyda olishdan jamg'arma moyilligi ish haqidan jamg'arma moyilligidan oshadi. Bu taxmin yetarilicha mustahkam "empirik asosga" asoslangan; uni tasdiqlash, xususan, zamonaviy korporatsiyaning taqsimlanmagan foydalarni jamg'arishga moyilligining o'ziga xos xususiyati bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Boshqa nazariya Luigi Pasinetti tomonidan taklif qilingan. Ishchilar oldindan taxmin qilinganidek jamg'armasligi ehtimoldan yiroq emas. Shunga ko'ra, agar ishchilar jamg'arish uchun tejashga qodir bo'lsa, unda biz kapitalning ikki xil "turini" nazarda tutishimiz kerak: "ishchilar kapitali" K' bo'lsin va "kapitalistik capital" - K bo'lsin, keyin jami jamg'armalar quyidagicha bo'ladi:

$$S = S_r + s'(g' + w).$$

Ishchilar ham daromaddan, ham ish haqidan tejashadi. Ishchilarga o'z kapitalidan foizlar to'lanishi kerak, xuddi kapitalistlar o'z kapitalidan tushgan foydani oladilar. Raqobat va arbitraj orqali Pasinetti ishchilar va tadbirkorlar kapitalining foyda nisbati / foizlari teng ekanligini ta'kidladi.

$$r / K = r' / K' = r,$$

bu yerda r - ishchilar foydasi.

Agar, S - kapitalistlarning jamg'armasi, S' - ishchilarning foydadan jamg'armalari bo'lsa:

$$S / K = S' / K' = g.$$

Uzoq muddatli barqaror holatda, foyda nisbati ham tadbirkorlar, ham ishchilar uchun teng bo'lishi kerak, ya'ni $r/S = r'/S'$. Aks holda, agar ushbu sinflardan birida farovonlik ko'rsatkichi yuqori bo'lsa, unda taqsimotda va shuning uchun yalpi talab tarkibida o'zgarishlar bo'ladi. Uzoq muddatli

muvozanatda umumiy talab barqaror bo'lishi kerak, demak bu zarur shart. Biroq, bu shart natijasida:

$$r / sr = r' / s' (w + '),$$

bu yerda - s va s' - kapitalistlar va ishchilarning jamg'arishga cheklangan moyilligi. Ishchilar ish haqidan jamg'arishga ajratadilar(w), shuning uchun ham kapitalistlar foyda (r') dan jamg'armaga ajrata oladilar va saqlaydilar:

$$s' (w+r') = sr'.$$

Endi, agar investitsiyalar jami jamg'armalarga teng bo'lsa, demak:

$$I = s'(w + r') + Sr,$$

keyin oldingi munosabatdan foydalanib, biz quyidagilarni olamiz:

$$I = Sr' + Sr = S (r + r').$$

Keling, umumiy daromadni $P^* = qP + P'$ deb ataymiz, bundan $I = qSP^*$ yoki

$$P^* = (I/s) I.$$

Shuning uchun uni quyidagicha ifodalash kerak:

$$r = (P^* / K) = (I/s) I / K = g,$$

Ya'ni, barqaror davlatda uzoq muddatli o'sish uchun faqat kapitalistlarni qutqarish moyilligini ko'rib chiqish kerak. Ishchilarni qutqarish moyilligi hisobga olinmasligi mumkin, faqat kapitalistlarning jamg'armalari muhim.

Solou modelining keyingi rivojlanishi Kass-Koopmans-Remsi modeli endogen darajasi asosida hisoblanishida ko'rib chiqiladi.

9.3 Kass-Koopmans-Ramsey modeli. Iqtisodiyotda individuumni qarorini jamg'arish me'yorini shakllanishiga ta'siri.

Jamg'arma stavkasining endogenizatsiyasini ko'rib chiqish mikroiqtisodiy asoslanishni talab qiladi, chunki mulkni real kapital shaklida jamg'arishi va shu tariqa iqtisodiyotning o'sishi iste'mol va jamg'armalarni vaqtincha taqsimlash to'g'risidagi individual qarorlar natijasidir. Ko'rinib turibdiki, vaqt o'tishi bilan daromad doimiy qiymatga ega bo'lmaydi va iste'mol ham o'zgaradi, chunki uy xo'jaliklari ma'lum darajadagi daromadni boshqaradilar. Biroq, ular iste'molning bir xil oqimini afzal ko'rishadi va shu bilan boyliklarining bir qismini ma'lum vaqtga o'zgartiradilar. Darhaqiqat, agar hozirgi uy xo'jaliklari o'zlariga qaraganda ko'proq daromad olishni xohlasalar, bu kredit olish zarurligini bildiradi. Hozirgi iste'moldan kelajak foydasiga voz kechish jamg'armaning shakllanishiga olib keladi. Vaqt o'tishi bilan iste'molning bunday o'zgarishi chidamliligi bilan ajralib turadigan va vaqt o'tishi bilan o'z xususiyatlarini yo'qotmaydigan tovarlarning mavjudligi, shuningdek, bu

tovarlarning almashinuviga vositachilik qiladigan moliyaviy va kapital bozorlarining mavjudligi tufayli mumkin bo'лади.

Iqtisodiy o'sishning zamonaviy makroiqtisodiy nazariyasining mikro-poydevorlari asosini 1928 yilda Frank Remsi qo'ydi, uning mikroiqtisodiy vaqtlararo jamg'arma qarorini shakllantirish bilan.⁹ Bu asosni 1965 yilda D. Kass va T. Koopmans mustaqil ravishda davom ettirdilar, ular neoklassik Solou o'sish modeliga ilgari ekzogen jamg'arma tezligi sifatida qaraladigan endogenizatsiya qilish uchun vaqt oralig'ida individual modelni optimallashtirish tamoyillarini kiritdilar. Ular Solou modelini, bir tomondan, ekzogen tarzda o'sib borayotgan aholiga, ikkinchi tomondan, uzoqdan iste'mol qilish vaqtining foydaliligi pastroq bo'lgan tomonni (diskontlash tushunchasi) kengaytirdilar.¹⁰ Ushbu modifikatsiyaning natijasi - Kass-Koopmans-Remsi modeli (Cass-Koopmans-Ramsey-Model) deb nomlangan optimal o'sish modeli. Modelning asosiy shartlari quyidagilardan iborat.

1. Iqtisodiyot uzluksiz bir hil (ya'ni ularning ishlab chiqarish omillari va bir xil afzalliklari bilan jihozlanishiga bog'liq), rejalashtirish gorizont vaqti cheklanmagan shaxslardan iborat. Iqtisodiy agentlar mukammal ma'lumotga ega. Shunga o'xshash natijaga olib keladigan muqobil taxmin-bu vakillik agentlari deb nomlanish. Bu gipotezada, har xil xo'jalik yurituvchi subyektlarning qarorlarini vakillik agentlari orqali ko'rsatilishi mumkin bo'lgan tarzda birlashtirish mumkinligi juda soddalashtirilgan ko'rinadi. Ko'p sonli bir xil shaxslarning taxminlari ham muammoli emas, chunki ular o'rtasida deyarli bozor almashinuvi yo'q, aytish mumkinki, iqtisodiyotda Robinsons istiqomat qiladi. Rejalashtirishning cheksiz gorizontini hisobga olsak, agar agentlar oilaviy sulolalar deb talqin qilinsa, uning mavjudligi ishonchli bo'lishi mumkin.

2. Mehnat unumdorligi doimiy sur'atlarda o'sadi. Agentlar mehnat bozorida elastik bo'lmagan ishchi kuchi birliklarini taklif qilishadi. Boshlang'ich qiymatni $L(0) = 1$ deb belgilab, biz olamiz:

$$L(t) = e^{nt}. \quad (4)$$

Bu yerda aholi sonining ko'payishi, sulolaning ko'payishi ma'nosida, yakka tartibdagi uy xo'jaliklari sonining ko'payishi sifatida talqin qilinishi mumkin.

⁹ Ramsey F.P. A Mathematical Theory of Saving // The Economic Journal. 38. 1928. P. 549-559.

¹⁰ Cass D. Optimum Growth in an Aggregate Model of Capital Accumulation // Review of Economic Studies. 32. 1965. P. 233-240; Koopmans T.C. On the Concept of Optimal Economic Growth // The Econometric Approach to Development Planning. P. 225-287, North-Holland, Amsterdam, 1965.

3. Alohida uy xo'jaliklari iste'mol orqali o'z foydasini maksimal darajada oshiradi. Shu bilan birga, iste'molning avvalgi momenti, ularning vaqt oralig'idagi farovonligi keyingi vaqtga qaraganda yuqori bo'lishi bilan tavsiflanadi. Dam olishning foydaliligi davrlarning foydaliligining diskontlangan summasi sifatida olinadi

$$U(0) = \int_0^{\infty} U[Ct] e^{-\beta t} dt \quad (5)$$

$U[C(t)]$ davrlarining funktsional shakli birinchi Gossen qonuniga bo'ysunadi, ya'ni $U'[Ct] > 0$ $U''[Ct] < 0$.

Yuqoridagi taxminga binoan, $U[s(t)]$ davrlarining yordamchi funktsiyasi konkav, ikki barobar uzluksiz farqlanadigan funktsiya. E darajadagi βt - bu chegirma koeffitsienti, va $\beta > 0$ parametri vaqtni tanlash tezligini bildiradi. Shuni hisobga olish kerakki, vaqt o'tishi bilan uy xo'jaliklari soni n tezligi bilan ko'payadi. Bundan tashqari, umuman, kommunal xizmatlar cheklangan bo'lib qolishi kerak:

$$\beta - n > 0.$$

4. Yakka tartibdagi uy xo'jaligi iste'molchi daromadlari cheklangan holda iste'mol va tejash o'rtasida vaqtinchalik qaror qabul qiladi. Bu foizlar va ish haqidan tushgan daromadga tegishli. Uning mulkiy cheklovi quyidagicha:

$$k_t = W_t + (r - n - \sigma) \cdot k_t - C_t \quad (6)$$

bu yerda, W_t va $r(t)$ real foiz stavkasi yoki ish haqi;

σ - ekzogen va doimiy parametr, Solou modelida bo'lgani kabi, amortizatsiya tezligini bildiradi. Aholi jon boshiga asosiy kapital foiz stavkasi bilan ortadi va aholi sonining o'sishi bilan kamayadi, shuningdek amortizatsiya real va moliyaviy kapital miqdori sifatida ifodalanishi mumkin, va kredit olish ma'nosidagi moliyaviy kapital ham salbiy bo'lishi mumkin.¹¹

Biroq, "Ponzi o'yini" ning imkonsizligiga e'tibor qaratish, bunda kelgusida foizlar va kreditlarning qisman qaytarilishi kapitallashtiriladi (qarzni qayta moliyalashtirish), shuning uchun umuman qarz miqdori hech qachon qaytarilmaydi. Ammo biz bir hil oiladan boshlaganimiz uchun, intra va intertemporal kredit bozori yo'q.

5. Bir xil korxonalar bir hil tovarlar ishlab chiqarish uchun uy xo'jaliklaridan mehnat va kapital shaklida xizmat oladi, shuning uchun ham iste'mol qilish, ham investitsiya qilish mumkin va uning narxi birlik sifatida soddalashtirilgan. Ular neoklassik ishlab chiqarish texnologiyasi bo'yicha bu mahsulotni ishlab chiqaradilar, bu odatiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi, ya'ni

¹¹ Barro u Sala-I-Martin. 1995. Kap.2

individual omillarning chegaraviy daromadi ijobiy, lekin pasayish darajasi, birlik darajali linear bir hil (o'lehov iqtisodiyoti) va hukmronligi bilan tavsiflanadi. "Inada sharti" ning:

$$Yt = f[kt]. \quad (7)$$

Kommunal xo'jalikni maksimal darajada ko'paytirish farazidan tashqari, optimal o'sish modelining ikkinchi poydevori Solou tomonidan ishlatilgan neoklassik ishlab chiqarish funksiyasidir. Shuningdek, tadbirkorlik sarmoyaviy munosabatlarini tavsiflovchi aniq investitsiya funksiyasi yo'q.

Vaqtinchalik uy xo'jaliklarini optimallashtirishni ko'rib, biz quyidagi tenglamani chiqaramiz:

$$\psi c = c/c = -U'(c) / U''(c) c [r - (\beta + \delta)]. \quad (8)$$

Tenglama (8)-Keyns-Remsi qoidasi yoki Eyer tenglamasi, vaqt oralig'ida optimal iste'mol tanlovi. Iste'molning maqbul traektoriyasida aholi jon boshiga iste'molning o'sish sur'atining belgisi ko'p jihatdan daromadning amortizatsiyasidan tozalangan kapital omilining qiymatiga, ya'ni $r - \delta$ vaqtiga, shuningdek, β . Aholi jon boshiga iste'molning o'sish sur'atli darajasi $\sigma = -U'(c) / U''(c)$. o'rnini bosish egiluvchanligi bilan o'lchanadigan kommunal funktsiya qiymaligi bilan belgilanadi.

O'sish tezligi sof kapital daromadi diskont stavkasidan oshmaguncha, ya'ni $r - \delta > \beta$ uchun jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol ijobiy hisoblanadi. Uy xo'jaliklari bir-biriga ta'sir etuvchi ikkita omilni baholaydilar: bir tomondan, tashqi bozor qiziqishi, ikkinchidan, vaqtning ichki darajasi β . Bozor foizining hajmi jamg'armalarning jozibadorligini belgilaydi, bu esa joriy iste'moldan voz kechish uchun mumkin bo'lgan xarajatlarni bildiradi. Bunga qarama-qarshi, kelajaqdagi iste'molning minimal bahosining qiymati sifatida vaqtni tanlash tezligi $r - \delta = \beta$ holatida jamg'arish rag'batlari va diskont stavkasi muvozanatlanadi va o'sish sur'atli nolga teng bo'ladi. Uchinchi holatda, $r - \delta < \beta$ kelajaqdagi iste'molning minimal bahosidan ustun turadi va aholi jon boshiga iste'molning o'sish sur'atli manfiydir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, uy xo'jaliklari vaqt o'tishi bilan cheklangan kommunal xizmatlarni taqsimlashda o'zlarining maqbul yechimlariga intilishadi. Shunday qilib, hozirgi va kelajaqdagi iste'mol, jamg'armaning cheklangan daromadi, $r - \sigma$, joriy iste'moldan voz kechish shaklidagi uning marjinal xarajatlariga mos kelganda, bir-biri bilan aralashib ketadi, shuning uchun uy xo'jaliklari iste'mol va jamg'arma o'rtasidagi munosabatlarga befarq. Ular iste'molning bir xil tabiatidan chetga chiqishlari

mumkin, ya'ni agar iste'mol o'sishi yuqori foiz stavkasi bilan kompensatsiya qilinsa, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol ko'payadi.

Bularning barchasi oxir-oqibat jamg'arma stavkasini endogenlashtirishga imkon beradi:

- vaqt afzalligi asosida, agar odam yuqori foiz bo'lsa, kelajak uchun hozirgi imtiyozdan voz kechadi. Eng maqbul holatda iste'mol va jamg'armaning chegaraviy foydaliligi tekislanadi;

- iste'molning o'sish sur'atli foyda parametrlari (vaqt imtiyozlari, almashtirish elastikligi) va ishlab chiqarish omillarining jamg'arish darajasi bilan belgilanadi;

- iste'mol ishlab chiqarish kapitali va shaxsiy mulk sifatida umumiy mulkka bog'liq. Mulkdan iste'mol darajasi modelning tuzilish parametrlari, imtiyozlar va texnologik parametrlari, shuningdek bozor narxlarini bilan belgilanadi;

- iste'mol funksiyasi permanent daromad gipotezasining natijasini aks ettiradi (Permanent-Income-Hypothese), iste'mol umumiy mulkka mutanosib bo'lgan qiymatda. Permanent daromad - bu jismoniy shaxs kelgusi davrlarda kutadigan barcha daromadlarning o'rtacha qiymatini anglatadi.¹²

Kass va Kopmans ma'lum taxminlar ostida aniq muvozanat o'sish yo'li borligini ko'rsatdilar. Solou modeli doirasida ko'rsatilgandek, Barqaror holat har bir kishiga to'g'ri keladigan qiymatlar o'zgarmaydigan xususiyat bilan tavsiflanadi, ya'ni $k = y = c = 0$. Uzoq muddatli o'sish muvozanati v talab qiladi. $C = k = 0$, shuning uchun $c^* = k^*$ turg'un nuqtasi quyidagi ikkita shart bilan berilgan:

$$\begin{aligned} f'(k^*) &= \beta + \delta; \\ c^* &= f(k^*) - (n + \delta)k^*. \end{aligned} \quad (9)$$

Aholi jon boshiga iste'mol miqdori vaqt o'tishi bilan o'zgarmaydi. Ikkinchi tenglamadan ko'rinib turibdiki, turg'un holatda kapital - ishchi kuchini doimiy darajada ushlab turish uchun qancha kerak bo'lsa, shuncha iste'mol qilinadi. Iste'mol to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish hajmiga to'g'ri keladi, bu esa amortizatsiya va aholi sonining ko'payishi uchun zarur bo'lgan qo'shimcha investitsiyalarni kamaytiradi.

Shunday qilib, biz Kass-Koopmans-Remsi iqtisodiy modelida uzoq muddatli o'sish muvozanati mavjudligini aytishimiz mumkin. Unda aholi jon

¹² Гальперин В.М., Гребенников П.И., Леусский А.Н., Тарасевич Л.С. Макроэкономика: Учебник / Общ. ред. Л.С. Тарасевича. СПб.: Экономическая школа, 1994. Раздел 3.1.1.

boshiga iste'mol, kapital-mehnat nisbati, mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish omillari bahosi vaqt o'tishi bilan o'zgarib qaymaydi. Yig'ilgan qiymatlar ekzogen aholi sonining o'sish sur'atli bilan o'sadi.

Yuqorida ko'rsatilgandek, kelajaq va hozirgi iste'mol o'rtasida, ya'ni endogen aniqlangan jamg'armalik darajasi, uzoq muddatli muvozanat bilan, maksimal ajratilgan kommunal tanlov, mukammal raqobatbardosh bozorda o'sish Pareto uchun eng maqbuldir. Boshqalarning ahvolini yomonlashtirmasdan, sulolaning ba'zi a'zolari uchun qayta taqsimlash orqali ularning foydaliligini oshirish mumkin emas. Cheklangan resurslar tamoyiliga asoslanib, bunday qayta taqsimotni amalga oshiruvchi davlat organi ikkinchi farovonlik teoremasini qondiradigan vaqt oralig'ini tanlaydi.

Cass-Koopmans-Remsi model qarindoshining hal qiluvchi yangiliklari Solou modeliga normativ jamg'armalikning endogenizatsiyasi kiradi, u ikkita qo'shimcha parametr orqali kiritiladi: almashtirishning vaqt oralig'idagi egiluvchanligi va vaqtni tanlash tezligi.

Shunday qilib, Kass-Koopmans-Remsi modelga asoslanib, biz quyidagi xulosalar chiqarishimiz mumkin:

1) Agar omillar taklifi elastik bo'lsa, uy xo'jaliklari qo'shimcha ravishda ish vaqti va bo'sh vaqt o'rtasida optimal vaqt taqsimotini tanlash muammosiga duch kelishadi. Bo'sh vaqt foydali mahsulot sifatida, uy xo'jaliklari qarorlarini almashtirish imkoniyati paydo bo'ladi (bu holatni soddalashtirish uchun e'tibordan chetda qoldirish mumkin).

2) Agar aholi o'smasa, ya'ni ekzogen tarzda aniqlangan o'sish tezligi nolga teng bo'lsa, iqtisodiyot Solou modelida kabi statsionardir.

3) Agar Xarrod neytral ekzogen texnik taraqqiyotni Kass-Koopmans-Remsi modeliga birlashtirsak, egiluvchanlik xossalari nisbatan natija sifat jihatdan o'zgarib qaymaydi. Solou modeli natijalarini endogen tejash tezligiga ega modelga qo'shimcha soddalashtirmasdan o'tkazish mumkin. Barqaror holatda, jismoniy birliklarda o'lchanadigan aholi jon boshiga iste'mol doimiy texnologik taraqqiyot sur'atlari bilan o'sadi. Agregatlar texnologik taraqqiyot va aholi sonining o'sish sur'atlari yig'indisi bilan o'sadi.

4) Hukumat faoliyati modeliga integratsiyalashish mumkin ko'rinadi, bu esa jamg'arish haqidagi individual qarorlarga ta'sir qiladi. Shunday qilib, uzoq muddatli o'sish parametrlariga ta'sir qilish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. Klassik jamg'arish gipotezasining mohiyati nimada?

2. Nima uchun tadbirkorlar va ishchilarning tejash stavkalari Kaldor va Stiglitz modellarida farq qiladi?
3. Kass-Koopmans-Remsi modelidagi asosiy taxminlar qanday?
4. Vaqtlararo taqsimlash mexanizmi qanday?

10. IQTISODIY O'SISHNING ENDOGEN NAZARIYALARIDA TEXNIK TARAQQIYOT

10.1 Texnologik taraqqiyotning endogen o'sish modellariga qo'shgan hissasining ahamiyati. Errou-Romer modeli.

Kass, Koopmans va Ramsey tomonidan optimal o'sish modelini ishlab chiqish, vaqt oralig'ida iste'mol qilishning mikroiqtisodiy asoslanishi orqali, Solou modelining ilgari ekzogen tarzda berilgan jang'arma tezligini endogenlashtirishga qaratilgan edi. Ekzogen qiymat sifatida, populyatsiyaning o'sish sur'atlari, amortizatsiya darajasi va xususan, texnologik taraqqiyotning o'sish sur'atli model ichida qoladi. Muvozanatli o'sish yo'lida ekzogen texnologik taraqqiyot bo'lmasa, aholi jon boshiga makroiqtisodiy ko'rsatkichlar o'zgarmaydi. Kapitalning marjinal daromadi, uning rentabelligi pasayishi xususiyatiga ko'ra, barqaror holatga moslashish jarayonida, u vaqt imtiyozlari tezligiga teng bo'lgunga qadar kamayadi, shundan so'ng iqtisodiyotning o'sishi to'xtaydi. Uy xo'jaliklari iste'molining maqbul traektoriyasini tavsiflovchi Keyns-Remsi qoidasi shuni ko'rsatadiki, aholi jon boshiga iste'mol va asosiy kapitalning uzluksiz o'sishi faqat kapitalning marjinal daromadi vaqt imtiyozlaridan doimiy ravishda oshib ketganda mumkin bo'ladi. Faqat kapitalning uzluksiz rentabelligi uy xo'jaliklariga jang'arish uchun uzoq muddatli rag'batlar beradi.

Ekzogen texnik taraqqiyot omilining mavjudligi aholi jon boshiga daromadning uzoq muddatli o'sishini tushuntirishga imkon beradi, lekin o'sish sabablari haqida ma'lumot bermaydi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sish siyosati mohiyatan o'z poydevoridan mahrumdir, chunki o'sishning asosiy omili ekzogen tabiati tufayli "samoviy manna" rovida bo'lib, unga davlat siyosati ta'sir o'tkaza olmaydi. Solou modeliga asoslanib, o'z faoliyatining parametrlarini (xususan, byudjet va soliq mexanizmlarini) o'zgartirib, davlat iqtisodiy o'sish sur'atlariga uzoq muddatli ta'sir o'tkaza olmaydi.

Mumkin bo'lgan yo'l yuqoridagi dilemmadan "endogen o'sish nazariyasi" deb nomlangan modelni birinchi bo'lib ishlab chiqqan Pol Romer ko'rsatdi. Uning yondashuvi, keyinchalik R.Barroda bo'lgani kabi, ishlab chiqarishdagi

ijobiy tashqi ta'sirlar (tashqi ta'sirlar) ga asoslanadi. Ular ishchilarni ishlab chiqarish faoliyati jarayonida o'qitish natijasida vujudga keladi, bu g'oyani K. Errou ko'proq "amaliyot orqali o'rganish" (Learning by Doing) tushunchasi sifatida taklif qilgan. Ular texnologik taraqqiyotni vujudga keltiradi, iqtisodiyotda kapital rentabelligi pasayishining oldini oladi va shu bilan aholi jon boshiga daromadning uzoq muddatli o'sishiga yordam beradi. Shu bilan birga, tashqi ta'sirlarning o'ziga xos xususiyati borki, ularni har doim iqtisodiy tizimdagi shaxsiy munosabatlar doirasida amalga oshirish mumkin emas. Natijada, raqobat sharoitida bozorlarda faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiy subyektlar, ko'pincha (va Romer va Barro modellari doirasida, bu to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan) tashqi ta'sirlar tufayli, Pareto - resurslarni samarali taqsimlashga kelmaydi. Bu o'sishga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadigan davlat sarmoyasi uchun boshlang'ich nuqtadir.

Endogen o'sish nazariyasi shu tariqa o'sishning muvozanatli yo'li obyektiv ravishda mavjud bo'lgan an'anaviy neoklassik o'sish nazariyasining tub nuqsonini davolaydi. Bu holat P.Romerning quyidagi so'zlari bilan tavsiflanadi: "Siyosatchilarga tavsiyanomalar nuqtai nazaridan, o'sish nazariyasi unchalik ahamiyatli emas edi. Ekzogen texnologik o'zgarishlar va ekzogen aholi o'sish modelida hukumat nima qilgani muhim emas edi". (*"From the point of view of policy advice, growth theory had little to offer. In models with exogenous technological change and exogenous population growth, it never really mattered what the government did"*).¹³

10.2 Tashqi samaralar. Iqtisodiyotda jami kapital zaxirasi. Bilimlarni oqib turish samarasi. R.Lukas va X.O'zava modellari.

Endogen texnologik taraqqiyotga ega bo'lgan iqtisodiy o'sish modellarning yana bir guruhi Solou-residiumining o'sishiga yordam beruvchi omil sifatida inson kapitali jang'arishining rolini ko'rib chiqadi. Qoida tariqasida, inson kapitali - bu shaxsda mavjud bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar va ko'nikmalar zaxirasi, ba'zida u ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan motivatsion komponent va energiyani o'z ichiga oladi. Inson kapitalining qiymatini har xil darajadagi ta'lim, tarbiya, ishlash jarayonida ko'nikmalarga ega bo'lish, ma'lumot olish kabi investitsiyalar orqali to'ldirish mumkin. Inson kapitaliga sarmoya kiritish to'g'ridan-to'g'ri (masalan, pullik ta'lim xarajatlari)

¹³ Romer P.M. Capital Accumulation in the Theory of Long-Run Growth, in Barro, R.J. Modern Business Cycle Theory, Basil Blackwell, Oxford, 1989. P. 51.

va muqobil xarajatlarni talab qiladi.

Lukas modeli inson kapitalini shakllantirish g'oyasini chuqurlashtiradi va Uzavaning ko'p tarmoqli taqdimotidan foydalanadi. Texnik bilimlar ijobiy ishlab chiqarish tashqi tomoni sifatida Romer modelidan farqli o'laroq, investitsiya qarorlarining Lukasning yondashuvida inson kapitali to'planishi faol mahsuloti sifatida namoyon bo'ladi, resurslarni iste'mol qiladigan iqtisodiy jarayon, imkoniyat xarajatlarining sababi bo'lib xizmat qiladi va tadbirkorlik subyektlarining optimallashtirish to'g'risidagi individual qarorlarining izchil komponenti hisoblanadi. Oddiy iste'molchining joriy va kelajaqdagi iste'mol tanlovidan tashqari, uy xo'jaliklari jismoniy va inson kapitaliga investitsiyalar o'rtasida resurslarni maqbul taqsimlash to'g'risida qaror qabul qilishadi. Endogen o'sish nazariyasining yana bir tarmog'i tadbirkorlik tadqiqotlari va rivojlanishiga qaratilgan. Monopolistik raqobatning bozor shaklini ifodalovchi ushbu modelda firmalar innovatsion faolligi tufayli vaqtincha monopol daromadlarga erishadilar.

Zamonaviy o'sish nazariyalarida o'sishni belgilovchi omillar orasida inson kapitalining ustun rolini amalda hech kim bahslashmaydi. Neoklassik o'sish modelining kengayishi iste'mol tovarlari va jismoniy kapital sektorini yangi inson kapitalini ishlab chiqaruvchi ta'lim sektoridan ajratib qo'ydi. Bu yondashuv yuqorida ko'rsatilgan Uzava va Lukas modellarida yaqqol ifodalangan. Ularning modellaridagi taxminlar shundan iboratki, ta'lim sektori inson kapitalida nisbatan intensiv: shu tariqa o'qituvchilarning inson kapitali talabalarning inson kapitaliga o'tkaziladi (ishlab chiqariladi).

Inson kapitalining jismoniy kapitalga nisbatan yuqori nisbatiga erishish, shuning uchun uning ishlab chiqarish darajasining yuqori bo'lishi va o'sish sur'atlarining oshishi jamiyat taraqqiyotining muhim natijasidir. Inson kapitali ko'p bo'lgan davlatlar birinchi navbatda jismoniy kapitalga sarmoya kiritadi, shuning uchun inson kapitalining jismoniy kapitalga nisbati YaIMga real investitsiyalarning yuqori darajasiga olib keladi.

10.3 Ta'lim sohasida inson kapitalini jang'arilishi va iqtisodiy o'sish. Grossman-Xelpmanning modeli. Texnologiyalar diffo'ziyasi. Texnologik ustunlik.

Iqtisodiyotda inson kapitalining qiymati bilan yaqin ta'sir o'tkazishning yana bir muhim omili bu texnologiyaning tarqalishidir. Uzoq vaqtdan beri davom etayotgan iqtisodiy o'sish nazariyalarining eng qiziq tomoni yetakchi

mamlakatlarda texnologik taraqqiyot va innovatsiyalarni hisobga oladigan Romer va Grossman-Xelmen tomonidan tasvirlangan. Ular ochiq iqtisodiyot doirasida mamlakatlar o'rtasida inson kapitalini qayta taqsimlashga ruxsat berilgan uch sektorli (TTIT sohasi, oraliq va yakuniy tovar ishlab chiqarish) modelidan foydalangan. Bu modellarda texnologik afzalliklar yangi turdagi mahsulotlar kashfiyoti (yangi turdagi ishlab chiqarish manbasi yoki yangi turdagi yangi mahsulot) yoki mavjud tovarlar sifatini yaxshilash sifatida taqdim etiladi. Bu afzallik maxsus tadqiqot ishlarini talab qiladi, garchi tadqiqot sohasidagi daromad ko'pincha tasodif elementi tufayli bo'lishi mumkin.

Tadqiqot uchun resurslardan foydalanishni rag'batlantirish, innovatsiyaning muvaffaqiyati uchun mukofot olishni talab qiladi. Endogen o'sish modellarida mukofot ishlab chiqarish innovatsiyasidan monopol renta shaklida bo'ladi, ya'ni, innovatsion monopol mavqe, agar uning birinchi egasi tijorat siri bo'lsa, u rasmiy ravishda patent himoyasida kiyingan taqdirda mavjud bo'ladi. Agar daromad kamaymasa, bu modeldagi o'sish barqaror bo'ladi, ya'ni yangi tadqiqotning rentabelligi yangi tadqiqot narxiga nisbatan kamaymaydi.

Turli iqtisodiyotlar o'rtasidagi konvergentsiyani o'rganish uchun tadqiqot natijalari, yangiliklarni ishlab chiquvchilar - yetakchilar tomonidan "yangilik izdoshlari"ga moslashish yoki ularga taqlid qilish jarayonini hisobga olgan holda qiziqarli. Bu holat Barrou va Sala-i-Martin kitoblarida ko'rib chiqilgan. "Ta'qibchilar" uchun taqlid qilish xarajatlari yetakchilar xarajatlariga nisbatan ahamiyatsiz tarzda modellashtirilishi mumkin, chunki ular yangiliklarni ishlab chiqish xarajatlari unchalik ahamiyatli emas, balki ishlab chiqarish predmeti aniqroq va ma'lum bo'lganligi uchun ham. Bu xulosa shuni ko'rsatadiki, izdoshlar yetakchilardan tezroq o'sadi va shuning uchun yetakchilarni quvib o'tish imkoniyatiga ega bo'ladi. Agar ta'qib qilinayotgan mamlakatlardagi tashqi muhit investitsiyalarga dushman bo'lsa, bu holat saqlanib qolmaydi, chunki innovatsiyalar egalarining huquqlari yetarili darajada himoyalangan, soliq darajasi yuqori va boshqalar.

Garchi jahon iqtisodiyoti nuqtai nazaridan innovatsiyaning rentabelligi pasayishi mumkin bo'lmasa-da, taqlid qilish jarayonida bu hodisaga duch keladi, chunki izolyatsiya chet eldan, ichki sharoitga osongina moslasha oladigan innovatsiyalar oqimini kamaytiradi. Bu odatiy konvergentsiyaga olib keladi: ta'qib qilayotgan mamlakatlar tezroq o'sadi, potentsial taqlidning qiymati oshadi va shuning uchun ularning jon boshiga tushadigan

daromadlarining kelajaqdagi qiymati yetakchilar qiymatiga to'g'ri keladi.

To'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalar texnologik imitatsiya va moslashishga ichki xarajatlar o'rnini bosishi mumkin. Mahalliy iqtisodiyot uchun bunday xorijiy faoliyat, hatto an'anaviy strategiyadan ham afzalliklarga ega: birinchidan, yangi texnologiyalarni yaxshi biladigan xorijiy ishlab chiqaruvchilar, texnologiyani boshqa joylarga moslashtirish xarajatlari past bo'lishi mumkin; ikkinchidan, to'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalar rivojlanmagan mamlakatlardan qarz olish natijasida yuzaga keladigan kredit bozori xavfi muammosini chetlab o'tadi; uchinchidan, agar ixtirochisi xorijiy patent huquqining predmeti bo'lsa, ichki patent xavfi yo'q va shunga muvofiq ixtiro egalari huquqlari yetarili darajada himoyalanganligi sababli ixtiroga egalik huquqini ro'yxatdan o'tkazish bilan bog'liq muammolar mavjud emas.

Texnologiyaning tarqalishi shtatning bu jarayonga sezilarli ta'sir ko'rsatishi va shu bilan inson kapitalining o'sishiga va natijada iqtisodiyotning o'sishiga hissa qo'shishi bilan ifodalanadi:

- yuqori darajadagi holatlarda. Boshlang'ich inson kapitalini rag'batlantirish choralarini yordamida davlat ilmiy yutuqlarni ishlab chiqarishga tatbiq etishga ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu tadqiqotlarni to'g'ridan - to'g'ri moliyalashtirish orqali ham, tarif va soliq imtiyozlaridan foydalangan holda xususiy tashabbuskorlik uchun shart - sharoit yaratish orqali;

- ta'minlash orqali ro'yxatdan o'tish bosqichida ham, mualliflik huquqlarini himoya qilish nuqtai nazaridan ham patent huquqi sohasidagi shaffoflik;

- to'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalarni ham, chet el texnologiyalari investitsiyalarini faol rag'batlantirish orqali. To'g'ridan - to'g'ri sarmoya kiritilganda, texnologiyaning tarqalishi, "o'z-o'zini o'rganish" kontsepsiyasining asosini tashkil etuvchi g'oya bilan birga, mamlakat ichidagi inson kapitalining o'sishiga yordam berishi kerak.

10.4 Xorijiy texnologik investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Xorijiy kapitalni qarz olish imkoniyati iqtisodiyotning barqaror davlatga moslashish jarayonini kengaytiradi, deb ishoniladi. Ishchi kuchi-kapital nisbati past bo'lgan iqtisodiyot barqaror holatiga nisbatan xorijiy investitsiyalarni olishga moyildir, yuqori ko'rsatkichli iqtisodiyot esa qarz beruvchi vazifasini bajaradi. Mukammal xalqaro kredit bozoridagi eng oddiy vaziyatda va kapital

to'plashga moslashish xarajatlari bo'lmasa, ishchi kuchi uchun boshlang'ich sarmoya darajasi bo'lgan kichik iqtisodiyot uzoq muddatli kapital, ishlab chiqarish va ish haqi. Xorijiy ssudalar yoki to'g'ridan - to'g'ri xorijiy sarmoyalar hisobidan moliyalashtirilmaydigan asosiy kapitalni inson kapitalidan sezilarli darajada ajratish yanada aniqroqdir. Kapitalning bunday to'planishi ichki jamg'armalarning zarur elementi hisoblanadi. Bundan tashqari, inson kapitali hajmini kengaytirish uchun tuzatish xarajatlari katta ahamiyatga ega, shuning uchun investitsiyalar rentabelligini yo'qotmasdan inson kapitalini ko'paytirish jarayonini tezlashtirish mumkin emas. Bu holat shuni ko'rsatadiki, ochiq iqtisodiyot uchun konvergentsiya darajasi yopiq iqtisodiyotga qaraganda ancha yuqori bo'lishi mumkin emas.

Bu xulosani empirik tadqiqotlarning ayrim qismlari tasdiqlaydi. Birinchidan, mamlakatlarning yaqinlashish tezligi mamlakatlar mintaqalariga qaraganda biroz sekinroq, garchi mintaqaviy darajadagi kapital harakatchanligi ancha yuqori. Ikkinchidan, AQShning alohida shtatlariga nisbatan ishlab chiqarishni o'lchash uchun konvergentsiya darajasi (shtat ishlab chiqarish ma'lumotlari asosida) daromad o'lchovlariga o'xshaydi (shaxsiy daromad statistikasi asosida). Agar kapitalning harakatchanligi asosiy element bo'lganida, konvergentsiya darajasi ishlab chiqarish uchun (va ishlab chiqarish kapitalining qiymati) daromaddan (va ichki aktivlar qiymatidan) yuqori bo'ladi.

To'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalar texnologik imitatsiya va moslashishga sarflanadigan ichki xarajatlarni almashtirishi mumkin. Bunday xorijiy faoliyat hatto mahalliy taqlidga qaraganda afzalliklarga ega: birinchi navbatda, yangi texnologiyalarni yaxshi biladigan xorijiy ishlab chiqaruvchilar texnologiyani boshqa joyga moslashtirish xarajatlarini kamaytirishi mumkin; ikkinchidan, to'g'ridan - to'g'ri xorijiy investitsiyalar rivojlanmagan mamlakatlardan qarz olish oqibatida yuzaga keladigan kredit bozori xavfi muammosini chetlab o'tadi (agar to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar tomonidan taqdim etiladigan qo'shimcha garovlar ssuda amalga oshirilganidan ko'ra yaxshiroq bo'lsa); uchinchidan, agar ixtirochi chet el patent huquqi subyekti bo'lsa va shuning uchun javobsiz taqlid qilish xavfiga duch kelmasa, yangilikni rag'batlantirish yaxshiroqdir.

Bu turdagi xorijiy sarmoyalar bir qator tadqiqotlarda, xususan, Singapurdagi vaziyatni o'rganishda, iqtisodiy o'sish jarayonida muhim deb ta'riflangan. Young, shuningdek, texnologiyaga taqlid Gonkongning rivojlanishida muhim rol o'ynaganligini ko'rsatdi va ko'plab tadqiqotchilar

Yaponiya va Tinch okeani mintaqasidagi boshqa mamlakatlar boshqa joylarda topilgan g'oyalarni moslashtirishda muvaffaqiyat qozonganligini ta'kidladilar. Barrou nuqtai nazaridan, tadqiqot o'tkazilgan mamlakatlarning keng doirasi uchun texnologiya tarqalishi va xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o'sish va yaqinlashuviga ta'sirini tizimli ravishda baholaydigan tadqiqotlar yo'q.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy siyosat nuqtai nazaridan iqtisodiy o'sishning ekzogen tushuntirishining yo'qligi nima?
2. P. Romerning yondashuvining asosi qanday to'ldiruvchidir?
3. R. Lukas va X. Uzava modellarida inson kapitalining o'rni qanday?
4. Texnologiyalarni tarqatish jarayonining mohiyati nimada?
5. Xorijiy investitsiyalar texnologiyasi iqtisodiy o'sishga qanday ta'sir qiladi.

11. IQTISODIY O'SISHNING ENDOGEN NAZARIYALARIDA ISHCHI KUCHI TAKLIFI VA AHOLI SONINING O'SISHI

11.1 Bandlik va bo'sh vaqt o'rtasida tanlov mikroiqtisodiy tahlil.

Ishchi kuchi taklifi va iqtisodiy o'sish. Mehnat resurslari: miqdor va sifat ko'rsatkichlari, iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Endogen o'sish nazariyalari doirasida mehnat omilining subyeksi bo'lgan shaxslarni tanlashning quyidagi endogen parametrlari aholi sonining o'sish sur'atlariga ta'sir qiladi, deb hisoblanadi:

- bandlik va bo'sh vaqtni tanlash;
- tug'ish imkoniyatini tanlash;
- ish joyi va kapitalni tanlash (migratsiya tanlovi);
- iste'mol o'rtasidagi tanlov (jamg'arish nuqtai nazaridan) mulk) va inson kapitaliga investitsiyalar.

Oxirgi tanlovni biz qisman oldingi mavzular doirasida, xususan "Learning by Doing" kontseptsiyasini tahlil qilishda ko'rib chiqdik. Inson kapitali tushunchasi iqtisodiy adabiyotlarda yetarilcha batafsil ko'rib chiqilgan va XX-asrda unga qilingan investitsiyalar eng samarali bo'ldi. Bu haqda A.Smit birinchi marta "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish" ikkinchi kitobida aytib o'tdi va uni kapitalning tarkibiy qismi deb bildi. Inson kapitali nafaqat iqtisodiy omil rentabelligini oshirish, balki ishlab chiqarishni tashkil etish nuqtai nazaridan ham iqtisodiy o'sishning asosiy omiliga aylandi. Inson

kapitali kontseptsiyasini batafsil ko'rib chiqish bu kurs doirasidan tashqarida, shuning uchun qolgan komponentlarni batafsil ko'rib chiqaylik.

Ishlab chiqarish funktsiyasida, eng oddiy misoli Kobb-Duglas funktsiyasi, ishlab chiqarish jarayonining umumiy natijasi ishchi kuchi va kapital omillarining kiritish qiymatlari hajmiga bog'liq. Uy xo'jaliklarining har ikkala omildan foydalanish hajmi quyidagi alternativlarga bog'liq: mehnat omili uchun "jami vaqt" taomlari va resursini uning ikkita komponentiga taqsimlash - dam olish va ish vaqti. Shaxs ish vaqtining maqbul kombinatsiyasini tanlab, o'z farovonligini oshirishga intiladi, bu unga daromad keltiradi, uni keyinchalik iste'mol qilish uchun ham, jamg'arish uchun ham sarflashi mumkin (ya'ni, kelajaqqa iste'mol, va bu yerda zamonlararo qo'shimcha alternativa paydo bo'ladi), ya'ni daromadni hozirgi va kelajaqqa iste'mol o'rtasida taqsimlash va bo'sh vaqt, unga bo'sh vaqtini o'tkazish imkoniyatini beradi. Darhaqiqat, har bir bo'sh vaqt birligining narxi (ish haftasini va boshqa tashqi omillarni cheklaydigan qonunlar ko'rinishida mehnatdan foydalanishga hech qanday institutsional cheklavlar yo'q deb hisoblasak) iste'mol qilinishdan rad etishning imkoniyatli xarajatlarini ifodalaydi. Shunday qilib, iste'mol vaqtining umumiy vaqtini (shaxs ish vaqtida topgan barcha daromadini iste'mol qiladi deb taxmin qilganda) va jamg'arish orqali tejashning optimal taqsimlanishini tanlash orqali shaxsning farovonligini maksimal darajaga ko'tarish shartini shakllantirish mumkin. Bu yerda bo'sh vaqt (f) va iste'mol (c) o'rtasidagi cheklangan almashtirish darajasi:

$$MRS_{f,c} = \frac{\partial u + \partial f}{\partial u + \partial c} = w,$$

ya'ni dam olish va iste'mol o'rtasidagi almashinuvning cheklangan darajasi ish haqi stavkasiga (w) yoki iste'moldan voz kechish va bo'sh vaqtini iste'molga almashtirish imkoniyatiga teng.

11.2 Aholi sonini o'sishi va uning iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Texnologiyalarning rivojlanish tezligi va aholi jon boshiga to'g'ri

keluvchi daromad. Aholi o'sishi hisobiga odamlarni hayot sifati oshishi. Tomas Maltus fikri.

Solou modelida aholi sonining o'sish sur'atlarining yuqori bo'lishi har bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital miqdorini kamaytiradi va aholi jon boshiga daromad y_1^* darajasining past bo'lishiga olib keladi. y_1^* ning kamayishi iqtisodiyotni sozlash bosqichida (ma'lum bir qiymat y_1^* uchun) sekinroq o'sishga olib keladi. Bu modelda aholi sonining o'sish sur'atli ekzogen bo'lib,

bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital miqdorining barqaror holatiga ta'siri yangi kapitalning kirib kelishiga olib keladi, bu esa yangi ishchilarning mos kelishini ta'minlaydi.

Neoklassik modelda ishchilar, ish haqi stavkalari farqiga javoban, kapital va ishchi kuchi nisbati yuqori bo'lgan mamlakatlarga ko'chib o'tadilar (bu stabillashgan holatda). Aslida mamlakatlararo migratsiya mutlaq moslashuvchanlikka ega emas va bir qator cheklovli holatlar mavjudligi sababli, migratsiya jarayonlari neoklassik nazariyaning nazariy postulatida nazarda tutilgan sharoitda amalga oshirilmaydi. Mamlakatlararo ish haqi darajasidagi farqlardan tashqari, mamlakatlararo migratsiyani belgilovchi sifatida quyidagilarni ajratish mumkin:

- qabul qiluvchi mamlakatlarda muhojirlarni qabul qilishda qonuniy cheklovlar mavjudligi;
- yashash va ish joyini o'zgartirish uchun yuqori moliyaviy xarajatlar;
- lingvistik, madaniy farqlar;
- uy-joy mulkini, birinchi navbatda, uy-joylarni sotish va sotib olish bo'yicha yuqori transaksion xarajatlar;
- ta'lim darajasi, malakasini tan olishda birlashishning yo'qligi;
- ijtimoiy mavqeini yo'qotishning psixologik lahzalari va ijtimoiy mansublik (qarindoshlar, do'stlar, tanishlarning yo'qligi).

P.Barro bunday omillarni "joyida tuzatish" xarajatlari deb atadi va uning fikriga ko'ra, hatto AQSh ichidagi aholining migratsiyasi uchun ham ular ancha yuqori edi.¹⁴

Umuman, inson kapitali harakati jihatidan mehnat migratsiyasi muammosini iqtisodiy o'sishning determinantlarini tahlil qilishda hisobga olmaslik mumkin emas. Mehnatga layoqatli aholining migratsiyasi, birinchi navbatda, inson kapitali yuqori bo'lgan mamlakatning ta'lim, fan va ishlab chiqarish sohasidagi imkoniyatlarini kamaytiradi va hatto iqtisodiy o'sish sur'atlariga ko'p tomonlama ta'sir ko'rsatadi. Bir qator endogen modellar doirasida bu muammo quyidagicha hal qilinadi. Haqiqiy va potentsial "miyani to'kish"(utechka mozgov) muammolari davlat organlariga raqobatbardosh bosim o'tkazadi, bu esa davlatning ilm-fanga sarmoyasi nuqtai nazaridan ichki holatning yaxshilanishiga olib keladi va mamlakatda bilim to'planishining tashqi ta'sirini keltirib chiqaradi va shu bilan ichki investitsiyalarni kuchaytiradi. Shunday qilib, kapitalning qochishi bilvosita yuqori o'sish

¹⁴ *Straubhaar T* Ost-West – Migrationspotenzial wie gross ist es? HWWA Discussion Paper. § 137. Hamburg, 2001.

11.3 Genri Jorj g'oyalari. Iqtisodiy o'sish modellarida migratsiya.

Migratsiya tanlovi. Migratsiyani urbanizatsiyaga ta'siri.

Iqtisodchilar tug'ilish muammosini, odatda, uning mavjudligi asosan sotsiologik sabablar bilan belgilanadi va iqtisodiy toifalarga unchalik aloqasi yo'q, degan sababga ko'ra hal qilishga harakat qilishdi. Biroq, XX asrda ba'zi ma'lumotlar bu nuqtai nazarni shubha ostiga qo'ydi. Shunday qilib, ishbilarmonlik faolligi va tug'ilishning o'zgarishi o'rtasida barqaror munosabatlar aniqlandi. Agar iqtisodiy sharoitning yaxshilanishi sabab deb hisoblansa va buning natijasi tug'ilishning ko'payishi bo'lsa, unda bunday munosabatlar ma'lum bir kechikish bilan namoyon bo'ladi, ya'ni, iqtisodiy vaziyatning yaxshilanishi ma'lum vaqtdan so'ng yangi tug'ilgan sonining ko'payishiga olib keladi. Shu munosabat bilan, biz tug'ilish muammolarini o'rganishga bag'ishlangan amerikalik oilalarning bir qator so'rovlariga murojaat qilishimiz mumkin (bu so'rovlar AQShda Ikkinchi jahon urushidan sal oldin boshlangan). Tadqiqot natijalari tahlili iqtisodiy omillar va tug'ilish o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi (masalan, oilaning farzand ko'rish yoki tug'maslik qaroriga moliyaviy nuqtai nazardan ta'sir ko'rsatadigan vaziyatni ko'rib chiqishda), garchi bu natijalar aniq va aniq bo'lmasa ham. "Iqtisodiy imperialism" kontseptsiyasi doirasida ba'zi iqtisodchilar (ular orasida eng mashhurlari Garri S. Bekker va Xarvi Laybensteyn) tug'ish muammosi bilan bog'liq bo'lgan odamlarning xulq-atvori qaror qabul qilish nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilinishi kerak degan fikrni ilgari surdi; ular bu nazariyani bitta oilani iste'molchi deb hisoblab, iste'molchilarni tanlash kontseptsiyasining asosiy oqimida ishlab chiqdilar.¹⁵ Ularning fikrlash chizig'i quyidagicha edi.

Faraz qilaylik, oila bolalarga o'z ehtiyojlarini boshqa iqtisodiy tovarlarga o'xshash tarzda qondiradigan iste'molchi sifatida qaraydi. Ota-onalarning farzand ko'rish niyatini befarqlik egri chizig'ida tasvirlash mumkin, bunda bir o'qda bolalar soni, ikkinchisida tovarlar soni ko'rsatilgan. Grafikdagi o'zboshimchalik bilan tanlangan nuqta, bolalar soni va iste'mol tovarlarining aniq kombinatsiyasidan oilaning ma'lum darajada qoniqishini ko'rsatadi. Bolalar uchun mos keladigan "narx" masalasi mumkin. Bunday "bahoga"

¹⁵ *Becker G.S. An Economic Analysis of Fertility. B: Universities -- National Bureau Committee for Economic Research. Demographic and Economic Change in Developed Countries. Princeton N.Y., Princeton University Press, 1960. Leibenstein H. Economic Backwardness and Economic Growth. New York, John Wiley, 1957. Barro R.J., Becker G.S. Fertility Choice in a Model of Economic Growth / Econometrica. March 1989. P. 481-502; Schultz Th.W. (ed.). New Economic Approaches to Fertility. Journal of Political Economy 81. Part 2 (March/April 1973).*

bolalarni oyoqqa turg'izish uchun zarur bo'lgan har xil xarajatlarning "diskontlangan" qiymati kiradi, bunda bolani parvarish qilishning "imkoniyatli xarajatlari" hisobga olinadi (bolaning oilaviy daromadga "hissasi" ham hisobga olinishi kerak), shuningdek, turli davlat tomonidan beriladigan imtiyozlari. Shunday qilib, bolalarni tarbiyalashning "bahosi" quyidagi formulada ifodalanishi mumkin:

$$P = C_{ya} + C_a - I_a - G,$$

bu yerda C_{ya} -aniq xarajatlar (ozuq-ovqat, kiyim-kechak, o'yinchoqlar va boshqalar.); C_a - bolani tarbiyalash bilan bog'liq imkoniyat xarajatlarining qiymati (ota -onalar farzandlariga ajratgan soatlari sonida ifodalanadi); I_a - bolaning uy xo'jaligida ishtirok etishidan muqobil daromad (masalan, uyni tozalash vazifalari - uy bekasi xizmatlarini to'lash xarajatlarining muqobil daromadi); G - oilada bolalar tug'ilishi yoki borligi munosabati bilan o'tkaziladigan davlat o'tkazmalari miqdori (bolalar nafaqasi, soliq imtiyozlari va boshqalar).

Tovarlar narxi va doimiy daromad darajasiga qarab oilaviy byudjet bilan bir qatorda, bunday qiymatlar byudjet cheklovlari qatorini tashkil qiladi. Bunday tashqi cheklovlarning subyektiv qarorlar asosida qurilgan befarqlik egri chiziq-lari bilan o'zaro ta'siri, har xil did, narx va uning a'zolarining daromadlarini hisobga olgan holda, oila ehtiyojlarini qondirishi kerak bo'lgan bolalar va iste'mol tovarlari to'plamini aniqlaydi. Agar bolalarning nisbiy "bahosi" ko'tarilsa (masalan, tarbiya "narxi" iste'mol tovarlarining o'rtacha narxidan oshgani uchun), unda tovarlarning optimal to'plami jadval bo'yicha ko'proq tovarlarga va kamroq bolalar tomon siljiydi.

Agar kimdir mahsulotlarga qaraganda bolalarga qaraganda "jozibali" ekaniga ishonch hosil qilsa, u holda yana shu narsa takrorlanadi. Agar, nihoyat, uy xo'jaliklarining daromadi oshsa, optimal to'plamga ko'proq bolalar va ko'proq tovarlar kiradi, lekin o'sish mutanosib bo'lishi shart emas. Shunday qilib, muvozanat holatida bolalar soni oilaviy daromadlar va iste'mol tovarlari narxlarining bolalarning "narx-lari"ga nisbati bilan mutanosib ravishda o'zgaradi va bu mahsulotlarning bolalarga nisbatan ustunlik darajasiga teskari ravishda o'zgaradi. Homiladorlikni hisobga olsak, shuni aytishimiz mumkinki, bolalar ham, boshqa ehtiyojlar kabi, ehtiyojlarni qondirish manbaidir. Haqiqatan ham, agar bir oila boshqasidan o'ziga xos foyda olish istagi bilan farq qilsa (masalan, chet elga sayohat qilish istagi), unda siz oilani ko'paytirishga bo'lgan ehtiyoj yoki moyillik darajalarini topishingiz mumkin. Bundan tashqari, bolalar, oddiy

tovarlar singari, bepul emas va ko'pchilik ota-onalar, so'rovlar shuni ko'rsatadiki, buni yaxshi bilishadi. Homiladorlik davrida ayolga tibbiy yordam ko'rsatish xarajatlaridan tortib, bola o'qishi uchun to'lanadigan pulga qadar, tarbiya jarayoni bir qator oilalarning qo'lidan kelmaydigan katta xarajatlar bilan bog'liq. Kvazi-maltusiylik vaziyat, ko'pincha, yashash uchun yetarili mablag' bo'lmaganligi sababli, ota-onalar (birinchi navbatda, yolg'iz onalar) o'z farzandlarini tashlab ketganda paydo bo'ladi. Nihoyat, har xil tovarlar oilaviy daromad birligi uchun bir-biri bilan raqobatlashgandek, bolalar ham har xil tovarlar bilan raqobatlashadi. Ma'lum bir yilda yangi bola tug'ilishi, oila yangi mashina sotib olishdan yoki dengiz bo'yida dam olish uchun uzoq kutilgan ta'tildan voz kechishini anglatishi mumkin. Ehtiyojlar, narxlar, daromadlar - bularning barchasi odamlarning farzand ko'rish istagiga ta'sir qiladi. Va agar shunday bo'lsa, unda haqiqat borki, ota -onalar farzand ko'rishga yoki qilmaslikka qaror qilganda, o'z xohish-istaklari va imkoniyatlarini o'lchaydilar (ko'pincha ongsiz ravishda) va bu iqtisodiy nazariyada tasvirlangan iste'mol tovarlariga ustunlik tarzda sodir bo'ladi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, aqlli shaxslar uchun tug'ilishni tanlashga, kutilayotgan doimiy daromaddan tashqari, dastlabki uskunalar ham ta'sir qiladi (ko'paytirishga qaror qilgan yakka tartibdagi uying boshqa oila a'zolaridan ko'chirilgan kvartirasi bormi, u yerda narsalar bormi?). Yana bir muhim omil - pensiya ta'minoti. Shunday qilib, XX asrning oxirgi uchdan birida Evropada tug'ilishning sezilarli pasayishi pensionerlarni davlat tomonidan keng qo'llab-quvvatlashi va pensiyalarning nisbatan yuqori darajasi bilan bog'liq. Bu tug'ish yoshiga kirayotgan avlodga qarilikda davlat tomonidan oziqlanishiga umid qilish imkonini beradi. An'anaviy jamiyatga xos bo'lgan holat, qachonki ota-onalar bolalarga g'amxo'rlik qilsalar, bolalar esa o'z navbatida kelajaqqa qarilikda ota-onalariga g'amxo'rlik qilishlari kerak bo'ladi, ko'p mamlakatlarda bu o'z kuchini yo'qotadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, Har bir bola hayotining birinchi yillarida bolalarni "tug'ish" jarayonida eng katta xarajatlar - bu ona vaqti. Oilada bolaning "sifati" (uning salomatligi, ta'lim sifati) va bolalar soni o'rtasida almashtirish ta'siri mavjud. Bolalarning sifatiga investitsiyalar oilaviy daromadlar oshishi bilan ortadi, lekin onalarning boshlang'ich darajasi past bo'lgan qo'shimcha ta'lim tug'ilishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuni ham ta'kidlash joizki, ota-onalarning bolalarga sarmoyasining katta qismi tug'ish davri tugagandan so'ng amalga oshiriladi. Shu bilan birga, qaror qabul qilish,

qoida tariqasida, oiladagi daromadlarning hozirgi holati bilan bog'liq va daromadning noaniqligi tug'ilish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun, qoida tariqasida, oilaning hayot siklining dastlabki bosqichida yashash uchun zarur vositalarning yetishmasligi tug'ilishning o'sishiga to'stinlik qiladi. Boshqa tomondan, o'qishga qaytish tezligining oshishi, ishlab chiqarishda ayollar ulushining oshishi bolalar sifatiga bo'lgan talabni rag'batlantiradi va shu tariqa rivojlangan mamlakatlarda oila sonining keskin kamayishiga asos bo'ladi.

Ma'lumki, davlat tug'ilishni tanlashni ham ma'muriy (bitta oila - Xitoyda bitta bola), ham iqtisodiy choralar (qoida tariqasida, yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash, bolali oilalarga soliq chegirmalari, bir martalik tug'ish nafaqalar, turar joylari va boshqalar) orqali tartibga solishi mumkin.

Shu bilan birga, tug'ilishni oqilona rejalashtirish holati har doim ham bolalar o'limi darajasi yuqori bo'lgan uchinchi dunyo mamlakatlari uchun mos emas. An'anaviy tug'ilishni rejalashtirish faqat bola tug'ilishini nazarda tutadi, befarqlik egri chiziqlari bilan ifodalangan iste'mol tirik qolgan bolalarni hisobga oladi, bu esa ota-onalar xohlaganidan kam. Shuning uchun, tahlil jarayonida chaqaloq va bolalar o'limi faktini cheklovchi omil sifatida hisobga olish kerak. Ma'lum bir bolaga ega bo'lishga intilayotgan oila uchun yangi tug'ilgan chaqaloqlar soni qancha ko'p bo'lsa, o'sha jamiyatda bolalar o'limi darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Darhaqiqat, ilgari ko'plab mamlakatlarda go'daklar va bolalar o'limining darajasi shunchalik yuqori bo'lganki, ota-onalar "ortiqcha" bolalar uchun emas, balki kerakli bolalarga ega bo'ladimi, degan xavotirda edilar. Bunday vaziyatda tug'ilishning kuzatilishi oilaning iqtisodiy sabablariga bog'liq emas, balki uning "tabiiy tug'ilishi" bilan belgilanadi, ya'ni tug'ilish hech narsa bilan cheklanmagan sharoitda odamlarning ko'payish qobiliyatiga bog'liq. Bu hozirda uchinchi dunyo mamlakatlarida aniq namoyon bo'lmoqda, bu yerda aholi sonining ko'payishi "qashshoqlik tuzog'i" ning paydo bo'lishiga olib keladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Individual tanlovining qaysi tarkibiy qismlari iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir qiladi va nima uchun?
2. Indie - turining umumiy vaqt manbasi qanday taqsimlanadi?
3. Migratsiyani qanday omillar belgilaydi va cheklaydi?

4. “Oilaviy iqtisodiyot” ga o‘shish nazariyalarining qiziqishi oshganini nima izohlaydi?

5. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda "tug‘ilishni tanlash" nazariyasiga asoslangan aholi o‘shish sur‘atlari o‘rtasidagi farq nima?

12. IQTISODIY O‘SHISHNING INSTITUTSIONAL VA EVOLYUSION NAZARIYALARI

12.1 Iqtisodiy o‘shishning institutsional jihatlari.

D.Nortning “Institutlar muhimdir” bu bayonoti XX-asrda tez rivojlanayotgan institutsional iqtisodiy nazariyaning asosiga aylandi. Institutsionalizm o‘z rivojlanishining bir necha bosqichlarini bosib o‘tdi va iqtisodiy o‘shish muammolari ham e’tiboridan chetda qolmadi.

Iqtisodiy o‘shishning institutsional jihatlari bir qancha nazariyalarda mavjud. Shu bilan birga, iqtisodiy o‘shishning eng aniq institutsional jihatlari XX-asrning ikkinchi yarmida ko‘rib chiqila boshlandi va quyidagi tarkibiy qismlar ajratiladi:

Birinchisi, odamlarning ehtiyojlarini qondirish muammosini hal qilishda xarajatlar nafaqat ishlab chiqarish omillarini ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilish (transformatsion xarajatlari) tufayli yuzaga kelishini tan olish, balki xo‘jalik subyektlarining o‘zaro ta’siri natijasidir. Oxirgi xarajatlar mulkiy huquqlarning bir shaxsdan boshqasiga o‘tishini va bu huquqlarning himoyasini (bitim xarajatlari) ta’minlaydi. Shu bilan birga, transformatsion xarajatlardan farqli o‘laroq, transaksion xarajatlar tovar yaratish jarayoni bilan bog‘liq emas. Iqtisodiyotda transaksion xarajatlarning mavjudligi va unga ijtimoiy tuzilmaning ta’siri ishlab chiqarish imkoniyati egri chizig‘ini chapga siljitadi va shu tariqa o‘shish sur‘atli pasayadi. Bu yo‘nalish birinchi navbatda 1991 yilgi Nobel mukofoti sovrindori R. Kouz tufayli ishlab chiqilgan.

Transaksiya xarajatlarining mavjudligi xo‘jalik yurituvchi subyektlarni qidirish xarajatlarini (maqbul narxlar, mavjud tovarlar va xizmatlar, sotuvchilar va xaridorlar to‘g‘risida yuqori sifatli ma’lumotlar), muzokaralar, tuzish xarajatlarini o‘z zimmasiga olishi bilan bog‘liq, mulkchilik huquqlarining himoyalaniishini ta’minlash uchun shartnomalar va ularning bajarilishini turli darajalarda nazorat qilish (firma ichida, firmalar o‘rtasida, firmalar va davlat o‘rtasidagi munosabatlarda). Transaksiya xarajatlarining mavjudligi xo‘jalik yurituvchi subyektlarni qidirish. Bu va boshqa moddiy, moliyaviy va kadrlar xarajatlari XX asrning ikkinchi yarmida, bitimlar sektori ko‘lami va

transaksiyon xarajatlar sezilarli darajada oshgan sari aniqroq oshdi. Shu munosabat bilan, institutsional nazariya doirasida institutlar transaksiya xarajatlarini tejash imkoniyati bilan izohlanadi. Shu bilan birga, transaksiyon xarajatlarning minimal darajasi milliy boylikni maksimal darajada oshiradi va shunga muvofiq faqat bitta qoidalar to'plami milliy boylikni maksimal darajada oshiradi. Shu bilan birga, samarasiz tuzilmadan samaraliroq tuzilishga o'tish g'oliblarni ham, yutqazuvchilarni ham keltirib chiqaradi, lekin umumiy yutuq umumiy yo'qotishdan oshib ketadi va shunga mos ravishda g'oliblar yo'qotilgan zararni qoplagan holda qolaveradi.

Iqtisodiy o'sishning institutsional nazariyalarining yana bir komponenti 1993 yilgi Nobel mukofoti sovrindori D.Nortning yondashuviga asoslangan. Institutlarni "odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etuvchi inson tomonidan yaratilgan cheklovchi tizimlar"¹⁶ deb ta'riflab, D.Nort institutlar evolyutsiyasini, institutsional o'zgarishlarning mohiyatini, shuningdek jamiyatda hozirgi vaqtda institutlarning bunday tuzilishi mavjudligining sabablarini o'rganadi. Tarixiy tajribaga murojaat qilish bilan tavsiflanadigan Nort yondashuvi bir qancha manbalarda "Yangi iqtisodiy tarix" deb nomlangan. Shu bilan birga, institutlar evolyutsiyaning uzoq yo'lini bosib o'tdi va hamma institutlar ham samarali emas. Shu bilan birga, ular odamlar tomonidan yaratilgan va ularning yaratilishi alohida shaxslar yoki ijtimoiy guruhlar, yoki umuman jamiyat manfaatlari mavjudligi bilan bog'liq. Institutsional nazariya doirasida institutlar raqobati, ularni tanlash, manfaatdor guruhlarning rasmiy institutlarni yaratishga ta'siri, bir-biri bilan yanada samarali muloqot qilish agentlari va boshqalar kabi masalalar ko'rib chiqiladi. Bu institutsional o'zgarishlar nazariyasi juda tez rivojlanmoqda. Bu yo'nalishda A.Alchian, J.Bukenen, S.Peyovichning yondashuvlari ajralib turadi, bunda institutsional o'zgarishlarning turli sabablari ko'rsatilgan.

Bunday holda, agar bitim imkoniyatlari egri chizig'i egri chizig'iga yetarilicha yaqin bo'lsa, ishlab chiqarish imkoniyatlari, keyin ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'ining joylashuvi mukammallik institutlari tomonidan belgilanadi. Aynan shu asosda, institutsional tizim rivojlanmagan mamlakatlar, aniqki, institutsional tuzilmani takomillashtirish orqali o'sishga tezroq erishishi mumkin, bu ijtimoiy imkoniyatlar egri chizig'ini transaksiyon imkoniyatlar egri chizig'iga yaqinlashtiradi. Bunday tuzilish elementlari, birinchi navbatda,

¹⁶ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. С. 17.

mulkdorlarning huquqlarini himoya qilish darajasi, huquqiy va ta'lim tizimining mukammalligi, korruptsiya darajasi, qora bozorning rivojlanishi va boshqalar.

12.2 U.Rostouni iqtisodiy o'sish bosqichlari nazariyasi.

Tarixiy-sotsiologik yo'nalishning etuk namoyondalaridan biri bo'lib 1961 yilda "O'sish bosqichlari" deb nomlangan kitobni chiqargan amerikalik iqtisodchi va sotsiologik U. Rostou hisoblanadi. U tomondan bayon etilgan konsepsiyada iqtisodiy o'sish va jamiyatning bir bosqichidan ikkinchisiga tarixiy o'sishi asosida uchta umumlashtiruvchi xarakteristikalarning prinsiplar farqlari yotadi:

- texnik rivojlanish darajasi;
- jamg'armalar me'yori;
- iste'mol darajasi;

Bu xarakteristika (tavsiflarning) larning farqlanishlariga muvofiq va shu bilan birga odamlarning qiziqishlarining o'zgaruvchanligiga mos ravishda U. Rostou o'sishning 5 ta bosqichini ajratib ko'rsatadi:

1. *(An'anaviy) sinfiy jamiyat bosqichi.* Bu bosqich quyidagilar bilan xarakterlanadi: statik muvozanat nyutondan oldingi fan va texnika, agrar xo'jalik, ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishining chegaralangan imkoniyatlari, iqtisodiy o'sishning past sur'atlari sababli daromadlarning tushishi sur'atlining yuqoriligi, R. Maltusning aholi joylashish qonunining muvofiq aholi soni va daromadlarning keyinchalik barqarorlashuvi, bu bosqichda milliy mahsulotni keng ishlab chiqarishga deyarli hech qanday sharoitlar yo'q.

2. *O'tish jamiyati.* Jamiyat rivojlanishidagi bu bosqich uning statik muvozanat holatidan siljishi uchun shart-sharoit yaratish bilan xarakterlanadi. Bunday siljish milliy daromadda jamg'armalar yillik normasining foizga o'sishida amalga oshishi mumkin.

3. *Industrial rivojlanishga o'tish bosqichi.* Bu bosqichda investitsiyalarning milliy daromaddagi ulushi 10% gacha oshadi. O'sishdan tashqari uchinchi bosqich ikki xususiyati bilan ajraladi. Hech bo'lmaganda bitta yuqori o'sish sur'atlariga ega bo'lgan sanoat tarmog'i mavjud bo'lish, shu bilan birga bu tarmoqni kengaytirishga ko'maklashadigan siyosiy va ijtimoiy struktura bo'lishi lozim. U.Rostou bu bosqichni sanoat revolyusiyasi sifatida ta'rifladi. U nisbatan katta bo'lmagan vaqt oralig'ini qamrab oladi: 20-30 yil.

4. **“Etuklikka yo‘l”**. Bu bosqichning analogi (o‘xshashi) bo‘lib industrial jamiyat hisoblanadi, uning rivojlanishi jamg‘arish me‘yorini milliy daromadning 20 % gacha oshishi bilan xarakterlanadi. Odatda bu bosqich 60 yil davom etadi. U.Rostou bu davr boshlanishini quyidagilar uchun hisoblagan: holatidan siljishi uchun shart-sharoit yaratish bilan xarakterlanadi. Bunday siljish milliy daromadda jamg‘armalar Buyuk Britaniya-1850 y., Shvetsiya – 1930 y., AQSH -1900 y., Yaponiya – 1940 y., Germaniya -1910 y., Rossiya – 1950 y., Fransiya -1910 y., Kanada – 1950 y.

Bu davrda urbanizatsiya jarayoni rivojlanadi: malakali mehnat ulushi oshadi, sanoatni boshqarish malakali boshqaruvchilar – menedjerlar qo‘lida mujassamlanadi.

5. **Oilaviy iste‘mol bosqichi**. Bu bosqichni iqtisodiyotdagi shunday holat xarakterlaydi, unda millatning ishlab chiqarish salohiyati iste‘molchilar uchun ishlaydi, iqtisodiyotning yetakchi sektori sifatida esa uzoq muddat foydalanadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi tarmoqlar ishtirok etadi. Bu eng uzoq bosqichdir. U.Rostouning hisoblashicha AQSH etuklik bosqichidan ommaviy iste‘mol bosqichiga o‘tishi uchun 100 yil kerak bo‘ldi.

O‘zining kengroq chiqqan “Siyosat va o‘shish bosqichlari” ishida U. Rostouning o‘shishning oltinchi bosqichi – hayot sifatini axtarish bilan chiqdi. Unda iqtisodiyotning yetakchi sektori xizmat ko‘rsatish sohasi bo‘lib, ijtimoiy progressning birinchi pog‘onasiga insonning ma‘naviy rivojlanishi ko‘tariladi.

U.Rostouning o‘shish bosqichlari nazariyasi o‘z davrining ijtimoiy fanida sezilarli hodisa bo‘ldi. U jamiyat tarixiy evolyusiyasiga yangicha yondashuvni ifoda etib, u sotsial-iqtisodiy formatsiyalarning marksistik konsepsiyasi va XX asr boshidagi texnologik o‘shish nazariyalaridan ko‘p jihatdan farq qilar edi.

U.Rostou moddiy ishlab chiqarishning ijtimoiy rivojlanishdagi yetakchi rolini, uning ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyoti bilan shartlashganini tan oldi. Shu bilan birga Rostou va iste‘molchilarning munosabati, jamg‘armalarning investitsiyaga, investitsiyalarning esa mahsulotlarga aylanishi bilan cheklanmasligini ko‘rsatishga harakat qilgan bo‘lsa, boshqa tomondan – iqtisodiyot va jamiyat tarixiy evolyusiyasining umumiy nazariyasini yaratishga urindi.

Bunga qaramasdan U.Rostou nazariyasi juda ham umumiy xarakterga ega bo‘lib ko‘proq o‘shish tarixining davriyligiga yo‘naltirilgan va iqtisodiy o‘shish manbalari va mexanizmi haqida kamroq bayon etadi. Ko‘pgina g‘arb mualliflari uchun tadqiqot predmeti bo‘lib keng ma‘nodagi emas, balki tor ma‘nodagi

iqtisodiy o'sish xizmat qiladi. U xiokeynechilik va neoklassik yo'nalish vaqillari tomonidan ishlab chiqilgan.

12.3 Iqtisodiy o'sishning evolyusion nazariyasi.

Iqtisodiy dinamika masalalari evolyutsion iqtisodiy nazariya doirasida ko'rib chiqiladi. Ko'p jihatdan, bu neoklassik nazariyaning kamchiliklariga munosabat sifatida paydo bo'ldi. Bu yerda neoklassik nazariyaning asosiy kamchiliklari bor, ular:

- texnologik taraqqiyotning ekzogen tabiati, uning iqtisodiy o'sishga qo'shgan hissasini aniqlashning qoldiq xarakteri;

- haqiqiy emasligi mavjud texnologiyalar haqidagi taxmin. "Neoklassik ta'limot taxminlarga asoslangan, har qanday davrda firma tanlashi mumkin bo'lgan texnologik variantlarning keng doirasi mavjudligi; ular orasida ilgari hech qaysi kompaniya tanlamagan variantlar bor"¹⁷. Iqtisodiy o'zgarishlarning evolyutsion nazariyasi bunday taxminning bema'niligi haqida gapiradi va o'z versiyasini taklif qiladi, unga ko'ra, ma'lum bir davrda ma'lum bir firma ma'lum texnologiyaga ega va uni o'zgartirish uchun ikkita shart bo'lishi kerak: bu firma ilmiy-tadqiqot ishlarini olib boradi va ma'lum vaqtni o'tkazadi;

- mikroiqtisodiy ma'lumotlarga mos kelmasligi. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasi makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan ishlaydi va shuning uchun mikroanalizga umuman mos kelmaydi, ko'plab tadqiqotchilar esa texnologik o'zgarishlar jarayoni to'g'risida juda qiziq faktlarni kashf qilishdi, mikro bosqichda tadqiqot olib borishdi.

Shunday qilib, iqtisodiy o'zgarishlarning evolyutsion nazariyasining maqsadi mikroiqtisodiy ma'lumotlardan asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni ishlab chiqaradigan modelni yaratish edi, shu bilan birga iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasining tarkibiy qismlarini, ishlab chiqarish funksiyalari, firmalarning xatti -harakatlarini maksimal darajada oshirishga qaratilgan.

Iqtisodiy o'zgarishlarni o'rganishning evolyutsion yondashuvining muhim jihati - bu an'anaviy analitik usullar yordamida oldindan aytib bo'lmaydigan natijalarni olish imkonini beruvchi simulyatsion kompyuter modellarining keng qo'llanilishi.

Modelning mohiyati quyidagicha: simulyatsion kompyuter dasturi yordamida bir qator firmalar faoliyat ko'rsatadigan va bitta mahsulot YaIM ishlab chiqarilgan iqtisodiy muhitning modeli yaratildi. Har qanday vaqt

¹⁷ Нельсон Р.Р., Уинтер С.Д. Эволюционная теория экономических изменений. Пер. с англ. М.: ДЕЛО. 2002. С. 264.

oralig'ida har qanday firma uchta raqam bilan tavsiflanishi mumkin (ak; al; K), bu yerda (ak; al) - bu firma foydalanadigan texnologiya va K - uning asosiy kapitali. Modelning quyidagi o'ziga xos komponentlari aniqlandi:

1) firmalar qaror qabul qilish qoidalari - har bir firmaning maqsadi foydani ko'paytirish emas, balki mavjud texnologiya va mavjud resurslar yordamida ishlab chiqarishni ko'paytirishdir, yanada rentabelli texnologiyalarni sotib olishdan oldin ishlab chiqarishni to'xtatish imkoniyati chiqarib tashlandi;

2) qidiruv - firmalarning hozirgi texnologiyasini takomillashtirish bo'yicha faoliyati - modelda texnologik imkoniyatlar majmuasi orqali harakat shaklida amalga oshirildi, oldindan aytib o'tilganidek, texnologiyani o'zgartirish (bir davrdan ikkinchisiga o'tish) va ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish uchun vaqt kerak bo'ldi.

Quyidagi taxminlar ham qilingan. Qidiruv nuqtai nazaridan, hamma firmalar ham bu bilan shug'ullanmasligi kerak edi, lekin daromad darajasi 16%dan past bo'lganlarga, qolganlari hozirgi texnologiyalaridan "mamnun" deb baholandi, bu davrda ilmiy -tadqiqot ishlarini olib bormadi, kapital qo'yilmalarni afzal ko'rdi.

Investitsiyalar uchun - ilmiy-tadqiqot xarajatlari nolga teng bo'lgan taqdirda, firmaning sarmoyalari uning foydasiga teng deb taxmin qilingan, aks holda u tadqiqot va sarmoyalar o'rtasida (foyda) taqsimlangan.

Yangi firmalar bozoriga chiqish haqida - agar keyingi davr uchun qaror qabul qilganda, nol kapitali bo'lgan firma (potensial raqobatchisi) ma'lum qiymatdan yuqori daromad olgan bo'lsa, 0,25 ehtimollik bilan u ma'lum bir diapazondan tasodifiy aniqlangan kapital bilan sanoatga kirdi.

Bu tuzatishlar kompyuter modeliga kiritilgach, uni amalda sinab ko'rish vaqi keldi. Unda 1909-1949 yillardagi Solou vaqt seriyasida nazarda tutilgan 1909 yil uchun boshlang'ich shartlarni qo'yishga qaror qilindi. Bu qarorga ikkita holat sabab bo'ldi: birinchidan, bu haqiqiy ma'lumotlar, shuning uchun yangi modelning haqiqatga qanchalik mos kelishini tekshirish oson edi. Ikkinchidan, model hisoblagan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni Solou olgan ko'rsatkichlar bilan solishtirish mumkin edi. Natijada, model bu ko'rsatkichlarni yaxshi hisoblab chiqa olishi va Solou bilan o'rtacha ish haqi, mehnat mahsuloti, kapitalning mehnatga nisbati, tejashga cheklangan moyillik kabi ko'rsatkichlar borasida ozgina kelishmovchiliklar borligi ma'lum bo'ldi, butun vaqt oralig'ida 1909-1949, lekin faqat ba'zi vaqt oralig'ida. Olingan natijalar iqtisodiy o'sishni modellashtirishning tubdan yangi yondashuvi

topilganligini bildirishga imkon berdi.

Shunday qilib, biz iqtisodiy o'zgarishlarning evolyutsion nazariyasining iqtisodiy o'sishning neoklassik nazariyasidan quyidagi afzalliklarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin.

1) U iqtisodiy o'sishni raqobatbardosh bo'lmagan iqtisodiy agentlar (firmalar) ning mamlakatdan chiqib ketishi natijasi deb hisoblaydi, raqobatbardosh bo'lgan iqtisodiy makon va bu maqsadga erishish vositasi sifatida texnologik taraqqiyot, bu nafaqat iqtisodiy o'sishga yangi yondashuv, balki texnologik taraqqiyotga yangicha qarash haqida gapiradi.

2) Bu makroiqtisodiy iqtisodiy ma'lumotlarni tahlil qilishning ikkita yondashuvini - makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy birlashtirgan holda, mikroiqtisodiy apparat yordamida haqiqatni modellashtirish orqali ko'rsatkichlar.

Ko'p jihatdan evolyutsion nazariyaning kelib chiqishi Shumpeter iqtisodiy rivojlanish nazariyasida aks etgan. Aguyon va Xovitt bilan birgalikda Shumpeterning g'oyalari yangi turtki bergan Nelson va Vinter, individual ko'nikmalarga va ayniqsa, tashkilotchilikning "jamoaviy mahoratiga" e'tibor qaratadilar. Shu bilan birga, Shumpeterga qaytib, u iqtisodiy tizimni o'z-o'zini tashkillashtirish deb ta'riflashga urindi, oldindan belgilash va kategoriya apparati (xarajatlar, foyda, narx va boshqalar) bilan neoklassiklarning funktsional tahlilini rad etildi. Shu bilan birga, iqtisodiyot faoliyatining tarixiy shartlariga, birinchi navbatda, iqtisodiy nazariyani amalda qo'llash imkoniyati nuqtai nazaridan katta e'tibor qaratiladi. Shu nuqtai nazardan, evolyutsion yondashuv "Yangi iqtisodiy tarix" ga yaqinroq - qaytayotgan institutsional yondashuvning bir qismi, xususan, Smitning millatlar boyligi haqidagi savoliga, institutning nuqtai nazaridan D.Shimoliy so'zlari bilan tushuntirib, "nega ba'zi mamlakatlar boy, boshqalari esa kambag'al".

12.4 Neoklassik ishlab chiqarish funksiyasi.

"Nima sababdan ba'zi bir davlatlarda barqaror iqtisodiy o'sish mavjud, ba'zilar esa yo'q"? – iqtisodchilar tomonidan javob topilishi kerak bo'lgan asosiy savollaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda uzluksiz iqtisodiy o'sish mamlakatni boy qiladi.

Masalan, 1870 yilda AQShda jon boshiga to'g'ri kelgan daromad 2 244 dollarni, va 1990yilda esa bu ko'rsatkich 18 258 dollarni tashkil qilgan.

Shunday qilib real daromad 120 yil davomida har yili 1,75 foizga va aholi jon boshiga sakkiz barovar o'sib kelgan.

Yuqoridagi o'sish sur'atlaridan kelib chiqib, AQSh 1990 yilda dunyoning eng boy mamlakatlariga aylandi. O'sish sur'atlari ahamiyati qanchalik yuqori bo'lishini ko'rish uchun, faraz qilamiz, agarda AQSh da 1870 yildan bu ko'rsatkich 1,75 ni emas, balki, 0,75 ni tashkil qilganda nima bo'lar edi. Bu holda bu ko'rsatkich aholi jon boshiga 1990 yilda 5 519 dollarni tashkil qilgan bo'lar edi. Boshqacha qilib aytganda AQSh nafaqat boy davlat bo'lib hisoblanmagan bo'lar edi, balki bu davlat daromad darajasi Meksika yoki Vengriya davlatlari ko'rsatkichlari bilan barovar bo'lib hamda Gretsiya yoki Portugaliya davlatlariga nisbatan ming dollarga kam bo'lgan bo'lar edi. Endi faraz qilaylik yillik o'sish sur'atli 1,75 - 2,75 foizni tashkil qilgan bo'lsin. Bu holda aholi jon boshiga real daromad 60- 841 dollarni tashkil qilgan bo'lar edi. Aslida biz bu o'sish sur'atlariga erishgan davlatni faraz qilishimiz qiyin, chunki hozirgi vaqtgacha bu o'sish sur'atlariga erishgan bironta bir davlat yo'qdir. Lekin shu narsa ma'lumki 120 yil davomida o'sish sur'atli 1 foizdan yuqori bo'lgan. Yiliga 2,75 foizga erishilishini faraz qilishi qiyin, lekin aynan mana shu ko'rsatkich Yaponiya va Tayvan kabi mamlakatlarida kuzatilgan.

Bu misol, uzoq vaqt davomida o'sish sur'atlarini oshirish qanchalik zarur ekanligini ko'rsatadi. Qashshoqlik darajasi hamda aholi jon boshiga to'g'ri kelgan daromadga ham ta'siri sezilarli darajada emas deyish mumkin. Bunga qaramasdan iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillar tahliliga yaxshi e'tibor qaratilgani yo'qdir.

Birinchi iqtisodchi-klassiklar – A.Smit, D.Rikardo hamda Tomas Maltus – asosan o'z izlanishlarida uzoq muddatli iqtisodiy o'sish jarayonini tushunishga qaratishgan. Xuddi shu narsani XX asrning birinchi yarimidagi iqtisodchi-klassiklar haqida deyish mumkin, jumladan Djozef Shumpeter (1934) va Frenk Remzi (1928). Djona M.Keynsdan boshlab (bu asosan o'zining «oxir oqibat biz hammamiz o'lamiz» iborasi bilan tanilgan), iqtisodiy o'sish omillar sikllari hamda siyosatni ishlab chiqishga qaratilgan bo'lib, o'zining maqsadi oldiga bunga ta'sir etuvchi sikllarni bartaraf etishga qaratilgandir.

Iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli jarayoniga qiziqish 50-chi yillarda yana paydo bo'lib, u o'z navbatida R.Solouning (1956) va Trevor Svon (1956) kabi iqtisodchilar tomonidan kashf etilgan edi. Bu modellardan foydalanish neoklassik - kashfiyotchilarni XIX - asr iqtisodchi - klassiklar fikrlarini maquullashlariga to'g'ri kelgan. Bu fikrlarda, agar iqtisodiy o'sish fizik kapitali

orqali erishilgan bo'lsa, u holda barqaror iqtisodiy o'sishga erisha bo'lmaydi va faqatgina ilm-fan taraqqiyoti asosida barqaror iqtisodiy o'sishga erishish mumkin. 50-chi va 60-chi yillarda iqtisodiy o'sish nazariyasiga bo'lgan e'tibor kamayib ketdi. Asosiy sabablaridan biri bu o'sha vaqtlarda iqtisodiy o'sish nazariyasining texnik aspektlariga qaratilgan bo'lib, o'z navbatida haqiqat bilan uzoqlashib borildi.

80-chi yillarga kelib Pol Roumer (1986) dissertatsiyasidan keyin, iqtisodiy o'sish nazariyasi kelib chiqdi va uni "endogen iqtisodiy o'sish" deb atay boshladilar. Endi iqtisodchilar iqtisodiy o'sishning empirik aspektlariga e'tiborlarini qarata boshladilar. Ma'lumotlarni mavjudligiga asoslanib hamda iqtisodchi-amaliyotchilar bilan o'zaro muloqotda bo'lib, hozirga kelib iqtisodiy o'sish muammolarini hal etish borasidagi olib borilayotgan tadqiqotlar yanada qiziqish ortirdi.

Iqtisodiy o'sish neoklassik nazariyasining asosiy elementlaridan, ishlab chiqarish funksiyasi hisoblanadi. Faraz qilamiz, ishlab chiqarish omillarini uchta asosiy kategoriyalarga bo'linadi: kapital, mehnat va texnologiya. Ishlab chiqarish funksiyasi yuqoridagi uchta omilning iqtisodiyotda qanday qilib o'zaro bog'liqligini ko'rsatib o'tadi.

Osonlashtirish maqsadida biz YAIM ni pechene sifatida ko'rib chiqamiz. Ya'ni, pecheneni tayyorlash uchun biz uchta omildan foydalanishimiz kerak bo'ladi:

1) **kapital**. Pecheneni tayyorlashimiz uchun bizga un, shakar, kakao va duxovka kerak bo'ladi. Bu ishlab chiqarish omillarini kapital deyiladi. Kapital butun bir fizik omillaridan tashkil topgan bo'lib ular, asbob-uskuna, yo'l, kompyuter, bino. Bu mahsulotlarning bir-biriga o'xshash tomonlari shundan iboratki, ular fizik mahsulot hisoblanib, bular oldindan ishlab chiqarilgan bo'lishi kerak, ya'ni biz bu mahsulotlardan foydalanib, biron bir mahsulotni yaratamiz (bizning misolimizda - pechene). Boshqacha qilib aytganda ular oldingi ishlab chiqarilgan mahsulot, ammo ishlatilmay keyingi mahsulotlarni yaratish uchungina xizmat qiladilar. Bu fizik mahsulotlarni sotib olish investitsiya deb ataladi. Shunday qilib, kapital bu ishlab chiqarish omili sifatida tashkilotlar tomonidan sotib **olinadi**. «**K**» harfi bilan biz jami kapitalni ishlab chiqarish omili sifatida belgilaymiz.

2) **mehnat**. Pecheneni tayyorlash uchun bizga konditerlar ham zarur. Bu konditerlar o'z mehnatlarini yoki kapitalini sarflab pecheneni tayyorlaydilar. Bu asosiy omilni biz mehnat deb ataymiz. Biz mehnatni ishchi kuchi - ma'lum bir

vaqt ishlab faoliyat yuritgan bir guruh insonlarni ta'riflaymiz va o'z navbatida ular iqtisodiyotda o'zlarining mehnatlarini sarf qilib biron bir mahsulot yaratadilar. Ba'zi bir odamlar biron-bir sabablarga ko'ra (pensionerlar, bolalar, ishsizlar, nogironlar) YAIMni yaratishda katnasha olmaydilar.

Misol uchun ko'p mamlakatlarda ayollar ishlab chiqarish jarayonlarida jalb qilingan bo'lib, ular o'z navbatida YAIMni hisoblashda kiritilmaydilar. Chunki ularning mehnat faoliyatlari uy xo'jaliklarida ko'rsatiladi (uy xayvonlariga qarash, bolalarga qarash). Ammo ba'zi bir ishchilar malakasi boshqalarnikiga nisbatan yuqori bo'lishi mumkin. Shu sababdan malakasi past bo'lgan ishchilarning malakalarini oshirish uchun bu ishchilarga investitsiya kiritiladi, ya'ni ularni malakalarini oshirishda o'qitish, tajriba ortirish kabi jarayonlarni amalga oshirish mumkin. Bunday investitsiyalar inson kapitali deb yuritiladi. Bunday investitsiyalar asosan o'qitish yoki sog'liqni saqlashda ko'proq kiritiladi. Albatta ma'lumotni maktabda o'qish jarayonida olinadi, lekin buni ishlab chiqarish jarayonidan uzoqlashmasdan ham olishi mumkin. *L* harfi bilan biz sarflangan mehnatni belgilaymiz. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda sarflangan mehnatni «*L*» odamlar sonini «*N*» ularning malakasiga «*e*». ko'paytmasiga keltirishimiz mumkin. Shunday qilib,

$$L = Ne.$$

3) *texnologiya yoki bilim*. Pecheneni ishlab chiqarishdagi uchinchi komponentlaridan biri bo'lib, uni tayyorlash retsepti hisoblanadi. Xattoki malakali konditerlarni pecheneni tayyorlash uchun ular, pecheneni qay usulda tayyorlash kerakligini bilishlari kerak bo'ladi.

Pecheneni tayyorlashdagi retsept, yoki plan, texnologiya yoki bilim deb ataladi. Bizga ma'lumki pecheneni tayyorlashda u yoki bu bilim yoki formulalardan foydalaniladi. Retsept samaradorligini oshirish – texnologik taraqqiyot deb ataladi. Texnologiya yoki bilim – bu "mahsulot" bo'lib, u o'ziga xos xususiyatlariga egadir.

Iqtisodchilar buni raqobatchilikka ega bo'lmagan mahsulot deyishadi, chunki xuddi shu bilimlarni har xil odamlar ishlatishi mumkin. Ishchilar yoki kapital haqida bunday deyish mumkin emas: chunki Nyu-Yorkda ishlatilayotgan kompyuterni xuddi shu vaqtning o'zida Vashingtonda ishlatib bo'lmaydi. Agarda bugun bir ishchi Nyu-Yorkda soat 9:00dan to 10:00gacha ishlayotgan bo'lsa, u holda xuddi shu ishchi boshqa shaharda ishlay olmaydi. Ammo retsept, yoki g'oya ko'pchilik odamlar tomonidan har xil joylarda bir vaqtning o'zida ishlatilishi mumkin. Masalan, men qo'shish tushunchasidan

foydalanishim mumkin, ya'ni 2+2 nechchi bo'lishini bilishim uchun. Xuddi shu operatsiyani boshqa odamlar tomonidan shu vaqtning o'zida bajarishga halakit bermaydi. Shu sababdan biz bilim yoki texnologiya raqobatlashmaydigan tovar deb aynan shu narsani nazarda tutamiz, lekin kapital va ishchi kuchi raqobatli mahsulot hisoblanadi.

Ammo raqobatli mahsulot har doim cheklangan mahsulot hisoblanmaydi.

Agarda boshqa odamlar tomonidan biron bir mahsulotni ishlatilishi cheklangan bo'lsa, u holda iqtisodchilar bu mahsulotni cheklangan deydilar. Masalan shaxsiy kompyuterimdan boshqa bir insonni foydalanmasligini cheklashim uchun, men o'z kabinetimni quluf lab kompyuterga parol o'rnatishim mumkin. Ammo odamlarga 2 ni 2 ga qo'shishni ta'kiqlab bo'lmaydi, agarda ular buni qay usulda amalga oshirishni bilishsa. Biz tomonidan har kuni uchratib yurgan mahsulotlar raqobatga ega va cheklangan mahsulotlar qatoriga kiradi. Bularga nafaqat guruch, qalam va kompyuterlar kiradi, balki ishchilar mehnati ham kiradi. Yana bir qiziq kategoriyalardan biri, bu raqobatga ega, ammo cheklanmagan mahsulotlar mavjud. Bular katoriga dengizdagi baliq yoki turli joylarda o'sib turgan o'tlar kiradi. Hech kim menga dengizga chiqib baliqni ovlashga halaqit bera olmaydi. Shu sababdan bunday mahsulotlar cheklanmagan hisoblanadi, lekin men tomonidan ovlangan baliq xuddi shu vaqtning o'zida boshqa bir inson tomonidan tutilishi nogumon, shuning uchun bu mahsulotlar raqobatga ega mahsulot deyiladi. Raqobatga ega bo'lmagan mahsulotlar cheklanganlik darajasi bilan bir-biridan farq qiladilar. Bir tomondan cheklangan mahsulotlar mavjud (sputnik antennalari yoki kabel televideniyesi). Kabel televideniyesi kompaniyasi sizga biron bir ko'rsatuvlarni ko'rsatishni taqiqlab qo'yishi mumkin. Shunday qilib, kabel televideniyesi dasturlariga chiqish cheklangan bo'ladi. Ammo boshqa millionlab insonlar bir vaqtning o'zida bir xil dasturni ko'rishlari mumkin, shuning uchun bunday mahsulotlar raqobatga ega bo'lmagan mahsulotlar hisoblanadi. Boshqa tomondan ba'zi raqobatga ega bo'lmagan mahsulotlarga (bilim va x.k.) chek qo'yilmagan. Xech kim bizlarga raqamlarni qo'shishni taqiqlab qo'ymaygandek, shu sababdan ko'pchilik insonlar bir vaqtning o'zida shu operatsiyani bajara oladi. Xuddi shu kategoriyaga kiradigan boshqa bir mahsulotlar Tobin tomonidan talab va taklifga ishlab chiqilgan formula hisoblanib, u ildiz ostiga asoslangan bo'lib, Eynshteyn yoki Lun tomonidan ishlab chiqilgan nisbiylik nazariyasi kabi mahsulotlar hisoblanadi. Shunday mahsulotlar borki, ulardan foydalanish qisman man etilgan, masalan Windows

98 programmasidir. Chunki bu kodlar cheklangan mahsulotlarga kiradi. Ammo bu dastur sotib olingan bo'lsa, u holda dastur egasi tomonidan boshqa bir insonga bu dasturdan foydalanmaslikni taqiqlab qo'yish qiyin. Shunday qilib bunday mahsulotlardan foydalanish to'liq cheklangan deb bo'lmaydi.

Endi ishlab chiqarish funksiyasiga qaytamiz. Iqtisodiyot ishlab chiqarish imkoniyatlarini, ishlab chiqarishning uch omili formulasi orqali ko'rsatsa bo'ladi:

$$Y=F(K,L,A) \quad (1)$$

Neoklassik nazariyasida F funksiyasi bir necha xususiyatlarga ega. Bularidan bittasi bu masshtabning o'zgarmas effektini ko'rsatishi kerak. Bu degani, agarda biz kapital va mehnatni ikki barobarga oshirsak, u holda bizda ishlab chiqarish hajmini ham ikki barobarga oshirish imkoniyatlariga ega bo'lamiz. Faraz qilamiz, Ayova shtatining biron bir tashkiloti pechene ishlab chiqarishda kapital va mehnatdan hamda ma'lum bir retseptdan foydalanadi. Agarda xuddi shu ko'rinishdagi tashkilotni biz boshqa bir shtatda qursak, u holda bu tashkilot ham yuqoridagi tashkilotga o'xshab bir xil hajmdagi mahsulot ishlab chiqaradi. Shunday qilib agar biz kapital va mehnatni ikki barobarga oshirsak, u holda ishlab chiqarish hajmini ikki barobarga oshirish imkoniyati tug'iladi. Shuni aytib, biz fakatgina kapital va mehnatni ko'paytirishimiz mumkin, ammo tayyorlash retsepti o'zgarmagan holda kolaveradi. Agar biz kapital hajmini bir birligiga ko'paytirsak, ammo ishchi kuchi o'zgarmas holda qolsa, u holda pechene ishlab chiqarish hajmi oshadi. Biz kambag'al bo'lsak va bizda ishlab chiqarish vositalari kam bo'lsa, u holda ishlab chiqarish vositalarini bir donaga oshishi ishlab chiqarishimizni sezilarli ko'payishga olib keladi. Lekin biz juda ham boy bo'lsak va bizda ishlab chiqarish vositalari ko'p bo'lsa, u holda ishlab chiqarish vositalarini bir donaga oshishi deyarli ishlab chiqarish o'sish darajasiga sezilarli bo'lmaydi.

Neoklassik ishlab chiqarish funksiyasiga misol bo'lib bizga yaxshi ma'lum bo'lgan Kobba-Duglasning ishlab chiqarish funksiyasi hisoblanadi:

$$Y=AK\alpha L\alpha-I \quad (2)$$

Bu yerda α milliy daromadning bir qismini, va $\alpha-I$ ishchilar tomonidan olingan qismini bildiradi.

Bu ishlab chiqarish funksiyasiga ko'ra iqtisodiyotda pechene hajmi uch sabablarga ko'ra oshishi mumkin: kapitalning o'sish darajasi, ishchi kuchining o'sish darajasi yoki texnologiyani yaxshilash orqali. Biz odatda ishlab chiqarish hajmini aholi jon boshiga yoki bir ishchiga nisbatan hisobga olamiz. Bizning

yuqoridagi belgilarga qaytgan holda ishlab chiqarish omilini mehnat ko'rinishida L harfi bilan belgilaymiz, ishchilarning umumiy sonini, N harfi bilan, va ularning sifatini yoki malakasini, e harfi bilan. (2) Tenglamaning ikki tarafini N bo'lamiz va Y/N , aniqlaymiz yoki bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmini bilamiz:

$$U = Akle, \quad (3)$$

bu yerda $u = Y/N$ bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi, $k = K/N$ - bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital hajmi.

(3) tenglama bir ishchiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmini uch usuldan bittasi yordamida oshirishni ko'rsatadi: bir ishchiga to'g'ri keladigan kapital hajmini oshirish orqali - k , investitsiya va kapitalni to'plash orqali - I ; ishchilarning malakasini oshirish yo'li orqali - e , yoki texnologiya darajasini oshirish orqali - A .

Neoklassik nazariyasiga ko'ra, iqtisodiyot faqatgina investitsiyani oshirish orqali o'smaydi. Boshqacha qilib aytganda, agar iqtisodiy o'sishni investitsiyani ko'paytirish orqali amalga oshirilsa, u holda uzoq muddatda iqtisodiyot o'smaydi. Qisqa muddatda kapital, bundan kelib chiqqan holda ishlab chiqarish hajmi ham oshadi. Ammo kapitalning o'sish darajasi oshgan sayin, o'sish sur'atli sekin asta pasayib va oxir oqibatda umuman to'xtaydi.

Bu xulosa daromadning pasayib ketish qonuniyatidan kelib chiqadi. Birmuncha kapilga ega bo'lgan biron bir qashshoq davlatni ko'rib chiqamiz. Faraz qilamiz bu mamlakat iqtisodiyotida texnologiya - A , ta'lim - e , kapital o'smaydi, A ; ya'ni iqtisodiyot umuman o'smaydi. Endi faraz qilamiz fizik kapitaliga 5 emas, 20 foiz YAMM kiritildi. Boshlanishida investitsiyani ko'paytirish natijasida kapital hajmi ko'payadi. Iqtisodiyotdagi kapital hajmi kam bo'lganligi uchun YAMM o'sishi yuqori ko'rinish beradi. Keyingi yilda davlat yana 20 foiz YAMM investitsiya kiritadi. Ammo kapital yig'indisi keyingi yilgiga nisbatan oshgan bo'ladi, chunki keyingi yilda investitsiya kiritilgan. Shuning uchun YAMM ko'rsatkichining foizdagi ifodasi keyingi yilgiga nisbatan kam bo'ladi. Bu davlat yuqoridagi jarayon yo'qqa chiqmaguncha investitsiyani kirishni davom etaveradi. Bu vaqtga qadar iqtisodiyot boyib ketadi, lekin o'sishni to'xtatadi. Shunday qilib, fizik kapitaliga kiritilgan investitsiya normasini oshirish cheksiz davom etmaydi.

12.5 Konvergensiya nazariyasi.

Yana bir neoklassik nazariyasining tushunchalaridan biri konvergensiya hisoblanadi. Faraz qilamiz ikki davlatda ishlab chiqarish funksiyasi teng. Ammo bir davlatda boshqa davlatga nisbatan kapital kamroq. Bu jarayonda ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari boy davlatlarga nisbatan yuqori bo'ladi, ammo xuddi shu jarayonni boy davlatda o'tkazgan bo'lganimizda o'sish sur'atlari pas bo'ladi. Shuning uchun boy bo'lmagan davlatda iqtisodiy o'sish sur'atli, boy davlatga nisbatan yuqori bo'ladi. Bu nazariya absolyut konvergensiya gipotezasi bilan tanilgan. Bu gipoteza ma'lumotlar orqali isbotlanishi mumkin. Ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishga, vositalarning bir-biriga kiritilgan investitsiya, k ko'rsatkichi mos bo'lgan davlatda maqsadga muvofiq bo'ladi. Lekin o'sish sur'atli nafaqat qo'shimcha ishlab chiqarish vositalari bilan, balki real kiritilgan investitsiyalar bilan ham ifodalanadi. Iqtisodiy o'sish past bo'lgan davlatlarda, iqtisodiy o'sish yuqori bo'lgan davlatlarga nisbatan investitsiya kiritilsa o'sish sur'atlari yuqori bo'ladi. Ammo rivojlangan mamlakatlarda buning o'rni ko'proq investitsiya kiritilishi mumkin va natijada xuddi shu jarayon rivojlanishi past bo'lgan davlatlarda bo'lsa, rivojlangan davlatlarda o'sish sur'atlari yuqori bo'lib qolaveradi. Shuning uchun boy davlatlar, qashshoq davlatlarga nisbatan investitsiya ko'paytirish imkoniyati yuqoriroq bo'ladi. Bu vaziyatlardan biri hisoblanib – bu yerda boy davlatlarda mablag'ni to'plash normasi yuqoriligi sababidir. Shu sababdan absolyut konvergensiyaning dastlabki gipotezalaridan biri – bu ikkala davlatlarda ham mablag'ni to'plash normasi bir xilligidir. Agarda biz ikkala davlatlardagi mablag'ni to'plash normasini bir-biridan farq qilganligini inobatga olsak, u holda neoklassik nazariyasiga ko'ra buni taxminiy konvergensiya deb atashimiz mumkin.

12.6 Iqtisodiy o'sish omillarini hisobga olinishi. Iqtisodiy o'sishning evolyusion nazariyasini, iqtisodiy o'sishni neoklassik nazariyasidan ustun jihatlari.

Bizga davlatdagi iqtisodiy o'sish omili bo'lib nima hisoblanishi qiziqtiradi, chunki ba'zi davlatlardagi iqtisodiy o'sish yuqori bo'ladi, ba'zilarda esa past. Masalan, iqtisodiyot yuqori o'sish sur'atlari bilan rivojlanishi mumkin, ammo investitsiyani oshirib borayotgan davlat iqtisodiy o'sishi kamayib borishi ehtimoldan holi emas. Lekin boshqa tomondan iqtisodiyot rivojlanishni davom ettiraveradi, agarda ishlab chiqarish unumdorligi ko'paysa, chunki bilim

cheksizligi bunga yana bir isbot bo'lishi mumkin. Buni ko'rsatishimiz uchun bizga, texnologiya rivojlanishining o'sish sur'atini hisoblab chiqishimiz kerak. Ammo texnologiyani hisoblash qiyin bo'lganligi uchun, biz u holda texnik taraqqiyoti o'sish sur'atlarini hisoblab chiqamiz. Buning uchun YAMMning o'sish sur'atini quyidagi tenglama orqali hisoblab chiqamiz:

$$Au/u = AA/A + aAk/k + (1-a)Ae/e. \quad (4)$$

(4) tenglama shuni bildiradiki, YAIMni o'zgarishi uchta asosiy qismlarga bog'liqligi, ya'ni texnologiya rivojlanishi, bir ishchiga to'g'ri keladigan kapitalni o'sish sur'atlari va malaka yoki ta'lim darajasini oshirishning o'sish sura'tlaridir. Bizni oldimizdagi muammo shundan iboratki, A o'sish sur'atlari ko'rsatkichi o'lchash imkoniyati yo'qligidir. Boshqa tenglamalar esa juda oddiy: Au/u – bu bir ishchiga to'g'ri keladigan yalpi o'sish sur'atlari ko'rsatkichi (milliy hisoblar tizimida hisoblanadi), Ak/k – kapital o'sish sur'atli ko'rsatkichi (bu bu ham milliy hisoblar tizimida hisoblanadi), hamda Ae/e — ishchi kuchi malakasi (bilimi) o'sish sur'atlari ko'rsatkichi (yoki malakasini bildiradigan boshqa ko'rsatkich) buni ham hisoblash mumkin. Yuqorida aytib o'tilganidek a koeffitsenti, ishchilar tomonidan daromad bo'lib, bu milliy daromadning bir qismi hisoblanadi va u ish haqi fondi ko'rsatkichi bo'lingan, shuning uchun a bu – milliy daromad bir qismi hisoblanadi. (4) tenglamadagi biz hisoblay olmaydigan birdan bir o'zgaruvchi ko'rsatkich A o'sish sur'atlar ko'rsatkichidir. Robert Soloyning asosiy fikrlaridan biri bu - AA/A ko'rsatkichini qiyosiy hisoblash imkoniyatiga ega bo'lamiz, agarda tenglamadagi ko'rsatkichlarni quyidagicha tuzib chiqsak:

$$AA/A = Au/u - aAk/k - (1-a) Ae/e. \quad (5)$$

Shunday qilib, ishlab chiqarish ko'rsatkichi quyidagicha hisoblanishi mumkin, ya'ni YAIM o'sish sur'atidan ayrilgan ishlab chiqarish omilining ikki omili o'sish sur'atlarini.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyot nazariyasidagi institutlarning roliga qanday yondashuvlar mavjud?

2. Tranzaksiya xarajatlarining iqtisodiy o'sishga ta'siri qanday?

3. Hamma institutsional o'zgarishlar ham iqtisodiy o'sishga yordam bermasligining sababi nimada?

4. R. Nelson va S. Vinterning yondashuvi neoklassik yondashuvning qanday kamchiliklarini ko'rsatadi?

5. Iqtisodiy o'sishning evolyutsion nazariyasi va Shumpeterning iqtisodiy rivojlanish nazariyasini nima bog'laydi?

13. IQTISODIY O'SISHNI SIYOSATI

13.1 Iqtisodiy o'sishni davlat tomonidan rag'batlantirishga yondoshuvlar. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish usullarini iqtisodiy o'sishga ta'siri.

Hukumatning iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'siri ehtimoli haqidagi savolga qarama-qarshi yondashuvlar mavjud. Shunday qilib, R. Solou "zamonaviy o'sish nazariyasining qo'shgan hissalaridan biri o'sish sur'atlarini o'zgartirishga qaratilgan siyosat haqida fikr yuritishni yo'qotish tabusining kiritilishi edi"¹⁸, deb taxmin qiladi. Shu bilan birga, Solou moliyaviy-pul siyosati vositalari yordamida o'sish sur'atini o'zgartirib, bunday ta'sir qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Ta'sirning asosiy yo'nalishi -"oltin qoida" ga erishish uchun bandlik darajasini va kapital-mehnat nisbati qiymatiga ta'sirini o'zgartirish. Bunga qanday va qanday tezlikda erishish mumkinligi ham muhim.

Shu bilan birga, endogen o'sish nazariyalarining rivojlanishi o'sish sur'atlari va uning sifatiga ta'sir ko'rsatadigan vositalarga yordam berdi. Rossiya iqtisodiyotining o'sish sur'atlarini oshirishga e'tibor iqtisodiy siyosatning asosiy vazifasiga aylandi. Ilmiy va ijtimoiy-siyosiy munozaralar doirasida davlat ta'sirining bir qancha mexanizmlari taklif qilindi. Keling, ularni batafsil ko'rib chiqaylik.

S.Glazeyevning yondashuvi ishlab chiqarish sektori uchun mablag' jamg'arishga qaratilgan. Bu to'lovga qodir korxonalarining veksellari bilan ta'minlangan tijorat banklari orqali to'lov qobiliyatli korxonalariga Markaziy bankdan kredit berish yo'li bilan amalga oshirilishi kerak edi. Bunday kvaze keynschilik mexanizmi bozor foiz stavkasini ishlab chiqarish sanoatining rentabellik darajasiga pasayishiga olib keladi. Shu bilan birga, bank sarmoyalari uchun asosiy to'siq foiz stavkasi darajasi emas, balki real sektorni kreditlash bilan bog'liq yuqori xavflardir. Bunday yuqori tavakkalchiliklarning sabablari korporativ moliyalashtirishda shaffoflikning yo'qligi, eski qarzlari bo'lgan korxonalar yuki, umumiy iqtisodiy beqarorlik va shartnoma qonunlariga rioya etish darajasining pastligidir.

Boshqa yondashuv ichki talabni rag'batlantirishga qaratilgan. Xususan,

¹⁸ *Solou R.M. Growth Theory: an exposition / New York Oxford. Oxford University Press. 2000. P. 71.*

1999 yil oxirida Rossiya banki tomonidan tayyorlangan "2000 yil uchun yagona davlat pul-kredit siyosati bo'yicha qo'llanma" ning dastlabki versiyasida iste'molchi va investitsiya talabini rag'batlantirish taklif qilindi. Birinchi muammoni hal qilish uchun "aholining davlatdan ham, korxonalar tomondan ham daromadlarini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar" ni qabul qilish taklif qilindi. Investitsiyalarni rag'batlantirishning mumkin bo'lgan usullari quyidagilardan iborat: jamg'arish uchun sarflangan foydaning soliqqa tortilishini kamaytirish, investitsiya soliq imtiyozlaridan keng foydalanish, davlat kafolatlari berish orqali istiqbolli investitsiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash, kreditni qo'llab-quvvatlash, sug'urta qilish, kapitalda ishtirok etish, rivojlanish uchun maxsus moliyaviy institutlarni yaratish.

Iste'mol va sarmoyaviy talabni rag'batlantirish masalasi ham tavakkalchilik muammolari bilan bog'liq. Shu munosabat bilan, davlatning vazifasi - xususiy sektorda amalga oshirib bo'lmaydigan sohalarida tavakkal qilish. Bunga, birinchi navbatda, potentsiali katta istiqbolli bo'lgan uzoq muddatli loyihalarni kreditlash (masalan, samolyotsozlik sohasidagi o'zgarishlar) yoki aholining ijtimoiy himoyalangan qatlamlariga imtiyozli ipoteka krediti berish kiradi. Shu bilan birga, "yumshoq byudjet cheklovlari" xavfini hisobga olish kerak, chunki mablag' qaytarilishi o'z vaqtida va to'liq bo'lmasa, bunday rag'batlantirishning ta'siri hatto salbiy bo'lishi mumkin.

"Rossiya Federatsiyasi hukumatining uzoq muddatli istiqboldagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari" loyihasida ko'rsatilgan iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish usuli juda qiziq ko'rinadi. Barqaror o'sish traektoriyasiga kirish bu yerda iqtisodiy strategiyaning asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilanadi va uning asosiy tarkibiy qismlari soliq islohoti, chuqur tarkibiy va institutsional o'zgarishlar bo'lgan keng ko'lamli chora-tadbirlar taklif etiladi. Aslida, bu dastur mafkurasi "zamonaviy liberalism" kontseptsiyasiga o'xshaydi, chunki barqaror o'sishga iqtisodiy investitsiyalar va ishbilarmonlik muhitini yaratish hamda iqtisodiy erkinlikning yuqori darajasini ta'minlash orqali erishish mumkin. Bu mulk huquqlari kafolatlarini, raqobatning teng va adolatli shartlarini ta'minlash, biznes yuritishdagi ma'muriy to'siqlarni olib tashlash, ishchi kuchi va kapital harakati, mas'uliyatli byudjet va pul-kredit siyosatini o'z ichiga oladi.

Bu o'rta muddatli davlat dasturi emas edi, garchi uning ba'zi elementlari, birinchi navbatda, soliq islohoti ancha oldinda ketdi. Shu bilan birga, dasturda mavjud bo'lgan va uning ichki nomuvofiqligining manbai bo'lgan bir muhim

jihatga e'tibor qaratish lozim. Shunday qilib, u davlat institutlarini: sud tizimini, davlat nazoratini kuchaytirishga katta ahamiyat beradi. Boshqa tomondan, byudjet siyosatini isloh qilish doirasida nafaqat amalga oshirib bo'lmaydigan byudjet majburiyatlarini, balki davlatning real xarajatlarini (2000 yildagi YaIMning 36 foizidan keyingi yalpi ichki mahsulotning 32-33 foizigacha) keskin kamaytirish vazifasi qo'yilgan. (5 yil va keyin uzoq muddatda 30% gacha). Buning sababi, u yoki bu miqdordagi davlat xarajatlarning iqtisodiy o'sishga ta'siri haqidagi keng ilmiy munozaradir.

13.2 Davlat xarajatlari va iqtisodiy o'sish. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar.

Yuqorida aytib o'tilgan Rossiya Federatsiyasida davlat xarajatlarini qisqartirish tendentsiyasi mafkuraviy jihatdan A. Illarionovning yondashuviga asoslangan edi. Uning fikricha, davlatning iqtisodiyotga aralashuvining asosiy salbiy oqibatlaridan biri bu ichki va tashqi qarzlarning katta hajmda amalga oshirilishi va davlat qarzining haddan tashqari ko'pligi. Davlat qarzining o'sishi, Illarionovning fikricha, muqarrar ravishda investitsiya inqiroziga olib keladi va u o'zini quyidagicha namoyon qiladi.

1) Davlat ichki bozorda qarz olish orqali xususiy sektorni ishlab chiqarish sarmoyasi sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan resurslardan mahrum qiladi. Qarz olish bozorning tegishli sektorlari bo'yicha foiz stavkalarining oshishiga olib keladi, bu esa qarz oluvchilar uchun ssudalarni juda qimmat qilib qo'yadi, bank sarmoyasini real sektorga investitsiya qilish imkoniyatini inkor etadi (xususiy investitsiyalarni davlat tomonidan siqib chiqarish ta'siri deb ataladi).

2) Tashqi qarzga xizmat ko'rsatish milliy moliyaviy resurslardan aniq chegirmalarga olib keladi. Xususan, Illarionov 1992-1995 yillardagi ma'lumotlarga asoslanadi, tashqi qarzga xizmat ko'rsatish va uni to'lashning haqiqiy xarajatlari doimiy ravishda oshib bordi - 1,3 milliard dollardan 6,7 milliard dollargacha. Bundan tashqari, kapital qo'yilmalarning pasayish sur'atli YaIM dinamikasiga qaraganda tezlashdi. Shunday qilib, 1993 yilda kapital qo'yilmalarning pasayish sur'atli YAIMning pasayish tezligidan 1,4 barobar, 1994 yilda - 1,9 barobar, 1995-1996 yillarda - 2,8-3,2 marta oshdi. Uning fikricha, bu ma'lumotlarga asoslanib, davlat qarzining makroiqtisodiy dinamikaga salbiy ta'siri haqidagi xulosa aniq ko'rinadi. Davlatning iqtisodiyotga ta'siri darajasini baholash uchun A.Illarionov, bir tomondan, u nazorat qilayotgan moliyaviy resurslar miqdori bilan ifodalangan davlatning

hajmini, ikkinchi tomondan, iqtisodiy samaradorlikning o'zgarishini taqqoslashni taklif qiladi. Shunday qilib, uning nuqtai nazariga ko'ra, davlat faoliyatidan foyda yoki zarar ikki o'zgaruvchining funksiyasidir: davlat tomonidan nazorat qilinadigan resurslar miqdori va darajasi; ulardan foydalanish samaradorligi. Davlat faoliyatining milliy iqtisodiyot samaradorligiga ta'sirining xususiyatini bilvosita baholash mumkin - davlat xarajatlarining o'zgarishi natijasida milliy mahsulotning o'sishi (kamayishi) ko'lami bo'yicha.

Illarionovning fikricha, hukumatning iqtisodiyotga ta'sirining uchta yo'nalishi bor:

- qonunlar, qoidalar va boshqalarni belgilab, xo'jalik yurituvchi subyektlarning xatti-harakatlarini tartibga soluvchi sifatida harakat qilib, davlat xususiy moliyaviy resurslar harakatiga ta'sir qiladi. Bu holda, davlat tomonidan tartibga solishning natijasi, davlat tomonidan qo'yilgan talablarni bajarishga majbur bo'lgan, xususiy sektorning umumiy daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi farq bo'ladi;

- resurslarning bir qismi davlat tomonidan olib qo'yilga, soliqlar va qarzar orqali xususiy sektordan davlat nodavlat sektoriga qaytariladi, resurslarni qayta taqsimlaydi. Bunday holda, qayta taqsimlashdan tushgan daromad (zarar) mumkin bo'lgan samaradorlik bilan solishtirganda ulardan uning aralashuvisiz foydalanish resurslardan foydalanish samaradorligini o'zgartirishdan iborat. Qayta taqsimlangan resurslar hajmi davlat o'tkazmalari va investitsiyalarining umumiy qiymatiga teng;

- Davlat xususiy sektordan tortib olingan resurslarning bir qismini uni saqlash va jamoat mahsulotlarini ishlab chiqarish - xizmatlar (milliy xavfsizlik, ta'lim, tashqi siyosat va boshqalar) sohasida ishlatadi. Bu holda, davlat faoliyatidan kelib chiqadigan iqtisodiy zarar, davlat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan darajadan oshadigan hukumatning qo'shimcha iste'moli va qo'shimcha bitim xarajatlariga teng bo'ladi, ishlab chiqarishning yo'qligi yoki davlat tomonidan ishlab chiqarilgan jamoat mahsulotlarining past sifati tufayli xususiy sektor chidashga majbur.

Yuqorida aytib o'tilgan davlat iste'moliga, davlat qarzigina xizmat ko'rsatishga va to'lashga, shuningdek, xususiy kompaniyalarning o'z vazifalarini bajarishning samarasizligini qoplaydigan harajatlari jamiyat farovonligidan to'g'ridan - to'g'ri chegirib tashlanadi. Hukumat yuklarining iqtisodiyot samaradorligiga, Illarionov hukumati byudjeti taqchilligiga va YaIM

o'sish sur'atlari bilan davlat xarajatlariga ta'sirini sinab ko'rish, 1992 yildagi sezilarli kamomad va davlat xarajatlari ishlab chiqarishning eng chuqur pasayishi bilan kechdi. 1995 yilda hukumat faoliyati ko'lamining keskin pasayishi ishlab chiqarish hajmining pasayishiga olib keldi. 1996 yilda ham defitsit, ham davlat xarajatlari oshdi, bu esa yalpi ichki mahsulotning pasayish tezligining oshishiga olib keldi. Shunday qilib, Illarionov davlat xarajatlari miqdori va ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari o'rtasida salbiy teskari aloqa mavjud degan xulosaga keladi. Iqtisodiy o'sish strategiyasini amalga oshirish vositasi sifatida u davlat xarajatlarini, birinchi navbatda, ijtimoiy ehtiyojlar, davlat boshqaruvi, ko'pchilik davlat korxonalarini xususiy lashtirish, harbiy, agrar va kommunal islohotlarni sezilarli darajada kamaytirishni chaqiradi. Biroq, bir qator mahalliy iqtisodchilar, xususan, L.Fridman, M.Vidyasov, V.Melyantsev, shuningdek E.Gurvich biroz boshqacha nuqtai nazarga amal qilishadi. Shunday qilib, ular davlat xarajatlari ulushi ko'rsatkichlari va YaIM dinamikasi o'rtasida kuchli salbiy munosabatlar mavjudligi haqidagi da'voni tortishdilar. Shuningdek, ularning fikricha, rivojlangan mamlakatlarda davlat xarajatlari ulushining YaIMning 37-45 foizigacha o'sishi (hatto soliq yuki oshgan taqdirda ham) iqtisodiy o'sishning sezilarli sekinlashishiga olib keldi, deb ishonishga asos yo'q. Shu bilan birga, ular yalpi ichki mahsulotdagi davlat xarajatlari ulushining 55-65% dan oshib ketishi (xususan, Shvetsiya, Islandiyada kuzatilgan) olomon ta'siri tufayli YAIM dinamikasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidlaydilar.

Har bir mamlakat davlat yalpi ichki mahsulotiga sarflanadigan xarajatlarning maqbul darajasi masalasiga o'z nuqtai nazariga ega: AQSh va Yaponiyada u pastroq, Evropada esa yuqori, shuning uchun mualliflarning fikriga ko'ra, birma -bir chizish mumkin emas, ma'lum bir iqtisodiy tizim uchun maqbul bo'lgan YAIMga davlat xarajatlari darajasi to'g'risida xulosa bera oladi. Axir, shu tarzda olingan mazmunli va yuqori ma'lumotli natijalar, ularni izohlashga soddalashtirilgan yondashuv bilan, me'yoriy va hatto direktiv maqomini noo'rin qabul qilishi mumkin.

Bizning fikrimizcha, davlat xarajatlari iqtisodiy o'sishning mutlaq tormozidir deb aytish mumkin emas. Ijtimoiy infratuzilmani samarali boshqarish va saqlash uchun davlat xarajatlari oqilona kutish muhitini yaratishga va ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar uchun transaksion xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. Ular bir necha yo'nalishda iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Birinchidan, ta'lim va sog'liqni saqlash

xarajatlari "inson kapitali" sifatini yaxshilash orqali iqtisodiyot samaradorligini oshiradi. Ikkinchidan, davlat sarmoyasi, xususi sarmoya bilan bir qatorda, iqtisodiy rivojlanishga muhim hissa qo'shadi. Shu bilan birga, xususi investitsiyalarni almashtirmaydigan, lekin to'ldiradigan investitsiyalar eng samarali hisoblanadi. Bu, birinchi navbatda, davlat sanoat infratuzilmasiga (birinchi navbatda, transport va aloqa) investitsiyalarga taalluqlidir, bu yerda bozor yetarili darajada investitsiyalarni ta'minlamaydi, bozorning nomukammalligini, uning "muvaqqiyatsizliklarini" yo'q qiladi. Nihoyat, qonun ustuvorligi va jamoat tartibini ta'minlash xarajatlari mulk huquqlarini himoya qiladi va shu tariqa bozor iqtisodiyoti faoliyatining zarur va muhim sharti bo'lib xizmat qiladi.

Bir qator endogen o'sish modellari, xususan Barrou va Sala-i-Martin va Rebelo, iqtisodiy o'sishning davlat xarajatlariga bog'liqligi "tepalik" shakliga ega degan xulosaga kelishdi: keraksiz yuqori xarajatlar haddan tashqari yuqori soliqlarni talab qiladi, o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Biroq, davlat xarajatlarining juda kuchli qisqarishi, davlatning bir qator zarur funksiyalari bajarilmasligiga olib keladi, bu esa o'sish sur'atini sekinlashtiradi. Shunday qilib, davlat xarajatlarining mos keladigan miqdorini belgilaydigan ham yuqori, ham past soliqlar bir xil darajada zararli hisoblanadi.

Shunday qilib, davlat xarajatlari darajasining o'sishiga ta'sirini empirik o'lchash qarama-qarshi natijalar beradi. Davlat iste'moli uchun qilingan ba'zi ishlarda o'sish bilan salbiy munosabatlar olinadi, boshqalarda bunday munosabatlar yo'q, ba'zi mualliflar hatto ijobiy munosabatni topadilar. Shu bilan birga, deyarli barcha tadqiqotlar iqtisodiyotning asosiy tarmoqlariga davlat sarmoyalari o'sishiga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayrim mualliflar, xususan, Pasxa va Rebelo, shuningdek, davlat sarmoyasining xususi sarmoyalarga katta ta'sir ko'rsatishi haqida xabar berishgan.

Iqtisodiy o'sish strategiyasini hukumat xarajatlarini keskin kamaytirishga asoslash, hukumat ulushining tez o'sishi tendentsiyasiga ziddir. YAIMning o'sishi bilan taqqoslaganda, YAIMning iste'moli Vagner qonuni sifatida tanilgan. Xususan, sog'liqni saqlash va ta'limga davlat xarajatlari ortib bormoqda.

Davlat xarajatlarini kamaytirish, agar ularning darajasi maqbulga nisbatan yuqori baholangan bo'lsa, maqsadga muvofiqdir. Biroq, Rossiyada bunday vaziyat sodir bo'layotgani aniq emas. Shunday qilib, S. Gomulka sarmoya va o'sish uchun qulay makroiqtisodiy muhit boshqa shartlar bilan bir qatorda

byudjet xarajatlarini yalpi ichki mahsulotga nisbatan 30% dan 40% gacha ushlab turishni o'z ichiga oladi, deb hisoblaydi. U 1997 va 1998 yillarda Markaziy va Sharqiy Evropaning o'tish davri iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarida (Sloveniya, Chexiya, Polsha, Vengriya kabi islohotlar davrini engib o'tgan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha) o'rtacha xarajatlar darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni keltiradi. YaIMning o'rtacha 43%(og'ish 3%), o'rtacha o'sish sur'atlari 4,6 va 3,9%. O'tish davri iqtisodiyoti bo'lgan 15 davlatda 1995 yilda davlat iste'moli o'rtacha YaIMga nisbatan 18% ni tashkil etdi, bu Rossiya darajasidan oshdi (17%). Muvaffaqiyatli isloh qilingan mamlakatlarning ko'pchiligi (Vengriya bundan mustasno), bu ma'lumotlarga ko'ra, hukumatni iste'mol qilish darajasi Rossiyadan yuqori edi: Polsha - YaIMning 18%, Slovakiya, Sloveniya, Chexiya - har biri 20%, Estoniya - 21%. Aksincha, Rossiyada bo'lgani kabi davlat iste'moli bir xil yoki past bo'lgan mamlakatlar iqtisodiy ko'rsatkichlari eng past bo'lgan guruhga kirishi ehtimoli ko'proq edi: Bolgariya yalpi ichki mahsulotga nisbatan 17%, Makedoniya va Ruminiya - 14%, Ozarbayjon - 14% va Albaniya - YaIMning 12 foizi. Shunday qilib, Rossiya hukumat xarajatlarining maqbul darajasidan ancha past bo'lganini va bundan keyingi qisqartirishlar iqtisodiy dinamikaga salbiy ta'sir ko'rsatishini istisno qilib bo'lmaydi.

Shu munosabat bilan Illarionovning "samarali davlat" ga yondashuvidagi "kichik davlat" toifalarini almashtirish maqsadga muvofiq ko'rinadi. Aynan davlat sektori faoliyatining samaradorligi masalasini hal qilish hukumatning asosiy vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Modellar darajasida o'sish manbalarini tahlil qilish bilan bir qatorda iqtisodiy dinamika, turli vaqt davrlarida turli mamlakatlarning o'sish sur'atlari va o'sishiga ta'sir ko'rsatadigan ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadigan ko'plab ekonometrik tadqiqotlar mavjud. Mana, ko'pgina tadqiqotlarda ularning o'sishga ta'siri uchun hujjatlashtirilgan ba'zi omillar.

Makroiqtisodiy sharoitlar. Inflyatsiya o'sishga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadi, lekin bu ta'sir chiziqli emas, balki chegaradir. Bir qator tadqiqotlarda byudjet defitsitining salbiy ta'siri va ichki kredit va pul massasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatildi, biroq oxirgi bog'liqliklar barqaror emas va statistik jihatdan ishonchli emas.

Investitsiyalar miqdori. Yalpi ichki mahsulotga nisbatan foiz sifatida ifodalanadigan investitsiya darajasi o'sish bilan izchil va ishonchli bog'liq.

Bozor muhitining sifati. Valyuta kursi buzilishlari uchun doimiy salbiy

ta'sir aniqlandi (uning oddiy miqdoriy xarakteristikasi odatda nominal kurs va "qora bozor" kursi orasidagi farqning mavjudligi va kattaligidir). Salbiy ta'sir ham ko'rsatildi narxlarning buzilishi uchun topilgan. Iqtisodiyotning ochiqligi darajasi o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, lekin natijalar umuman barqaror emas.

Davlat institutlarining sifati. Bunga davlatning asosiy funktsiyalari bajarilishining xususiyatlari kiradi. Umumiy yondashuvlardan biri investitsiya tavakkalchiliklarini aniqlaydigan institutlar sifatining beshta asosiy ko'rsatkichini aniqlaydi:

- qonun va tartib (qonunlar qanchalik qo'llanilishini, nizolar qonun doirasida qanchalik samarali hal qilinishini hisobga oladi);
- korruptsiya darajasi (poraxo'rlikning keng tarqalishi bilan tavsiflanadi);
- davlat apparati sifati;
- mulkni musodara qilish xavfi (milliylashtirish xavfi) yoki o'zboshimchalik bilan musodara qilish);
- davlatning o'z majburiyatlarini bajarishi.

Demak, davlatning iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'siriga nazariy va amaliy jihatdan har xil yondashuvlar borligi aniq.

O'tish davri iqtisodiyotidagi davlatlar uchun eng dolzarb muammolar - byudjet daromadlari va xarajatlari, ularning tarkibi, byudjet va makroiqtisodiyot indikatorlari nisbati (masalan, YAIMda davlat xarajatlari ulushi), alohida ko'rsatkichlarning aholi jon boshiga hisoblagandagi xarajatlari kabilar o'rtasidagi optimal (iqtisodiy o'sish sur'atlari nuqtai nazaridan) nisbatni asoslash bilan bog'liq bo'lgan masalalar hisoblanadi. Byudjetning xarajat va daromad ko'rsatkichlarining muayyan vaqt bo'yicha qatorlari absolyut ko'pchiligining stasionar xarakteri ekonometrik tahlil o'tkazishga hamda byudjet boshqaruvi doirasida ham, iqtisodiy siyosatning boshqa turlarining doirasida ham statistik ahamiyatga ega bo'lgan o'zaro aloqalarining mavjudligi haqidagi gipotezani tekshirish imkonini beradi. Byudjet tahlili natijalarining ko'rsatishicha, hisobot davridagi oxirgi 6-8 yilda byudjetning xarajat va daromadlari qisqarishining barqaror tendensiyasi shakllandi. Ekonometrik tahlil natijalari byudjet daromadlarining qisqarishiga turli xildagi byudjet xarajatlarining turlicha sezgirligi (bog'liqligi) xaqidagi gipotezani tasdiqladi. Mavjud byudjet statistikasi hisoboti byudjet xarajatlarining to'rt xilini: davlat investitsiyalari uchun xarajatlar GI, ijtimoiy ehtiyojlar (ta'lim, sog'liqni saqlash va hokazo) uchun xarajatlar GS, ijtimoiy himoya uchun xarajatlar GOTH, davlat boshqaruvi organlari uchun xarajatlar GRX larni tahlil qilishga hamda bu

ko'rsatkichlarning regression tenglamalarini tuzishga imkon beradi. O'tkazilgan ekonometrik tahlillarning ko'rsatishicha, hisobot davrida davlat boshqaruvi organlari uchun xarajatlar GRX daromadlar qisqarishiga eng ko'p bog'liq bo'lgan. Byudjetga umumiy tushumlar - GR ning o'sish sur'atlarining 1 foiz darajaga qisqarishi xarajatlarning shu ko'rsatkich bo'yicha sur'atlarning o'rtacha 2,4 foiz darajaga, mos holda davlat investitsiyalari bo'yicha 1,14 foiz darajaga pasayishiga olib keldi. Ijtimoiy ehtiyojlar va ijtimoiy himoya uchun xarajatlarning sezgirliigi eng kam bo'lib chiqdi. Mos holda ular bo'yicha elastiklik koeffitsientlari 0,79 va 0,88 qiymatlarni tashkil qildi. Umuman olganda mazkur holat byudjet siyosatining ijtimoiy yo'naltirilganligi haqida xulosani tasdiqlaydi, bu esa iqtisodiyot o'sishining muhim omillaridan biri bo'lgan inson kapitalining sifatini oshirishga xizmat qiladi. O'z navbatida byudjet daromadlarining o'sish sur'atlari butun iqtisodiyotning o'sishiga bog'liq. Buni haqda GR va GDP ni bog'lovchi tenglama parametrlari tasdiqlaydi. Bu holda YAIM o'sishi sur'atlining qo'shimcha 1 foizli darajaga o'sishi byudjet daromadlari dinamikasini 0,45 foizli darajaga oshiradi. Deyarli shunday elastiklik «daromad solig'i - o'rtacha ish haqi» o'zaro aloqasi uchun ham xarakterlidir. Ish haqining o'sishi bu ko'rsatkich bo'yicha byudjetga tushumlar o'sishi sur'atlarining 0,43 foizli darajaga o'sishiga olib keladi. Bilvosita (egri) soliqlar YAIM dinamikasiga sezgirroqdir. GDP*rVAT soliqqa tortiluvchi bazaning (rVAT - sanoatda QQS stavkasi) 1 foizli darajaga o'zgarishi INDTAX dinamikasini 0,98 foizli darajaga o'zgartiradi. Shunday qilib, byudjetning daromadlari va xarajatlari iqtisodiy dinamika bilan chambarchas bog'liq. Bundan kelib chiqadiki, byudjet boshqaruvi sohasi tarmoqlaridagi holat faqatgina iqtisodiyot real sektori rivojlanishi tezlashganda, uning tarkibi takomillashtirilganda, iqtisodiy o'sishning barcha potensial omillaridan foydalanish samaradorligi ko'tarilganda yaxshilanishi mumkin. Byudjet-soliq siyosati parametrlarini asoslashning hal qiluvchi asosiy masalasi rivojlanishning turli bosqichlarida xarajatlarning optimal darajasini asoslashdir. Dunyoda bu muammo bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud¹⁹. Ularning umumiy xulosasi - yetarlicha uzoq vaqt oralig'i doirasida davlat xarajatlari va iqtisodiy o'sish orasida statistik ahamiyatga ega bo'lgan manfiy aloqa mavjud. Ammo ayrim tadqiqotchilar bu aloqaning mustahkamligini yetarli deb

¹⁹ Ран Р. «Оптимальный размер государства. Каков он?» – Белорусская газета, 1998, 17 августа // The Budget, Taxation and Economic Growth – US Congress, Growth and Prosperity Series, 1999 // Ведер Р. Двенадцать мер государственной политики в интересах экономического роста. В кн: Пути экономического роста. Международный опыт, 2001 // Beach W. Why Taxes Affect Economic Growth? Heritage Lectures 1998 // Begg D., Wyplosz Ch. How Big a Government? 1999

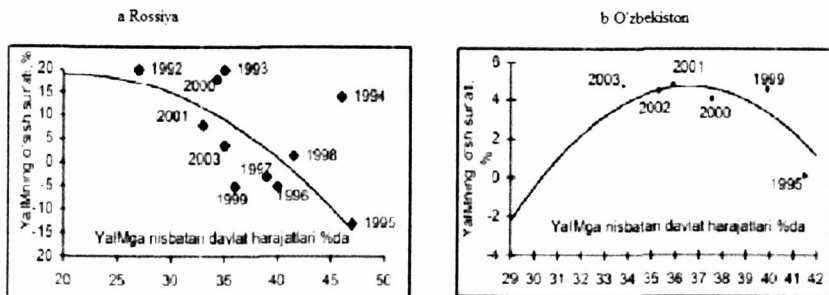
hisoblamaydilar²⁰. Ularning asosiy argumenti - tanlash hajmi (tahlil qilinadiga davlatlar soni) o'sishi bilan olinadigan regressiyalarning tushuntirish qobiliyati keskin tushib ketadi. Masalan 24 ta davlat uchun R2 q0,4 bo'lsa, 166 ta davlat uchun bu koeffitsient 0,041 gacha qisqaradi²¹. Buning sababi yagona tanlovdagi davlatlarning turlichaligida, ya'ni ularning bir xil turda emasligida yashiringan. Bu haqda A.Illarionov tadqiqot-larining natijalari uchun guvohlik beradi²². U tomonidan davlat xarajatlarini aniqlovchi 46 ta potensial prediktor (istiqbolni belgilovchi omillar) tahlil qilindi. Natijada statistik bir turdagi tanlov va mos holda olinadigan regressiyalarning mustahkamligi barcha davlatlar aholi soniga ko'ra 4 tabaqaga (1 mln. kishidan kam, 1-5 mln. kishi, 5-20 mln. kishi, 20 mln. kishidan ko'p) va rivojlanish darajasi bo'yicha 3 tabaqaga (aholi jon boshiga YAIM 3 ming AQSh dollargacha, 3-9 ming AQSh dollar, 9 ming AQSh dollardan ko'p) bo'linganda sezilarli darajada o'sadi. Bu tasniflash bo'yicha O'zbekiston 4-guruhga kiradi (aholi soniga ko'ra 4- tabaqa va daromada darajasi bo'yicha 1-tabaqa - katta kambag'al davlatlar guruhi). Bu guruhga 14 ta rivojlanayotgan va o'tish davri iqtisodiyotidagi davlatlar kiradi. Davlat daromadlarining o'rtacha darajasi guruh bo'yicha YAIM ning 19,7%ni (umummilliy byudjet bo'yicha), davlat xarajatlari - 24,2%, byudjet tanqisligi - 4,5%ni tashkil qildi. O'zbekistonning byudjet parametrlari bu o'rtacha baholardan eng avvalo byudjet tanqisligining past darajasi (oxirgi 3-4 yilda 1%dan kam) va davlat daromadlari va xarajatlarining yuqori darajasi (32-34%) bilan farq qiladi. Har bir guruhning ekonometrik tahlili natijalari ko'rsatishicha, ularning to'qqiztasidan uchtasi uchun davlatning (byudjet xarajatlari indikatoriga ko'ra, YAIM ga nisbatan % hisobida) o'sishi va o'lchami orasida musbat o'zaro bog'liqlik xarakterlidir. Bu aholi soni 1 mln. kishidan kam bo'lgan davlatlardir. Qolgan barchasi uchun aloqa manfiy bo'ladi. Bu holda O'zbekiston kiruvchi 4-guruh uchun bu o'zaro aloqaning eng baland darajasi xarakterlidir. Davlat xarajatlarining 1 foizli darajaga pasayishi YAIM o'sishining sur'atlarini 0,32 foizli darajaga oshirdi. Rossiyalik olimlarning tadqiqotlari davlatning havfli o'lchamini ham ko'rsatdi. 4-guruh uchun bu ko'rsatkich 35% atrofida. Uning o'sib borishi bilan barqaror o'sish to'xtaydi va pasayish boshlanadi. Tadqiqotning muhim natijasi shu bo'ldiki, o'sish

²⁰ Абалкин Л. «Логика экономического роста» М. Институт экономики РАН, 2002 // Гавриленко Е. «Качество и количество» Эксперт. 2002 №21.

²¹ Рэн Р. «Оптимальный размер государства. Каков он? – Белорусская газета, 1998, 17 августа // The Budget, Taxation and Economic Growth. – US Congress, Growth and Prosperity Series, 1999 // Ведер Р. Двенадцать мер государственной политики в интересах экономического роста. В кн: Пути экономического роста. Международный опыт, 2001 // Beach W. Why Taxes Affect Economic Growth? Heritage Lectures 1998 // Begg D., Wyplosz Ch. How Big a Government? 1999

²² А. Илларионов, Н Пивоварова «Размеры государства и экономический рост».

sur'atining YAIM ga bog'liqligi qavariq egri chiziq shakliga ega (13.2.1-rasm), ya'ni havfli nuqtadan tashqari davlat xarajatlari o'qida shunday nuqta mavjudki, YAIM ning o'sish sur'atlari maksimal qiymatga erishadi. To'rtinchi guruh davlatlari uchun mazkur baho 20-24% ni, Rossiya uchun esa 18-21%ni tashkil qiladi.



13.2.1-rasm. O'zbekiston va Rossiyada iqtisodiy o'sish va davlat o'lchamlari orasidagi o'zaro aloqa (1991-2003y.)²³

O'zbekiston uchun mos holdagi nuqtalar qiymatlarini baholash 1991-2003 yillardagi statistika ma'lumotlari asosida amalga oshirildi. Approksimatsiyalanuvchi egri chiziq sifatida 2-darajali ko'phaddan foydalanildi. Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki (13.2.1-b-rasm), havfli nuqtaga davlat xarajatlarning 43-44%, optimal nuqtaga esa 36- 37% darajasi mos keladi²⁴. Oxirgi yillarda haqiqiy xarajatlar dinamikasi kamayuvchi tendensiyaga ega bo'ldi va ularning qiymati 2003 yilda YAIM ning 33% ini tashkil qildi, ya'ni bu parametrlarning optimal qiymatidan o'tib ketgan bo'lib chiqdi. Shunday qilib, bu parametrlarning keyingi pasayishi YAIM o'sish sur'atlari maqsadlariga qarama qarshidir, bu esa soliq islohotlarining ustuvor yo'nalishlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Soliq stavkalarini mexanik pasaytirish va ko'p sonli soliq imtiyozlari, soliqqa tortishning bir tekis taqsimlanishi, to'g'ridan to'g'ri soliqlar va renta to'lovlari rolini oshirish, iqtisodiyotning yashirin sektorida aylanayotgan kichik va xususiy tadbirkorlik daromadlarining maksimal darajada legalizatsiyalash tamoyillariga almashtirilishi lozim. Soliq siyosatining og'irlik markazini ishlab chiqarish

²³ Манбаъ А.Илтарионовнинг "Размеры государства и экономический рост" номли маколasi va муаллиф ҳисоб китоби

²⁴ Ушбу кўрсаткичнинг барқарорлигини таҳлил қилишда бошқа регрессиялардан ҳам фойдаланилди, жумладан Eq5 регрессия. У аввалги тенгламадан DW критерияга нисбатан ишончлироқ баҳолаш билан фарқ қилади, яъни бунага GE²n фактор бўйича n даражани саралаш нули билан эришилди, шунингдек MA(p), AR(q) кўрсаткичларидан ҳам фойдаланилди. Давлат харажатлари оптимал даражасини ушбу тенглама бўйича баҳолаш натижалари аввалгилари кабилдир. Бу эса ушбу кўрсаткичнинг старли ишончлигини кўрсатмоқда.

sohasidan iste'mol sohasiga, soliqa tortiladigan bazani eng avvalo resurs to'lovlari va ko'chmas mulkning bozor bahosi hisobiga kengaytirishga ko'chirish lozim. Hozirgi sharoitda davlat xarajatlarining o'lchamini pastlatib borishning maqsadga muvofiq emasligi xarajatlarning nisbiy darajasi bilan bir vaqtda ularning eng avvalo, aholi jon boshiga hisoblangandagi absolyut qiymatini hisobga olish orqali ham tasdiqlanadi. Agar to'g'ridan to'g'ri hisob va dollarning rasmiy kursini hisobga olinganda aholi jon boshiga 2002-2003 yillarda ular atigi 120-140 AQSH dollari, shu vaqtda Tailand va Turkiyada 330-400 AQSH dollari, Malayziya va Janubiy Koreyada 1200-1500 AQSH dollari tashkil qildi. Bu esa davlatning yetarli bo'lmagan byudjet salohiyati mavjudligidan dalolat beradi. O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi jarayonining kuchayishi sharoitlarida byudjet xarajatlari ulushining qisqarishi bu darajani yanada pastlatib yuboradi. Bu esa bepul tibbiy yordam va o'rta ta'limning asoslarini yo'qotadi, pensiya, nafaqalarning, byudjet tashkilotlarida o'rta ish haqining darajasini pastlatadi, ijtimoiy tanglikni kuchaytiradi, gender muammolarini keskinlashtiradi, davlat xizmatlari sifatini pasaytirib, jamiyatda va iqtisodiyotda qo'shimcha beqarorlik tug'diradi. Shu bilan birga, olingan natija hisobot davridagi (1991-2003 yillar) aniq sharoitlarga mos kelishini e'tiborga olish lozim va davlat xarajatlarining nisbiy pasayishi maqsadga muvofiq emasligi haqidagi tavsiya faqat qisqa muddatli davr uchun mavjud sur'atlarning va islohotlarni o'tkazishda ustuvor yo'nalishlarning saqlanishi sharoitlaridagina o'rinlidir. Aholi jon boshiga davlat xarajatlarining dollardagi bahosi ortib borishi bilan uzoq muddatli davrda esa nisbiy byudjet xarajatlarini kamaytirish tendensiyasi tiklanishi kerak. Davlat xarajatlarining optimal qiymati uchun mo'ljal bo'lib bu yerda davlatlarning turtinchi guruhi uchun olingan baho, yuqorida ko'rsatilganidek, YAIM ning 20-20%ni tashkil qilgan holda, xizmat qilishi mumkin. Byudjet boshqaruvida aniqlangan va yuqorida ko'rsatilgan tendensiyalarning bartaraf etilishi hamda byudjet va makroiqtisodiyot indikatorlarining optimal holati iqtisodiyotning no xom ashyo sohasida tovar ishlab chiqaruvchilar va aholining kam daromadli qatlamlarini bosqichma bosqich soliq yukini kamaytirish, soliqa tortish mexanizmini soddalashtirish va sharoitlarini tenglashtirish, amaldagi soliq kodeksini boshqa davlatlarda umumqabul qilingan talablar va standartlarga moslashtirish yo'nalishlarida soliq siyosatini takomillashtirishni talab qiladi. Buning uchun birinchi navbatda: – soliq tushumlari turlarining umumiy sonini chegaralash, ularni baholash usullarini soddalashtirish, foydaga solinadigan soliqning

bazasini aniqlash usullarini halqaro standartlarga moslashtirish yoʻnalishlarida soliq qonunchiligi qayta koʻrib chiqish; – iqtisodiyotning xom ashyo va qazib oluvchi sektorlarida soliqqa tortishning chegaraviy qiymatlarini aniqlashda soliq yukini sanoatning qayta ishlash tarmoqlaridan qazib oluvchilarga qayta taqsimlash zaruriyatidan kelib chiqish kerak. Bunda qazib oluvchilarga ishlab chiqarishning rentabelligi normal darajasi va oʻz-oʻzini moliyalash imkoniyati uchun zarur sharoitlarni saqlanishi zarur; – bilvosita soliqqa tortishni inflyasiya jarayonlariga taʼsirini kamaytirish, ishlab chiqarishni soliqqa tortishni pastlatish yoʻnalishlarida takomillashtirish kerak – bilvosita soliqqa tortishni soddalashtirishga tamaki va alkogol mahsulotlariga aksiz soligʻini qatʼiy stavkalarini kiritish yordam beradi. Aksiz ostidagi tovarlarning roʻyhatini bosqichma bosqich qisqartirishni taʼminlash, hamda respublikadagi ishlab chiqarilayotgan va olib kirilayotgan mahsulotlarga aksiz soligʻini bosqichma - bosqich unifikatsiyalash (birinchi bosqichda bir guruh tarkibiga kiruvchi olib kirilayotgan mahsulotga aksiz soligʻining yagona stavkalarini oʻrnatish); – amaldagi koʻpgina soliq imtiyozlarini bekor qilish. Bu esa teng raqobat sharoitlarini taʼminlash, soliq sohasida korrupsiyani cheklash, soliqqa tortish mexanizmining shaffofligini oshirish, korxonalarining soliqlarni hisoblash ishini soddalashtirish, soliq majburiyatlarining bajarilishini nazorat qilishni engillashtirish imkonini beradi; – soliq sohasida yangi qarorlar qabul qilish va qonun osti hujjatlari va tashkiliy koʻrsatmalarga tez-tez oʻzgartirish kiritish amaliyotini qonuniy yoʻl bilan cheklash orqali soliq tizimida koʻproq barqarorlikni taʼminlash boʻyicha chora-tadbirlar koʻrish. Bu chora-tadbirlar bilan bir vaqtda mahalliy byudjetning daromad bazasini shakllantirishda mahalliy soliqlar va yigʻimlarning rolini kuchaytirish zarur. Birinchi navbatda mahalliy byudjetning daromad bazasini mustaxkamlashda hokimiyatning mahalliy organlarini qoʻllab-quvvatlash mexanizmini joriy qilish kerak. Soliq tushumlarining respublika va mahalliy byudjetiga tushuvchi ulushlarining nisbatini qayta koʻrib chiqilishi lozim. Mahalliy byudjetlarda bilvosita soliqlar, resurs toʻlovlari va boshqa nosoliq tushumlaridan koʻproq tushumlar toʻplash kerak.

Takrorlash uchun savollar

1. R. Solouning fikricha, oʻsish surʼatlariga qanday vositalar yordamida taʼsir qilish mumkin?
2. Nima uchun A. Illarionov va boshqalar nuqtai nazaridan, davlatning

ortiqcha xarajatlari iqtisodiy o'sish sur'atlarini sekinlashtiradi?

3. A. Illarionov xulosalarining to'g'riligini ham ma'ruza materialidan, ham qo'shimcha adabiyotlardan olingan ma'lumotlarga asoslanib baholang.

4. Ekonometrik tadqiqotlarda qanday o'sish omillari berilgan?

14. IQTISODIY O'SISHNING DAVRIYLIGI

14.1 Iqtisodiy sikllar: tushuncha va turlari.

Iqtisodiy sikl iqtisodiy rivojlanish bilan uzviy bog'liqdir. Iqtisodiyotning o'sishi spiraldada emas, balki sikllar shaklida sodir bo'ladi. Shu bilan birga, sikl deganda iqtisodiy o'sishning ketma-ket o'zgarishi va ishlab chiqarishning pasayishi tushuniladi, bu o'sishning sekinlashishi.

Sikllar muammosi E.Xansen tomonidan "Iqtisodiy davrlar va milliy daromad" (1951). Xansen iqtisodiy siklni eng muhim so'l miqdorlarning o'zgarishi sifatida belgilaydi: bandlik, ishlab chiqarish va narxlar darajasi.

"Sikl" atamasi biologiya va boshqa fanlarda doimo takrorlanadigan hodisalar ketma-ketligini bildirish uchun ishlatiladi, lekin bir xil darajada yoki aynan bir vaqtning o'zida shart emas. Xansen nazarida, "sanoat va ish hayotining harakatlari sikllar shaklida davom etadi, uning mohiyati takrorlanuvchi (bir xil davrlarda bo'lmasa ham) o'zgarishlarning ketma-ketligi bo'lishi mumkin", deb taxmin qilish mumkin. Shu bilan birga, Xansen tebranishlarning tartibiligini, takror ishlab chiqarishning doimiyligini va iqtisodiy sikl fazalarining o'zgarishini ta'kidladi.

Har xil sikllarning o'zgarishi muntazamligi turli sabablarga ko'ra yuzaga keladi va bu siklning har xil davomiyligini aniqlaydi. Davomiyligi bo'yicha quyidagilar mavjud:

- mavsumiy sikllar;
- qisqa sikllar - 3 yildan 5 yilgacha davom etadigan, o'rtacha 50 oy;
- muddatli sikllar -7 dan - 10-12 yilgacha davom etadigan;
- ikki xil uzun to'lqinlar: davomiyligi 25-30 yil va uzoq ko'payish to'lqinlari 47-60 yil davom etadigan.

Siklning sabablari siklning davomiyligiga qarab farq qiladi. Shu bilan birga, sabablarning asosiy guruhi - aylanma va asosiy kapitalning takror ishlab chiqarish va aylanish qonuniyatlari.

Mavsumiy davrlar odamlarning mavsumiy ehtiyojlarining o'zgarishi bilan bog'liq. Fasllar va ob-havo sharoitlarining o'zgarishi sikllarning mavsumiy tabiatiga katta hissa qo'shadi, shuning uchun mavsumiy sikllar qishloq

xo'jaligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bu qishloq xo'jaligida yozda va qishda turli darajadagi bandlik, mahsulot narxining o'zgarishi va boshqalarda namoyon bo'ladi. Mavsumiy sikl boshqa sohalarda ham (qurilish, turizm va h.k.) namoyon bo'ladi.

Kitchin sikli qisqa davrlar sikl deb ataladi. Ular aylanma mablag'larning o'zgarishi, ya'ni zaxiralarning o'zgarishi natijasida paydo bo'ladi. Bozor sharoitlari natijasida talab va taklif o'rtasida nomutanosiblik yuzaga keladi. Tadbirkorlar, iqtisodiy o'sishni kutib, tovarlarni etkazib berish uchun o'zlariga kerak bo'ladigan darajada ko'proq zaxiralar tayyorlaydilar. Shuning uchun, ma'lum bir bosqichda, inventarizatsiyadan ortiqcha, nomutanosiblik paydo bo'ladi. Iqtisodiy o'sishga bo'lgan yorqin umidlar yo'qolganda, korxonalar to'plangan zaxiralardan ozod bo'lish muammosiga duch keladilar, bu esa mamlakatda narxlarning pasayishiga va ozgina iqtisodiy tanazzulga olib keladi. Shunday qilib, iqtisodiyot qisqa davrda ishlaydi. Shunday qilib, aslida, qisqa sikllar muammosi tadbirkorlarning noto'g'ri taxminlari, umuman bozor mexanizmiga xos bo'lgan "sinov va xato" usuli bilan bog'liq. Ommaviy iste'molchilar psixologiyasi ham muhim ahamiyatga ega.

O'rta muddatli sikllarga kelsak, G'arbda ular "Juglar sikllari" deb ataladi. XIX asrning ikkinchi yarmida u o'rta muddatli sikllar haqidagi monografiyani nashr etdi. Bu sikllar natijasi:

- asosiy kapitalning faol elementlariga kapital qo'yilmalarni buzilishi - mehnat vositalari va vositalari;

- bir sohadan ikkinchisiga kapital oqimi, tarmoqlararo raqobat ta'siri;
- uzoq muddatda ishlab chiqarish narxlarining shakllanishiga ta'sir qiladi;
- pul omillarining o'zgarishi.

O'rta muddatli sikllar to'rtta alohida bosqichdan iborat:

- inqiroz yoki qisqarish;
- turg'unlik yoki ruhiy tushkunlik;
- rivojlanish yoki kengayish;
- o'sish, iqtisodiy o'sish.

Bunday holda, har bir bosqichda iqtisodiyotning o'zi milliy ichki qonunlar asosida keyingi bosqichga o'tadi. Keling, to'rt bosqichning har birining belgilarini qisqacha tasvirlab beraylik.

Inqiroz belgilari: tovarlarning haddan tashqari ko'p ishlab chiqarilishi, narxlar va foydaning pasayishi, tadbirkorlarning ommaviy bankrotligi, investitsiyalarning kamayishi, ishlab chiqarishning kamayishi, aktsiyalarning

kamayishi, ishchi kuchiga talabning pasayishi, aholining muhim qismining ishsizligi, ish haqining pasayishi, aksiyalar narxining pasayishi, juda yuqori foiz stavkalari.

Depressiya belgilari: ishlab chiqarishning turg'unligi, ishlab chiqarishning pasayishi, tovarlar va xizmatlarning past narxlari, savdo sust, erkin pul kapitalining ko'pligi, past kredit stavkasi, sotilmagan tovarlar qisman vayron qilingan, qisman arzon narxlarda sotilgan, omon qolgan korxonalaridagi ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi. Bu korxonalarda omon qolish uchun ishlab chiqarishni intensiv qayta jihozlash ishlari olib borilmoqda. Alohida tarmoqlarda ishlab chiqarishning o'sishi, buyurtmalarning ozgina oshishi, past narxlarga moslashgan va kam foyda marjasi tufayli omon qolgan firmalarning ozmi-ko'pmi toqatli bo'lishi.

Tiklanish alomati: firmalar zarbadan qutulib, tadbirkorlar ishlab chiqarishni kengaytirishni boshlaydilar. Milliy ishlab chiqarish oldingi siklda eng yuqori nuqtaga yetadi. Narxlar oshadi, foyda oshadi.

Bum belgilari: ishlab chiqarish oldingi siklning eng yuqori nuqtasidan oshib ketadi. Korxonalaridan maksimal darajada foydalanish kuzatilmoqda. Vaziyat to'liq bandlikka yaqin. Narxlar va foyda marjalari oshib bormoqda. Savdogarlar tadbirkorlardan milliy bozor imkoniyatlari va sotish imkoniyati sotish imkoniyatidan ko'ra ko'proq tovar sotib oladilar. Foiz stavkasi va kredit kapitali o'sib bormoqda. Haddan tashqari ishlab chiqarish, ya'ni yashirin shaklda nomutanosiblik mavjud.

Qoida tariqasida, ko'tarilish muammosiz davom etadi va inqiroz - to'satdanyuzaga keladi. O'rta muddatli sikllar tarmoqli, umumiy (milliy) va jahon miqyosida bo'lishi mumkin.

Uzoq Kuznets sikllari - takror ishlab chiqarish yoki qurilish sikllaridir. Bunga uskunalar avlodining o'zgarishi, demografik o'zgarishlar sabab bo'ladi. Bu sikllarga hukumatning iqtisodiy siyosatining o'ziga xos xususiyatlari ham sabab bo'lishi mumkin.

Uzoq Kondratyev to'liqlarining davomiyligi taxminan 50 yil. Uzoq to'liq ichida ikki bosqich - yuqoriga va pastga qarab qayd etiladi. Ba'zi iqtisodchilar uzoq to'liqda o'rta muddatli siklga xos fazalarni topishga harakat qilishdi. Ammo bu mutlaqo aniq emas va ishonarli emas, chunki uzoq to'liqning pasayish bosqichida hech qanday inqiroz bo'lmaydi, lekin iqtisodiy o'sishning qandaydir tekisroq traektoriyasi bor, yuqoriga qarab esa biroz keskinroq. Iqtisodiyotdagi uzun to'liqlar texnik va ilmiy -texnologik inqiloblar

natijasida yuzaga keladi:

- tarkibiy qayta qurish, ishlab chiqarishning texnologik bazasidagi tub o'zgarishlar;
- infratuzilmaga investitsiyalarning o'zgarishi;
- ishchi kuchini tayyorlashdagi o'zgarishlar, ya'ni inson kapitaliga investitsiyalar.

Birinchi bo'lib ingliz iqtisodchilari Klark va Jevonsning uzun to'liqlarini payqadi. Asr boshida gollandiyalik Van Gelderan va Kondratyev uzoq to'liq muammosiga e'tibor qaratdilar. Ular o'z vaqtida parallel ishlagan, lekin eng katta hissani Kondratyev qo'shgan.

14.2 N.D.Kondratevning takror ishlab chiqarishning uzun to'liqlari.

1920-1930 yillarda Kondratyev Jahon kon'yunktura institutida ishlagan va XVIII -asrning oxiridan hibsga olingan vaqtgacha - taxminan 120 yil davomida jahon iqtisodiyotining rivojlanishi to'g'risida statistik materiallar jamg'arishni boshlagan. U Angliya, Frantsiya va AQSh kabi sanoati rivojlangan mamlakatlarda tovar narxlari dinamikasini, foiz stavkalarining o'zgarishi, nominal ish haqi, tashqi savdo, ko'mir, cho'chqa, qo'rg'oshin va oltinning kon va sanoat iste'molini o'rgangan. U statistik materiallarni sarhisob qilib, ikkita katta guruh ko'rsatkichlarini ajratib ko'rsatdi. Birinchi guruh sezilarli o'zgarishlarni topmadi, xususan, narxlar deyarli o'zgarimadi. Ikkinchi guruh ko'rsatkichlari iqtisodiy o'sish tendentsiyasini ko'rsatdi. O'zgarishlarga uchragan bunday ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilar kiradi: kapital bo'yicha foizlar, banklardagi omonatlar, ish haqi. Tashqi savdo hajmlarida, ham jismoniy, ham qiymat jihatidan, va nihoyat, aholi jon boshiga eng muhim sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish va iste'mol qilish hajmida tebranishlar aniqlandi.

Kondratyev bu jarayonni iqtisodiy o'sish oddiy emasligi, garchi u ko'tarilish chizig'ini ifodalasa ham, ya'ni iqtisodiy o'sish tebranishlarda sodir bo'ladi. U 9 yildan kam davom etadigan barcha cho'qqilarni kesib tashladi va ma'lum bir davrda jahon iqtisodiyotidagi haqiqiy o'zgarishlarni ko'rsatadigan silliq chiziqni yaratdi. Tadqiqotlar natijasida Kondratyev ikki yarim uzun to'liqlar 120 yilda sodir bo'lgan degan xulosaga keldi.

Kondratyev uzun to'liqlarni texnik inqiloblar bilan bog'ladi. U quyidagi uzun to'liqlarni aniqladi.

Birinchi to'liq - 1787 yildan 1844 yilgacha. (tanlangan mamlakatlarda

1851 yilgacha). U bu davrni ikki bosqichga ajratdi: 1787 yildan 1810 yilgacha (ayrim mamlakatlar uchun 1817 y.) Va 1810 yildan 1844 yilgacha (1851) pasayish bosqichi. Kondratievning ta'kidlashicha, bosqichning o'sishining sababi to'qimachilik sanoatidagi inqilob, mashinasozlikning jadal rivojlanishiga sabab bo'lgan birinchi sanoat inqilobi, cho'yan ishlab chiqarishga katta ehtiyoj, iqtisodiyotning rivojlanishiga sabab bo'lgan.

Ikkinchi to'lqin, Kondratyev fikriga ko'ra, 1844 yildan 1890 yilgacha davom etadi. 1844 yildan 1870 yilgacha yuqoriga ko'tarilish bosqichi, 1870 yildan 1890 yilgacha (1896 y.) pasayish bosqichi kuzatiladi. Kondratyev yuqoriga ko'tarilishining sababi barcha hududlarning rivojlanishiga, milliy va jahon bozorlarining burilishiga olib kelgan temir yo'llarning qurilishi edi, deb hisoblardi.

U *uchinchi to'lqin* 1890 yilga to'g'ri keladi deb hisoblar edi, bu to'lqinning ko'tarilish bosqichi 1914-1920 yillarga to'g'ri keladi. U bu uzun to'lqinni elektr energiyasi ishlab chiqarishda keng qo'llanilishi va avtomobilsozlik sanoatining rivojlanishi bilan bog'ladi. Kondratyev o'z asarlarida to'lqinning 1920 yildan beri pasayish bosqichini bashorat qilgan. Uchinchi to'lqin 1940 yilda tugadi, shuning uchun Kondratyev vafotidan keyin, 1940 yilda, *to'rtinchi uzun to'lqin* boshlandi, u 70 -yillarga qadar yuqoriga ko'tarilish bosqichi sifatida davom etdi, endi esa past to'lqinning pasayish bosqichi davom etadi, deb ishoniladi. To'rtinchi to'lqin ilmiy -texnik inqilob, avtomatlashtirish, elektronika va robototexnika bilan bog'liq. Yaqin kelajaqqa beshinchi uzun to'lqinning yuqoriga ko'tarilish bosqichini kutish kerak.

Charlz Do va Edvard Jonson iqtisodiy vaziyatni statistik materiallar asosida bashorat qilishga urindilar. Ular Dow Jones indeksini ishlab chiqishdi. Ular 12 ta yirik kompaniyani asos qilib olishdi va bashorat qilish uchun bir necha ming jadvallar tizimini yaratdilar.

Juda muhim vazifa uzun to'lqinning pastga tushish fazasiga to'g'ri keladi. Aynan unda texnik kashfiyotlar, natura va pul tejash amalga oshadi. Intensiv bosqichda ular to'liq charchashgacha intensiv ishlatiladi, bu keyingi pasayish bosqichiga o'tishga olib keladi. Aynan pasayish bosqichida ko'plab siyosiy burilishlar va o'zgarishlar yuz beradi. Pastga tushish bosqichida jamoatchilikning noroziligi paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Kelgusida Kondratyevning g'oyalarini Shumpeter ("Biznes sikllari" - ikki jildli monografiya - uzun to'lqinlarning yangilik bilan aloqasi), Mensch (yuqoriga ko'tarilish bosqichida ixtironing paydo bo'lishi va uni ishlab

chiqarishga joriy etish o'rtasidagi qisqa vaqt). J. Forrester, shuningdek, jahon dinamikasini o'rganish doirasida Kondratyev sikli mavjudligini tasdiqlab, ularni biroz aniqlab berdi. J. Forrester 15 yirik sanoat tarmoqlariga asoslanib, 50 yillik siklda 4 bosqichni aniqladi. *Birinchi bosqich* - 15 yillik tanazzul davri; *ikkinchisi* - iqtisodiy o'sishning 20 yillik davri (iqtisodiyotga massiv qayta investitsiyalar); *uchinchisi* - 10 yillik ishlab chiqarish quvvatlarining uzluksiz "ortiqcha jamg'arishi" davri; *to'rtinchisi* - 5 yillik iqtisodiy qiyinchiliklar davri, bu yangi 50 yillik siklning yangi retsessiyasiga aylanadi. Bundan tashqari, Forrester yetakchi energiya turlarining (mexanik, bug', elektr) o'zgarishi bilan bog'liq va 200-300 yil davom etadigan uzoqroq sikllarning mavjudligi haqidagi fikrlarini bildirdi.

Sivilizatsiya yondashuvi doirasida, sikllarning turli tushunchalari (O. Spengler, A. Toynbi, L. Gumilev, A. Yakovets) orasida Alvin Tofler sivilizatsiyalari davrlari eng ko'p ajralib turadi. Toffler qishloq xo'jaligi, sanoat va postindustrial sivilizatsiyalarni alohida ajratib ko'rsatdi. Tofflerning so'zlariga ko'ra, *birinchisi* 8-9 ming yil oldin, neolit inqilobi bilan boshlanib, qishloq xo'jaligi sivilizatsiyasini tug'dirgan. *Ikkinchi to'lqin* - sanoat sivilizatsiyasi - sanoat inqilobi bilan paydo bo'ldi. Uch yuz yil oldin, portlash sodir bo'ldi, zarba to'lqinlari butun yer yuzini qamrab oldi, qadimgi jamiyatlarni vayron qildi va butunlay yangi sivilizatsiyalarni vujudga keltirdi. Sanoat inqilobi shunday portlash edi. XX -asrning oxirida "*uchinchi to'lqin*" boshlanadi: bu rivojlanayotgan sivilizatsiyada ko'p narsa an'anaviy sanoat sivilizatsiyasiga ziddir. "Uchinchi to'lqin" o'zi bilan qayta tiklanadigan energiya manbalariga asoslangan yangi turmush tarzini olib keladi; "elektron yozgi uy" deb atash mumkin bo'lgan yangi muassasada, uy va ish o'rtasidagi chiziqlar xiralashganida; kelajaqla tubdan o'zgargan maktablar va korporatsiyalarda. Insoniyat hayoti, ayniqsa, Internet tarmog'ining rivojlanishi bilan o'zgarib bormoqda.

Shu bilan birga, sivilizatsiya yondashuvini hisobga olgan holda, iqtisodiy sikl haqida gapirish har doim ham to'g'ri emas, chunki siklning takrorlanib turishi - bu yerda yo'q. Bundan tashqari, bu turdagi sikllar ancha kam o'rganilgan va hamma olimlar ham mualliflarning pozitsiyalariga qo'shilmaydilar.

Umumiy xulosa shuki, sikllar investitsiyalar bilan bog'liq. Shu bilan birga, vengriyalik iqtisodchi Shiposh quyidagi qonuniyatga e'tibor qaratdi: ikkita qisqa siklni birlashtirib, bitta uzunroq siklni tashkil qiladi. Kitchinning ikkita sikli

Zhuglar siklini, ikkita Juglar sikli Kuznets siklini va ikkita Kuznets sikli Kondratyev siklini tashkil qiladi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sishning ma'lum bir ketma-ketligi kuzatiladi.

O'rta muddatli sikl fazasining xarakteristikasi asosan uzun to'liqning qaysi fazasi ustiga qo'yilganligi bilan belgilanadi. Agar inqiroz ko'tarilish bosqichida ro'y bersa, u holda bu inqiroz deyarli ko'rinmas bo'lishi mumkin, lekin agar u pastga tushish bosqichiga qo'yilgan bo'lsa, bu davr milliy iqtisodiyot uchun juda qiyin bo'ladi. Ko'tarilish haqida ham xuddi shunday.

Tarkibiy inqirozlar. Inqiroz o'rta muddatli to'liqlarning odatiy bosqichidir. Ammo o'rta inqirozlarga to'g'ri keladigan yoki mos kelmaydigan tizimli inqirozlar ham bor. Ko'p hollarda ular bir-biriga to'g'ri kelmaydi, chunki tizimli inqiroz sikli taxminan 10 yil davom etadi. Strukturaviy inqirozlarning kelib chiqish sabablariga qarab ikki xil bo'ladi.

1. Mamlakatdagi ichki sabablar - texnik yoki ilmiy-texnik inqiloblar natijasida yuzaga kelgan tarkibiy inqirozlar. Odatda, bir guruh sanoat rivojlanayotgan, boshqasi turg'unlikda namoyon bo'ladi.

2. Tashqi sabablar, jahon iqtisodiyoti jarayonlari natijasida kelib chiqadigan tarkibiy inqirozlar.

Birinchi turdagi inqirozlar uzun to'liqlar bilan bog'liq. Bu inqirozlar, bir tomondan, kam ishlab chiqarish inqirozlari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Qoida tariqasida, kam ishlab chiqarish inqirozlari hozirgi texnologik inqilob bilan bevosita bog'liq bo'lgan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq - ularga talab oshadi, ular kamayadi, narxlar oshadi, foyda oshadi va sanoat tez iqtisodiy o'sishni oladi. Qoida tariqasida, yangi tovarlar va texnologiyalarni joriy etish birinchi navbatda alohida korxonalar va tarmoqlarda ro'y beradi, so'ngra tobora ko'payib borayotgan tarmoqlarga tarqaladi. Butun iqtisodiyot yangi texnologiyaga o'tganda, tizimli ishlab chiqarish inqirozi tugadi deb hisoblanadi. Shu bilan birga, oldingi to'liqda yetakchi o'rinni egallagan va to'liq yadrosi bo'lgan tarmoqlar uchun ham ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlari mavjud. Bu sanoat o'z mahsulotlariga talabning pasayishi tufayli yangi sharoitda qayta qurishga, past narxlarda va foyda chegarasida omon qolishni o'rganishga majbur.

Strukturaviy inqirozlar ishlab chiqarishni tashkil etish va mulkchilik shakllarida inqilobni keltirib chiqaradi. Strukturaviy inqirozlar yangi texnologiya ishlab chiqarishning mavjud texnologik uslubiga zid kelganda paydo bo'ladi va ishlab chiqarishning yangi texnologik shakli shakllanganda

yengib o'tiladi.

Jahon iqtisodiy tizimi bilan bog'liq bo'lgan ikkinchi turdagi tarkibiy inqirozlar - ishlab chiqarishning past inqirozlari. Bu energiya va tovar inqirozlari. Bunday inqirozlarga turtki bir qator mamlakatlarning (asosan neft ishlab chiqaruvchi) xatti-harakatlari bo'lib, ular o'z xom ashyolari va sanoati rivojlangan mamlakatlar mahsulotlari narxlarining nisbatlarini o'zgartirishni talab qilgan. Bu energiya tejaydigan va resurslarni tejaydigan yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keladi. Qizig'i shundaki, AQShning neft inqirozining yillarida arab davlatlaridan neft sotib olib, o'z ishlab chiqarishini qisqartirgan siyosati. Shu bilan birga, Qo'shma Shtatlarning ichaklarida, ehtimol - neft dunyoning barcha neft ishlab chiqaruvchi mamlakatlaridagidan uch baravar ko'pdir.

Birinchi inqiroz 1825 yilda Angliyada yuz berdi. Ikkinchi inqiroz 1836 yilda yuz berdi - Angliya va AQSh. Uchinchi inqiroz - 1844-1848 yillar - dunyoning barcha sanoati rivojlangan mamlakatlarini qamrab olgan birinchi jahon ishlab chiqarish inqirozi. Hammasi bo'lib, o'tgan asrda sakkizta inqiroz bo'lgan: to'qqizinchi asr boshiga to'g'ri keldi (1900-1903); uning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu Rossiyaga ta'sir ko'rsatgan birinchi yirik inqiroz edi. O'n uchta ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi XX -asrda yuz berdi. Shunday qilib, dunyoda yigirma ikkita inqiroz bo'lgan, shu jumladan, o'n to'qqizta global inqiroz. Oxirgi yirik inqiroz, birinchi navbatda moliya sektoriga ta'sir ko'rsatdi, 1997-1998 yillarda yuz berdi.

Iqtisodiy inqirozlar odatda bir yildan uch yilgacha davom etadi va milliy iqtisodiyotning barcha sohalarini qamrab oladi. Iqtisodchilar ularni tovar va xizmatlarni haddan tashqari ishlab chiqarish inqirozi deb atashadi. Milliy iqtisodiyotda tovarlar va xizmatlarning mutlaq ortiqcha ishlab chiqarish hollari ko'pincha profitsit bo'lganda yuzaga keladi. Bu holat, agar ishlab chiqarish hajmi mamlakat ehtiyojidan oshsa, inqirozlar paytida nisbatan paydo bo'ladi: ishlab chiqarish hajmi mamlakat ehtiyojidan oshmaydi, balki samarali talab hajmidan oshadi. Samarali talabga, o'z navbatida, uni ko'paytiradigan (daromadning oshishi, bandlik darajasi) va kamayishiga (ishsizlik, ish haqining pasayishi, narxlarning ko'tarilishi) ta'sir ko'rsatmoqda.

Vaziyatning paydo bo'lishi ishlab chiqarish hajmi samarali talabdan oshadi va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozi mavjud. U quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

1. Ishlab chiqarish kapitalining ortiqcha bo'lishi; ishlab chiqarishning

mavjud imkoniyatlari mavjud talablardan oshib ketadi.

2. Sotilmagan tovarlar massasi ko'rinishidagi tovar kapitalining ortiqcha bo'lishi:

- tovarlarning odamlarning ehtiyojidan ortiqligi;
- ishlab chiqarish kapitalining investitsiya ehtiyojidan oshib ketishi.

Inqiroz algortmlari:

1) ulgurji savdoda birinchi marta inqiroz aniqlandi. Ulgurji sotuvchilar va ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarda namoyon bo'ladi, ulgurji sotuvchilar ishlab chiqaruvchilarga to'lay olmaganda. Banklar kredit bermaydilar. Pul inqirozi paydo bo'ladi, ya'ni qisqa muddatli kredit inqirozi. Bu bosqichning natijasi ulgurji savdogarlarning vayron bo'lishi; qisqa muddatli kreditning butun mexanizmi buzilgan;

2) kredit inqirozi - kredit bozorining inqirozi. Foiz stavkalari oshadi, banklar ishonchsiz qarzdorlarni moliyalashtirishni to'xtatadi. Kredit inqirozi birjalarga ta'sir qiladi va vahima boshlanadi. Aktsiyalari faol sotila boshlagan firmalar bankrot bo'ladi;

3) ishbilarmonlarning vayron bo'lishi, ishlab chiqarishning pasayishi. Dastlab, iste'mol tovarlari, ayniqsa, uzoq muddat foydalaniladigan buyumlar ishlab chiqarish hajmi kamayadi, keyin eng zarur narsalar ishlab chiqarish kamayadi;

4) inqiroz ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishni qamrab oladi (birinchi bo'linma). Birinchidan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish, keyin esa ishlab chiqarish vositalarini o'zlari ishlab chiqarish kamayadi. Shundan so'ng, inqiroz umumiy bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ikkita qarama-qarshi tendentsiya mavjud: muvozanatli iqtisodiy o'sishning buzilishiga olib keladi va iqtisodiy o'sishni muvozanatlashtiradi. Natijada, iqtisodiyot vaqti-vaqti bilan inqirozli holatga tushib qoladi va undan chiqib ketadi.

Haddan tashqari ishlab chiqarish inqirozlarining moddiy asosini asosiy kapitalni yangilash tashkil etadi. Inqiroz davrida uni sotish uchun sharoit yaratiladi. Yig'ilgan tovar kapitali ham o'zlashtirilmoqda.

Inqirozdan chiqishning asosiy yo'li - ishlab chiqarish apparatini yangilash; uskunalar va texnologiyalarni yangilash. Inqiroz davrida texnologiya qo'loqligi tufayli xarajatlari yuqori bo'lgan o'sha tadbirkorlar bankrot bo'ladi.

14.3 Haddan tashqari ishlab chiqarish inqirozlari nazariyalari.

Klassik maktab inqirozlari nazariyasi, Seyning sotish bozori qonuniga asoslanib, inqirozlar vaqtinchalik, chunki ishlab chiqarish taklifni yaratadi va moslashuvchan narxlar va mukammal raqobat sharoitida nomutanosiblik avtomatik ravishda tartibga solinadi. Shu bilan birga ortiqcha mahsulotlarni bozordan olib tashlash uchun "uchinchi shaxslar" kerak (T.R. Maltus, S.de Sismondi).

Marksizm inqirozlarning sababini kapitalistik tovar ishlab chiqarishining asosiy qarama-qarshiligi deb hisoblaydi - ishlab chiqarishning o'sib borayotgan ijtimoiy tabiati va xususiy kapitalistik xususiyati o'rtasidagi farqdir deb ta'kidlaydi. Marksizm ishlab chiqarishning ijtimoiy mohiyatini bozor iqtisodiyoti sharoitida, tovarlar bozor uchun, sotish uchun, jamiyat uchun ishlab chiqariladi, o'zi uchun ishlab chiqaradigan tabiiy iqtisoddan farqli o'laroq tushuntiradi. XX-asrda kapitalistik ishlab chiqarishning ijtimoiy xarakteri kuchaydi. Bu davrda ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi ro'y berdi va barcha kapitalistik mamlakatlar ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan o'zaro bog'liq bo'lib chiqdi.

Umuman olganda marksistlar tashkilotda va milliy iqtisodiyotda xo'jalik boshqaruvi o'rtasida ziddiyat bor deb hisoblaydilar. Tashkilotda, korxonada rejalashtirish, rahbarning yagona irodasi, mehnat va ishlab chiqarishni ratsionalizatsiya qilish mavjud. Milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarish anarxiyasi ustunlik qiladi. Tadbirkorlar jamiyatning haqiqiy ehtiyojlarini bilishmaydi va o'z xavf-xatarlari va xavf-xatarlari ostida ishlab chiqarishni olib borishadi, faqat hisob-kitoblarning to'g'riligini bozor, tovarlarni sotib olish va sotish tasdiqlaydi. Jamiyatda talab, narxlar, iqtisodiy sharoitlarning oldindan aytib bo'lmaydigan o'zgarishlari hukmronlik qiladi. Natijada, milliy iqtisodiyotda ortiqcha ishlab chiqarish inqirozining sabablari paydo bo'ladi. Inqirozning asosiy sababi, marksistlarga ko'ra, xususiy mulk, raqobat va bozor elementining ustunligi.

Haddan tashqari ishlab chiqarish inqirozlarining pul nazariyasi M.Fridman va V.Xoutri tomonidan ishlab chiqilgan va ishlab chiqilgan. Ularning fikricha, inqirozlarning sababi bank kreditlari va bank foiz stavkalarining o'zgarishi. Inqiroz davrida bank kreditining pasayishi ro'y beradi, bu foiz stavkasining oshishiga olib keladi va bu o'z navbatida pul massasini kamaytiradi va ortiqcha ishlab chiqarish inqiroziga olib keladi. Keyns bunga qo'shilmaydi: agar kredit stavkasi nolga tushirilsa ham, bu iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqmaydi,

chunki milliy iqtisodiyot taqdirini foiz stavkasi emas, tadbirkorning foydasi belgilaydi ("likvidlik tuzog'i").

A.Pigu va Bedjgot asarlarida psixologik nazariya ishlab chiqilgan. Bu nazariyaga ko'ra, inqirozlar aholining psixologik holatiga bog'liq: pessimizm va optimizmning keskin portlashlari iqtisodiyotda inqiroz va bum to'loqlarini keltirib chiqaradi.

I.Shumpeter va E.Xansen yangiliklari nazariyasi vaqti -vaqti bilan muhim ilmiy kashfiyotlar natijasida tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilishi sodir bo'ladi deb asoslanadi.

J.M.Keyns, Xobbson, V.Fosterlar tomonidan kam iste'mol nazariyasi keltirilgan. Ularning fikricha, talab va taklif o'rtasidagi mutanosiblik buzilgan. Bu nazariya odamlarning psixologik xususiyatlari, jamg'armalikka moyilligi bilan izohlanadi.

Ishlab chiqarish vositalariga talab kamayadi, investitsiyalar kamayadi. Bunday jarayonlarning asosiy sababi - kapitalning marginal samaradorligining o'zgarishi (rentabellik darajasi). Boshqa omillar faqat shu asosiy sabab ta'sirining o'tkazuvchisi hisoblanadi.

Milliy iqtisodiyotning yuksalishi davrida kapitalning kelajaqdagi rentabelligi aholi va tadbirkorlar o'rtasida kelajaqdagi iqtisodiy vaziyatga optimizm hukm suradi. Bularning hammasi ijobiy hodisalarning o'sishiga olib keladi: iqtisodiy rivojlanish, kredit foizining pasayishi, ish haqining oshishi va boshqalar. Foyda darajasi nolga teng.

Bu holatda inqirozdan chiqish vositasi - samarali talabning oshishi, davlat aralashuvidir.

F.Xayek, L.Mizes, Robertsonlar tomonidan ortiqcha investitsiyalar nazariyasini o'rgandilar. Bu nazariya inqirozlarning sababi iqtisodiy o'sish davrida ortiqcha sarmoya yotqizishidir. Inqirozga qarshi kurash vositasi sifatida ular iqtisodiy bumlarning oldini olish va ishlab chiqarish hajmini keskin oshirishni taklif qilishdi. Buning uchun zarur choralar o'sish davrida kreditlar bo'yicha foizlarning o'sishi hisoblanadi.

Ba'zi iqtisodchilar inqirozlarning sababini tabiiy sharoitda ko'rishadi; Xususan, quyosh faolligi davrlari, ob-havo, hosildorlik va natijada iqtisodiy vaziyat, ayniqsa agrar mamlakatlar o'rtasida aniq bog'liqlik borligi uzoq vaqtdan beri sezilgan. Ammo hozir, sanoati rivojlangan mamlakatlarda qishloq xo'jaligining salmog'i juda kam bo'lgani uchun, deyarli hech kim bu nazariyani ilgari surmaydi.

14.4 XX asrning ikkinchi yarmidagi sikllar va inqirozlarning xususiyatlari.

O'tgan asrda inqiroz o'rtacha ikki yil davom etgan va ko'tarilish vaqti ham ikki yildan oshgan. Shu bilan birga, yalpi ichki mahsulotning yillik inqirozli pasayishi 3% dan oshmadi, shu jumladan ishlab chiqarish sanoatida taxminan 6-6,5%.

XX-asrning birinchi yarmida inqiroz davomiyligi xuddi shunday - taxminan ikki yil saqlanib qoldi, lekin ishlab chiqarishning pasayishi 9%ni tashkil etdi.

XX asrning ikkinchi yarmida siklning individual fazalarining xususiyatlari o'zgarib, quyidagi xususiyatlarga ega bo'ldi.

1. Inqirozlar orasidagi intervallar qisqargan, ya'ni o'rta muddatli sikl kamaygan: XIX-asrning ikkinchi yarmidagi 10,3 yildan XX-asrning birinchi yarmida 7,6 yilgacha va XX asr ikkinchi yarmida 4,3 yilgacha.

2. Yuk ko'tarish bosqichlari uzayib ketdi.

3. Bunday hollarda, inqirozdan iqtisodiyot tushkunlik bosqichiga emas, balki tiklanish bosqichiga o'tadi. Qayta tiklanish bosqichi ham qisqartirildi.

4. XX-asrning ikkinchi yarmida milliy va jahon iqtisodiyoti asta-sekin inqiroz holatiga tushib ketdi. Davlat tomonidan tartibga solish muayyan natijalarga olib keldi.

5. Narxlar harakati o'z xususiyatini o'zgartirdi: agar ilgari inqiroz davrida narxlar tushib ketgan bo'lsa, endi ular o'sib bormoqda, ya'ni inqirozlar stagflyatsiya bilan tavsiflanadi.

6. Inqiroz davrida ish haqi ham avvalgidek pasaymaydi, aksincha oshadi.

7. Inqiroz bosqichi qisqarib ketdi, ishlab chiqarishning pasayishi nisbatan kamroq bo'ldi: 50-70-yillarda 4-5%, ba'zi mamlakatlarda ishlab chiqarish umuman pasaygani yo'q, faqat iqtisodiy o'sishning sekinlashuvi (Yaponiya, Germaniya). O'tgan inqiroz davrida jahon ishlab chiqarish hajmi atigi 1-2 foizga kamaydi. Buning sabablarini quyidagicha ta'kidlash mumkin:

- sanoat rivojlangan mamlakatlarda nomukammal raqobatning rivojlanishi, davlat tomonidan tartibga solish, oligopoliyalar tomonidan tartibga solish, iqtisodiy o'sish davrida va inqiroz davrida iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun iqtisodiyotning haddan tashqari qizib ketishini kamaytirishga olib keldi;

- XX asrning ikkinchi yarmida real ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan bozor rivojlanishining marketing tizimi keng tarqaldi, bozor vaziyatining o'zi o'zgardi;

- zamonaviy ilmiy-texnologik inqilob natijasida, "birinchi o'ringa" chiqadigan tarmoqlar inqirozdan kuchli ta'sir ko'rmaydilar, chunki ularning mahsulotlariga talab katta va bu milliy iqtisodiyotda ularning ulushi yuqoriligi rag'batlantiruvchi omildir;

- inqirozlar orasidagi bu qisqa muddat inqirozning moddiy-texnik bazasidagi ko'plab o'zgarishlarga bog'liq. Xizmat ko'rsatish sohasi milliy iqtisodiyotda birinchi o'rinni egallaydi, shuning uchun asosiy kapitalning faol qismini yangilash endi unchalik muhim rol o'ynamaydi.

8. XX-asrning ikkinchi yarmidagi inqirozlarning umumiy sonidan ikkita inqiroz ajralib turadi: 1973 (74) -1975. va 1980-1981 yillar. Bu ikki inqiroz ko'p jihatdan XIX-asr va XX-asrning birinchi yarmidagi inqirozlarga o'xshaydi. Ular uzun va chuqur edi. Shunday qilib, birinchi inqiroz davrida sanoat rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish hajmi 12% ga, shu jumladan AQShda - 14% ga, Yaponiyada - 18% ga (ba'zi manbalarga ko'ra 20%) kamaydi. Ikkinchi inqiroz davrida sanoati rivojlangan mamlakatlarda ishlab chiqarish 7-8 foizga kamaydi. Bu ikkita inqiroz bizga ba'zi xulosalar chiqarishimizga imkon beradi:

- bu inqirozlar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish inqirozlari edi. Ularning davrida davlat tomonidan tartibga solish va davlat mulkining zaifligi va samarasizligi aniqlandi. Shuning uchun, ko'plab mamlakatlarda birinchi inqirozdan so'ng, faol davlat tartibga solishdan voz kechildi va xususiy lashtirish amalga oshirildi. Bozorning roli va ahamiyati osha boshladi;

- bu inqirozlar yirik ishlab chiqarish inqirozlari edi. Ulardan so'ng, bozorning o'zgaruvchan sharoitlariga yaxshiroq moslashishi tufayli kichik va o'рта biznesning hayotiyliigi oshkor bo'ldi. Ko'plab yirik korxonalar qisqartirildi.

Antisiklik tartibga solish umuman barqarorlashtirish siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu kon'yunkturaga qarshi siklik tebranishlarni yumshatish uchun ta'sir qilish usullari tizimidan iborat. Davlat barqarorlikni saqlash uchun tebranishlar oqibatlarini yengib chiqa olmaydi, lekin yumshatishi mumkin. Qarama -qarshi siklni tartibga solishning eng keng tarqalgan vositalari pul-kredit va fiskal siyosatdir.

Keynslar va neoklassiklar siklga qarshi tartibga solishning turlicha yondashuvlariga ega. Keyneschilar umumiy talabni tartibga solishni ta'kidlaydilar. Fiskal siyosat sohasida kon'yunkturani aniq sozlash siyosati qabul qilinadi: xarajatlarni kamaytirish va ko'paytirish, soliq stavkalarini

manipulyatsiya qilish. Shu bilan birga, ushbu siyosatni qo'llash amaliyoti shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy siyosatning ayrim parametrlarini o'zgartirish bo'yicha qabul qilingan qarorlarning kon'yunkturasiga ta'sir qilish jarayoni ma'lum, ba'zida sezilarli kechikish bilan amalga oshiriladi. Bu inqirozga qarshi kurashga qaratilgan chora-tadbirlar tiklanish bosqichida bo'lgan iqtisodiyotga "yetib keldi" va aksincha. Makroiqtisodiy siyosatning avtomatik o'rnatilgan stabilizatorlarga yo'naltirilgan samarasizligi pul-kredit siyosati doirasida Fridyening pul-kredit qoidalariga yo'nalishga olib keldi.

Neoklassik maktab doirasida, xususan, "ta'minot nazariyasi" asosiy e'tibor talabni rag'batlantirishga emas, balki taklifni rag'batlantirishga qaratildi. Shunday qilib, buning uchun zarur shart - bu samarali ishlab chiqarish uchun sharoit yaratish, iqtisodiyotdagi barcha resurslardan foydalanish, past rentabelli, lekin strategik jihatdan muhim tarmoqlarni qo'llab-quvvatlash edi. Pul-kredit siyosati sohasida - "qimmat pul" siyosatini ta'minlash, kapitalning ortiqcha jamg'arishiga qarshi kurash, "pul qoidasi"ga rioya qilish. Moliyaviy sohada asosiy e'tibor davlat xarajatlari va marjinal daromad solig'i stavkalarini kamaytirishga qaratiladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Har bir inqiroz turining sabablarini aytib bering.
2. Inqirozlarning hamma turlariga nima xos?
3. Nega uzun to'liqlarda pastdan ishlashga o'tish kerak?
4. Strukturaviy inqirozlarning mohiyatini tushuntirishni davom ettirishni keltirish.
5. Qarama-qarshi amalga solishning neoklassik va keynziy chetlanishlari qanday farq qiladi?

15. IQTISODIY O'SISH VA INSONIYATNING GLOBAL MUAMMOLARI

15.1 Davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy o'sishlarning turlichaligi sabablari.

Milliy va global iqtisodiy o'sishning birligi.

XX-asrning oxirgi uchdan birida odamlar o'zlarini insoniyat sivilizatsiyasiga mansubligini his qilib, Yerdagi kelajagi haqida tashvishlana boshladilar. Bundan tashqari, bu birlik ikki xil:

- 1) insoniyatning butun iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayoti birlikda;
- 2) iqtisodiy o'sish jahon iqtisodiyotining holatiga, jahon iqtisodiy tizimiga

bog'liq.

Shu vaqtgacha milliy iqtisodiyotlarda iqtisodiy o'sish uchun o'z resurslari bo'lgan. XX -asrning oxirida, iqtisodiy o'sishning butun dunyodagi resurslari jahon ishlab chiqarishiga jalb qilingan vaziyat yuzaga keldi. Bu holat odamlarning o'zini o'zi anglashini milliy manfaatlardan, shu jumladan iqtisodiy o'sish manfaatlaridan yuqori turishga majbur qildi.

Italiyalik menejer va gumanist Aurelio Pechchei tashabbusi bilan paydo bo'lgan Rim klubi a'zolari bu muammoni birinchi bo'lib angladilar. Rim klubining birinchi yig'ilishi 1968 yilda Rimda bo'lib o'tdi.

Rim klubi ishbilarmonlar, siyosatchilar va olimlarni, dunyoning 43 mamlakati vakillarini birlashtirdi. Klub nizomiga ko'ra, 100 dan ortiq odam uning a'zosi bo'la olmaydi. Sobiq SSRI va Rossiyadan klub a'zolari D.M. Gvishiani, E.K. Fedorov, E.M. Primakov, A.A. Logunov, Ch.Aytmatov bo'ldilar.

Rim klubi Shveysariyada, Jeneva kantonida yuridik ro'yxatdan o'tgan. Rim klubi ijroiya qo'mitasi tarkibiga G.Timman, E.Pestel, E.Okita, A.Gerner kirdi. Pechchei vafotidan keyin A. King klub prezidenti bo'ldi.

Ustaviga ko'ra, Rim klubi partiyalar, sinflar yoki mafkuraga aloqasi bo'lmagan nodavlat tashkilotdir. Klub a'zolari o'zlarini ifoda etadilar. Ustavga muvofiq, Rim klubining doimiy byudjeti bo'lmashligi kerak va uning shtatida doimiy xodimlar yo'q. Biroq, Rim klubi hech qachon moddiy resurslardan kam bo'lmagan.

Uning asosiy vazifasi - iqtisodiy o'sishning global muammolarini o'rganish, milliy manfaatlardan yuqori bo'lishga chaqirish. Rim klubi quyidagilarni o'rganadi:

1) iqtisodiy o'sish sur'atlari, mamlakatlar, yer yuzidagi hududlarning sanoatlashuvi;

2) aholining o'sishi;

3) oziq-ovqat xavfsizligi;

4) yerdagi qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan manbalarning holati;

5) ekologiya;

6) iqtisodiy va ekologik ofatlarning oldini olish yo'llarini qidiring;

7) rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam muammosini ishlab chiqish;

8) davlat va jamoat arboblarning e'tiborini iqtisodiy o'sish muammolariga qaratish;

9) iqtisodiy o'sish muammolarini hal qilishda gumanizm tamoyillarini

ishlab chiqish, global qadriyatlar nuqtai nazaridan yondashuv. Rim klubining vazifalaridan biri qashshoqlikni bartaraf etish va butun insoniyat ehtiyojlarini qondirishdir.

Gumanizm bir qancha printsiplarni nazarda tutadi:

- kambag'al va kam ta'minlanganlarga hamdardlik;
- shaxsga nisbatan zo'ravonlikni qoralash;
- odamlarga bosim vositasi sifatida ochlikni rad etish;
- kuch ishlatish tahdidini qoralash;
- har qanday harakatning oqibatlarini tahlil qilish, shu jumladan iqtisodiy o'sish.

Rim klubining ish shakllaridan biri hisobotlarni eshitishdir. Bu ma'ruzalar monografiya shaklida nashr etilgan. Rim klubi mavjud bo'lgan davrda 20 ta ma'ruza eshitildi. Hisobotlarni muhokama qilishda, fikr va so'z erkinligi targ'ib qilingan, asosiysi, Yer yuzidagi insoniyatning buguni va kelajagi haqida qayg'urishdir.

Eng munozarali javobni D. Medouvzaning 1973 yilda nashr etilgan "O'sishning chegaralari" hisoboti keltirib chiqardi. Hisobotning asosiy xulosasi: insoniyat iqtisodiy o'sish uchun resurslarning tugashiga yaqinlashmoqda va uni nol o'sish kutmoqda. Hindistonning AQShdagi elchisining aytishicha, "Medouvz" hisoboti va nolinchi o'sish g'oyasi ko'p millionli hind aholisini qashshoqlikka olib keladi.

Klub a'zolari nemis olimi Eduard Pestelga organik o'sish g'oyasini ishlab chiqishni so'rashdi. Ishning natijasi 1988 yilda Sovet Ittifoqida nashr etilgan "O'sishdan tashqari" kitobidir.

Rim klubi ko'rib chiqqan asosiy savollardan biri - Yer qancha odamni boqishi mumkin? Texnologiya va texnologiyaning progressiv o'zgarishlari yer resurslarining yetishmasligi tufayli Yer aholisi oziq-ovqat bilan ta'minlana olmaydigan vaqtni doimo kechiktirib bormoqda. Sayyora resurslari bilan oziqlanishi mumkin bo'lgan odamlarning maksimal sonini aniqlash uchun, ularning doimiy kamayishini hisobga olgan holda, yer resurslarini inventarizatsiyadan o'tkazish kerak: agar 1900 yildagi barcha resurslar 100% deb hisoblansa, 1970 yilda ularning 95% qoldi va kamayish davom etmoqda.

Demak, insoniyatni oziq-ovqat bilan ta'minlanishini o'rganayotganda, birinchi navbatda, asosiy resurs - yerni hisobga olish kerak. Bugungi kunda butun yer yuzasi 149 million kv. km.ni tashkil etadi. Shundan, taxminan 50 million kv. km qishloq xo'jaligi uchun yaroqsiz - Arktika, Antarktida, cho'llar,

tog'li hududlar va boshqalar. Ma'lum bo'lishicha, 100 mln. km yashash va dehqonchilik uchun mos.

Keyingi qadam: bir kishiga oziq-ovqat ehtiyojini qondirish uchun zarur bo'lgan yer maydonini hisoblang. Bu ikkita holatni hisobga oladi: o'rtacha energiya tezligi kuniga 2385 kilokaloridir va bu yer shu kungacha eng ilg'or uskunalar bilan o'stiriladi va eng ilg'or qishloq xo'jaligi texnologiyasidan foydalaniladi deb taxmin qilinadi.

Quyidagi natijalarga erishildi:

- odamlarni hayvonlar bilan oziqlantirish uchun 12000 m² yaylov (1,2 ga);
- o'simlik ozuqasi bilan ta'minlash uchun - 4600 m² (0,46 ga);
- shaharda bir kishi yashashi uchun 100 m² (0,01 ga) kerak;
- har bir kishiga 100 m yo'l bor;
- kislorod olish uchun (har biri 1 kg) odamlar va uy hayvonlarining nafas olishi uchun pechlarda har bir kishiga 10 kg kislorod yoqiladi), 700 m² o'rmon (0,07 gektar) kerak.

O'rtacha ehtiyojlar va o'rtacha mehnat unumdorligi sharoitida, sayyorada 5,7 milliard odam yashashi mumkin, lekin 1997 yil mart holatiga ko'ra, aholi bu qiymatga yetdi. Agar 70 yil ichida dunyo aholisining ikki baravar ko'payishining umumiy tendentsiyasi takrorlansa, unda kelajaqqa Yer, albatta, insoniyatni ovqatlantirmaydi.

Adolat uchun shuni ta'kidlash kerakki, yerni hisoblash metodologiyasini tuzatish kerak, chunki ba'zi hududlarda yiliga ikki marta hosil yig'iladi, mahsulotlar nafaqat yer bilan, balki suv yuzasi bilan ham ta'minlanadi. Bu yerni botqoqlar, harbiy poligonlar va boshqalar egallab olgan. Ammo shunga qaramay, olimlar insonlar soni tobora ko'payib bormoqda, deb o'ylashadi.

Rim klubi tashkil etilgach, ekonometriklar iqtisodiy o'sish modeli ishlab chiqishlariga to'g'ri keldi. Dastlab, faylasuf va kibernetik X. Ozbekxan modelni ishlab chiqishni o'z zimmasiga oldi, lekin mablag' yetarili emasligi sababli ish yakunlanmadi. Keyin bunday modelni ishlab chiqish vazifasini Dj. Forrester oldi. U "Jahon dinamikasi" (Mirovaya dinamika) yoki "Mir-1" modelini eng qisqa vaqt ichida ishlab chiqdi. Forresterning asari 1971 yilda nashr etilgan.

U 1900 yildan beri to'plangan 5 o'zgaruvchini ajratdi:

1. Yerning jismoniy birlikdagi aholi soni;
2. Umumiy investitsiyalar hajmida qishloq xo'jaligiga investitsiya ulushi jismoniy birliklarda;
3. Shartli birliklarga yalpi investitsiyalar;

4. Shartli birliklarda tabiiy resurslar zaxiralari;

5. Atrof muhitni ifloslanish darajasi.

Forrester kelgusida tabiiy resurslar kamayishi tendentsiyalari, xom ashyo narxining ko'tarilishi, investitsiyalarning qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlariga zarar yetkazishi, ishlab chiqarish hajmining pasayishi, odam boshiga oziq-ovqat miqdorining kamayishi to'g'risida xulosa qildi.

Uning yordamchisi Medouvez insoniyatning rivojlanish modelini batafsilroq o'rganib chiqdi. Bu modelda u 15 ko'rsatkichni kiritdi, model Forresterga qaraganda batafsilroq taqsimlangan edi, lekin xulosalar bir xil bo'lib chiqdi - kelajaqda insoniyat qulab tushadi.

1. Qayta tiklanmaydigan resurslar kamayishi bilan sanoat ishlab chiqarish darajasiga etadi.

2. Oddiy takror ishlab chiqarishni tiklash uchun katta mablag' talab qilinadi.

3. Xom ashyoning kamayishi tufayli uning narxi oshadi.

4. Sanoat muammolari tufayli qishloq xo'jaligiga investitsiyalar kamayadi.

5. Oziq-ovqat muammosi bo'ladi.

6. Agar aholi sonining o'sishi yiliga 1% ni tashkil qilsa, oziq-ovqat mahsulotlarining o'ziga xos ta'minoti kamayadi, hech bo'lmaganda oziq-ovqat ta'minotini 1970 yil darajasida ushlab turish kerak bo'ladi.

Medouvezga ko'ra, nol o'sishi insoniyatni kutmoqda. Nolinchi o'sish insoniyatning global muvozanatga o'tishi deb tushuniladi, bunda aholi va kapital miqdori mutanosib bo'lishi kerak.

Umuman olganda, Forrester va Medouvez modellari Maltusdan keyin bashoratli tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan, iqtisodiy o'sishning oqibatlarini oldindan ko'rishga harakat qilingan birinchi asar bo'lgan.

Shunday qilib, XX-XXI asrlar boshida odamning Yerdagi hayoti xavf ostida edi. Insoniyat iqtisodiy o'sishga, sonlarning ko'payishiga, hayot sifatining yaxshilanishiga, farovonlikning o'sishiga intilib, sayyoradagi hayot sharoitlariga zid edi. Shu bilan birga, insoniyat kelajagiga o'ta pessimistik va optimistik baho berish ham bir xil darajada xavflidir.

15.2 Aholining ko'payishi va rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam.

Rim klubining birinchi hisobotlarida Yer aholisi va barcha ishlab chiqarish bir butun sifatida ko'rib chiqilgan. Aslida, dunyoda murakkabroq rasm bor edi va bor: bu turli davlatlar, xalqlar, dinlar, iqtisodiy tizimlar va boshqalarning

qarama -qarshi birligi. Umumiy xulosa: sanoati rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar orasidagi farq kamaymaydi, aksincha ortib bormoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish, ochlik, uy-joy tanqisligi, kasallik, ishsizlik, tug'ilishning yuqori darajasi bor. Sanoat rivojlangan mamlakatlarda bugungi kunda 1 milliard aholi istiqomat qiladi va aholi o'sishi yiliga foizdan oshmaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda dunyo aholisining 80 foizi istiqomat qiladi va aholining yillik o'sishi taxminan 3 foizni tashkil qiladi. Buning oqibatlari - rivojlanayotgan mamlakatlardan sanoati rivojlangan mamlakatlarga ko'chish to'liqlari, siyosiy vaziyatning keskinlashuvi, rivojlangan mamlakatlar uchun qiyinchiliklar.

Bu muammolarni hal qilish uchun bizga kerak:

1. Rivojlanayotgan mamlakatlarda din, madaniyat yordamida ma'muriy chora -tadbirlar yordamida erishiladigan aholining o'sishini kamaytiring.

2. Rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berish: axir, ularga resurslar ochligi tahdid soladi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti 1971 yilda sanoati rivojlangan mamlakatlarga YaIMning 0,7 foizini rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam shaklida yuborishga qaror qildi. Rim klubi a'zolari M.Mesarovich va Pestel "Insoniyat tanlov oldida" kitobida rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam berishning o'z versiyasini taklif qilishgan. Ularning fikricha, insoniyatning global muammosi shundaki, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida qarama -qarshilik mavjud. Agar bu davom etaversa, farq faqat kattalashadi.

Mesarovich va Pestel dunyoning barcha mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanish nuqtai nazaridan 10 mintaqaga ajratdilar. Har bir mintaqa aholisi daromad darajasi bo'yicha yana 10 guruhga va 85 yosh guruhiga bo'lingan. Keyin yordam uchun to'rtta variant taklif qilindi.

Birinchi variantga ko'ra, 1975 yildan keyin 50 yil davomida mavjud yordam miqdori saqlanib qolmoqda. Natijada Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun turmush darajasidagi farq 5:1 dan 8:1ga, Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari uchun esa 20:1 gacha oshadi. Shu bilan birga, muammoni hal qilish uchun bo'sh joy 5:1 dan oshmasligi kerak. *Ikkinchi variant* bo'yicha, yordam miqdori yillar o'tishi bilan ortib bormoqda. Bu holatda 7,5 trillion AQSh dollari miqdorida yordam kerak. *Uchinchi variant*, yordam yarmidan boshlanadi, ya'ni 2000 yildan. Bu holda, yordam miqdori 10,7 trillion dollarga oshadi. *To'rtinchi variantga* ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda o'z sanoat salohiyatini yaratish uchun asosiy yordam bir martalik ko'rsatilishi kerak. Bu

holatda 2,5 trillion dollar kerak bo'ladi.

Organik o'sish nazariyasini ishlab chiqqan Pestel, rivojlangan mamlakatlar sanoat o'sishiga erishish uchun, rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy o'sishni to'xtatishni zarur deb hisoblagan. Leontiev Rim klubidan rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam ko'rsatish modelini ishlab chiqish bo'yicha topshiriq olganidan so'ng, quyidagi takliflarni taqdim etdi:

1) rivojlanayotgan mamlakatlarda milliy jamg'arish darajasini ikki baravar oshirish (40%gacha);

2) rivojlanayotgan mamlakatlarda ekin maydonlari 30 foizga va qishloq xo'jaligi yerlarining hosildorligini 3 barobar oshirish;

3) rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish sur'atlarini oshirish va ularni yiliga 6,5-7,5% gacha yetkazish.

15.3 Iqtisodiy o'sish va atrof-muhit. Integratsiyani iqtisodiy o'sishga ta'siri.

XX asrda o'sish tezlashishi bilan Rim klubi ko'rib chiqayotgan ekologik muammolar sezilarli darajada kuchayib ketdi.

Bu bir qator olimlarning o'sish o'rtasida qayta tiklanmaydigan resurslar va atrof-muhitda ziddiyat mavjudligi haqida gapirishga sabab bo'ldi. Masalan, Gaardner ta'kidlaydi: «Har bir o'sishning chegarasi bor va bir kun oxirgi neft manbai yo'qoladi. Faqat ochko'zligimizni qondirish uchun biz yerni ekspluatatsiya qilamiz, oxirgi resurslarni iste'mol qilamiz va kelajak avlodlar uchun qiymati kundan -kunga kamayib borayotgan sayyorani qoldiramiz. Inson va uning iqtisodiy tizimi tabiat bilan to'qnashuv bosqichida.»

Tabiatni boshqarishning dinamik jihatlari barqaror rivojlanish muammosini ko'rib chiqadi. Tabiiy resurslar cheklangan bo'lsa-da, cheksiz o'sish mumkinmi va atrof-muhitning ifloslantiruvchi moddalar uchun "imkoniyatlari" chegarasi nimada? - degan asosiy savol yuzaga keladi.

Bu savolga eng aniq javob har doim taxmin qilinadi. Gaardner iqtibosida aytib o'tilganidek, o'sish va atrof-muhit o'rtasidagi maqsadli ziddiyat. Shu sababli, atrof-muhitni saqlab qolish uchun iqtisodiy faoliyatni cheklash kerak, bu esa o'sishni jilovlash demaqlir. Tabiiyki, neft zaxiralarning cheklanganligi uzoq muddatda o'sishning turg'unligiga olib keladi. Tugallanadigan tabiiy resurslar bilan nol o'sish strategiyasi uzoq muddatda amalga oshiriladi, degan xulosaga kelinadi, lekin bu holda kelajak avlodlarning iste'moli hozirgi darajadan past bo'ladi.

1992 yilda Rio-de-Janeyroda bo‘lib o‘tgan BMTning atrof-muhit va rivojlanish bo‘yicha “Kun tartibi 21” konferentsiyasida barqaror rivojlanish kontsepsiyasi shakllantirildi. Barqaror o‘shish atrof-muhitni buzmaydigan va hozirgi va kelajak avlodlar nuqtai nazaridan adolatli o‘shish jarayoni deb tushuniladi. Aniq ta’rifni BMTning Atrof-muhit va taraqqiyot bo‘yicha xalqaro komissiyasi (komissiya G.H.Brundtland) “Bizning umumiy kelajagimiz” hisobotida topish mumkin, uning materiallari konferentsiya uchun asos bo‘lib xizmat qilgan: “Barqaror rivojlanish - bu kelajak avlodning o‘z ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini buzmasdan, hozirgi avlodning ehtiyojlarini qondiradigan rivojlanishdir”²⁵.

Biroq, bu ta’rifning talqini noaniq va adabiyotda turli yo‘llar bilan berilgan. Kapitalning har xil turlarini (insoniy, jismoniy va tabiiy) bir-birining o‘rni bosish imkoniyatiga yondashuvlar zaiflik, kuchli moslashuvchanlik va London maktabini ko‘rsatadi.

Zaif moslashuvchanlik hozirgi va kelajak avlodlar nuqtai nazaridan ijtimoiy farovonlikning pasaymasligi va adolatni aniqlaydi. Adolatli o‘shish jarayoni boshqacha, chunki barcha kelajak avlodlar hech bo‘lmaganda avvalgilaridek yashashlari kerak. Hamma turdagi kapitalning jami zaxirasini kamaytirmaslik kerak, uni faqat o‘zgartirish mumkin (tabiiy kapital jismoniy yoki inson kapitaliga aylanishi mumkin). Shunday qilib, barqaror o‘shish kontsepsiyasi optimal o‘shishga juda o‘xshaydi, chunki u o‘shish sur‘atlarining uzoq muddatli ijobiy o‘shishini nazarda tutadi. Bu kontsepsiya, xususan, Solou, Stiglits tomonidan qo‘llab-quvvatlandi, garchi bu kontsepsiya A.Peccei tufayli paydo bo‘lgan bo‘lsa.

Kuchli barqarorlik kontsepsiyasi barqaror rivojlanish xususiyatini yanada qat’iyroq shakllantiradi. Bu kontsepsiya, avlodlar o‘rtasidagi adolat faqat atrof-muhit sifatiga qarab, resurslar ta’minoti o‘zgarmay qolgandagina vujudga kelishini taxmin qiladi. Bu Deyli (1991) tomonidan yozilgan, unga ko‘ra jismoniy va tabiiy kapitalni almashtirish mumkin emas va texnologik taraqqiyot juda ahamiyatsiz. Bundan tashqari, u tabiiy boyliklarning yangilanmasligini, shuningdek, bugungi harakatlarning kelajaqdagi oqibatlarini va kelajak avlodlar xohishlarining noaniqligini ta’kidlaydi. Bunday sharoitda avlodlararo adolat avtomatik tarzda namoyon bo‘ladi, barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlarga tabiiy resurslardan teng foydalanish imkoniyatini beradi, shu bilan birga ehtiyoj

²⁵ Доклад Мировой комиссии по окружающей среде и развитию. 1987. С. 43.

chorasi ustuvorlik qiladi. Shunday qilib, kuchli chidamlilik kontsepsiyasiga ko'ra, atrof-muhit sifati yomonlashmasligi kerak.

London maktabi murosa taklif qilgan. Bunday holda, farovonlikning pasaymaydigan darajasi (zaif barqarorlik) sharti tabiiy kapitalning ishlatib bo'lmaydigan minimal tarkibi bilan birlashtiriladi. Agar biz atrof-muhitning ifloslanishi muammosini ko'rib chiqsak, bu zararli moddalarning yuklanishining chegaraviy qiymatiga to'g'ri keladi. Bunday minimal darajada atrof-muhit sifatini faqat barcha zarur profilaktika choralari majmui sifatida ko'rib chiqish mumkin. Shunday qilib, ifloslantiruvchi moddalarga hali noma'lum bo'lgan har ikkalasining ham afzalliklarini kelajaqda ularning kutilmagan o'zgarishlari uchun o'lchashni ta'minlash mumkin.

Oxirgi kontsepsiya barqaror o'sishni quyidagicha shakllantirishga imkon beradi: o'sish jarayoni iqtisodiy va ekologik jihatdan barqaror bo'lsa, barqaror deb ta'riflanadi. Iqtisodiy barqarorlik, aholi jon boshiga iste'molning uzoq muddatli ijobiy o'sishi, ekologik barqarorlik-tabiiy resurslarning minimal ta'minotini (atrof-muhitning minimal sifati) uzoq muddatli saqlash qobiliyatini nazarda tutadi. Shu bilan birga, iqtisodiy jihat doirasida, resurslar avlodlar o'rtasida adolatli taqsimlanishi, salbiy tashqi ta'sirlarni minimallashtirish ko'zda tutilishi kerak. "Avlodlar o'rtasidagi qarz", kelajak avlodning ta'lim va salomatligiga kam sarmoya yotqizilganligi sababli, hozirgi avlod iste'molining ko'payishi ko'rinishida ifodalaniishi mumkin. Ekologik nuqtai nazar resurslarni saqlash va ulardan oqilona foydalanishni, o'rmonlarning yo'q qilinishiga, jahon okeani va chuchuk suv zaxiralari, tuproq eroziyasiga qarshi kurashni nazarda tutadi. Chiqindilarni yo'q qilish ham muhim ekologik jihatdir.

Barqaror rivojlanishni ta'minlash uchun nafaqat atrof-muhitga investitsiyalar yoki ba'zi yangi texnologiyalar, balki, eng avvalo, ijtimoiy yangiliklar, sivilizatsiya rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari va maqsadlari o'zgarishi kerak. Barqaror rivojlanish kontsepsiyasining asosiy printsiplari - rozilik asosida o'z manfaatlari muvozanatiga erishish uchun mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro hamkorlik. Muhim qadamlardan biri dunyo mamlakatlari tomonidan Kioto protokolini imzolashi, ifloslantiruvchi moddalar chiqindilariga kvotalar joriy etish va rivojlanayotgan mamlakatlarga o'z kvotalarini sotishga ruxsat berish bilan bog'liq.

Takrorlash uchun savollar

1. XX asrning 60-yillarida global muammolar tabiatining keskinlashuvining sabablarini nimada ko'rasiz?

2. Forrester va Medouvez modellarining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
3. V.Leontievning global muammolarni hal qilishga qaratilgan takliflari nima edi?
4. Zaif va kuchli rivojlanish barqarorligi kontseptsiyalari o'rtasida qanday farq bor?
5. Iqtisodiy o'sish nazariyalari va ekologik iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlik qanday?

16. MUSTAQILLIK YILLARIDA IQTISODIY O'SISH: OMILLARI, MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

16.1 O'zbekistonda mustaqillik yillarida iqtisodiy o'sish omillari.

O'zbekiston MDH mamlakatlari ichida birinchilar qatorida iqtisodiy o'sish fazasiga o'tdi, 2001 yilning o'zidayoq YAIM bo'yicha islohotdan oldingi darajadagi hajmiga erishdi. 2002 yildagi natijalar esa oldingi yildagi natijani mustahkamladi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra YAIM 4,2 foizga oshdi, iste'mol tovarlari narxi indeksi 1,6 foizgacha qisqardi. shu bilan bir qatorda iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi barcha muammolar ham yechilmagan. Ular eksport dinamikasining nostabil formasida, inflyasiya darajasida, investitsiya jarayonlariga bank sektorining faol bo'lmagan ta'sirida, investitsiya, energetika va boshqa resurslardan u darajada samarasiz foydalanishda aks etadi.

Iqtisodiy rivojlanish bosqichlari. O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonlarining makroiqtisodiy dinamikaga ta'sirini tahlil qilish o'tish jarayonidagi milliy iqtisodiyotini rivojlanishni 3 bosqichini ajratib ko'rsatadi.

Birinchi bosqich: Bozor asoslarini yaratish va bozor iqtisodiyoti ga o'tish (1991-yildan, 1996-yil oxiriga qadar) O'zbekistonda boshqa Sharqiy Evropa va MDH mamlakatlaridan farqli ravishda iqtisodiy islohotlarning bosqichma-bosqich ishlab chiqarish xarakter va ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlanishi bilan ajralib turdi. Hukumatning asosiy vazifasi bu bosqichda bozor iqtisodiyotini institutsional asoslarini yaratishga qaratildi.

Huquqiy islohotlar doirasida esa davlat boshqaruvi vazifalari o'zgartirildi, yangi bank sektoriga doir me'yoriy bazalar yaratildi, ijtimoiy himoyaga katta e'tibor qaratildi.

Tovar va fond birjalarini tashkil etishga oid me'yoriy aktlar qabul qilindi, sug'urta kompaniyalari, aksionerlik jamiyatlari faoliyati jonlana boshladi.

O'tish jarayonidagi huquqiy asos sifatida mulk to'g'risidagi, korxonalar, banklar va bank faoliyati to'g'risidagi xususiyashtirish, xorij investitsiyalari to'g'risidagi qonunni qabul qilinishini ko'rsatish mumkin. SHu bilan bir vaqtning o'zida narxlar erkinlashuvi, uy-joy fondining va kichik korxonalarni xususiyashtirish jarayoni amalga oshirildi. Lekin shu bilan bir qatorda islohotlarga yakunlanish jarayoni etib kelmadi. Masalan: narxni erkinlashuvi alohida iste'mol tovarlari uchungina joriy qilindi. Import uchun tariflar yo'q qilingani bilan tashqi savdo qattiq nazorat ustida edi.

Yirik va o'rta korxonalarni aksionerlik jamiyatlariga aylantirish mulkka bo'lgan munosabatlarni o'zgarishiga olib keldi, lekin amalda davlat bu korxonalarni ega sifatida qolaverdi. Davlat buyurtmasi tizimi orqali davlat paxta va bug'doy uchun narxni belgiladi. Davlat nazorati faqatgina narxni tashkil etishdagina emas, balki kreditlarni taqsimlashda, valyutani tartibga solishda saqlanib qolindi. Narx erkinlashuvi natijasida esa iste'mol tovarlari narxi oshdi, o'rta oylik o'sish hajmi 1992-1993 yillar ichida 19-21% ni tashkil etdi.

Joriy schyot taqchilligi 10 % doirasida bo'ldi va uni moliyalashtirish tashqi qarz va majburiyatlarni yig'ilishi asosida bo'ldi. Tashqi qarz darajasi islohotlarni oldingi ikki yili mobaynida 20 % ga oshdi.

Islohotlarni jadallashuviga O'zbekiston milliy valyutasining 1994-yildaso'mni muomalaga kiritishi va yagona rubl zonasidan chiqishi katta ta'sir ko'rsatdi. Bu makroiqtisodiy barqarorlikka erishishda zarur bo'lgan monyetar siyosatni o'tkazishni ta'minladi. Lekin milliy valyutaning konvertatsiyasining cheklangan imkoniyatlarga ega ekanligi tashqi savdo va iqtisodiyotni rivojlanishiga to'sqinlik berdi. Shu bilan birga qabul qilingan chora-tadbirlar makroiqtisodiy va moliyaviy holatni barqarorlashtirishda o'z o'rniga ega bo'ldi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlariga (paxta va bug'doydan tashqari) davlat buyurtmasini yo'q qilinishi, narxning kelgusi erkinlashuvi, bank nazoratini kuchayishi bunga sabab bo'ldi.

Kuchli monyetar siyosat natijasida inflyasiya darajasi 6,3 % ga 1995-yilda, 1996-yilning dastlabki to'qqiz oyida esa 4,4 % ni tashkil qildi, valyuta kursi orasidagi farq 1994-yil boshida 7,5 marttadan 1995-yilda 1,1 marttagacha qiqsqardi. 1995-yilda joriy operatsiyalar schyoti taqchilligi YAIMga nisbatan 0,2 % ni tashkil etdi, YAIMning qisqarishi hajmi 1994-yilda 4,2 % ga, 1995-yilda 0,9 % ga, 1996-yil birinchi yarim yilligida YAIM o'sishi ko'zga tashlanib, u 1,7 % ni tashkil etdi.

Halqaro tashkilotlar tomonidan O'zbekistonga nisbatan ishonch oshdi. 1995-yil yanvaridan boshlab XVF tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlashib, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirdi. MDH davlatlari ichida O'zbekistonda birinchilar qatorida ishlab chiqarish pasayishidan 1996-yildan boshlab o'sishga erishildi. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning dastlabki besh yilida O'zbekistonda eng kam 16,5% ishlab chiqarish pasayishi (MDH bo'yicha 38,5%, Rossiyada - 30%, 32,7% Qozoqistonda 29%ni tashkil etgan) erishdi.

O'tish jarayonida O'zbekistonda Belarussiya va Ukrainadan farqli ravishda ortiqcha sanoat quvvatiga ega bo'lmagan. Bu yerda asosiy o'rinni mavjud rivojlangan yoqilg'i-energetika kompleksi va boy tabiiy-xomashyo resurslarga ega bo'lganligi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksportga yo'nalganligini egalladi.

Bozor islohotlarining O'zbekistondagi yana bir xususiyati shundaki, iqtisodiy javhalarda davlatning ahamiyati saqlanib qolingan. Bu MDH va sharqiy Evropa mamlakatlari bilan solishtirilganda byudjet daromadlarining (YAIM nisbatan 35dan 45%gacha) davlat investitsiyalarida (20%ga yaqin) umumiy hajmi yuqoriligi, shuningdek eksport-import operatsiyalari tarkibida, nomarkaz eksportlari hajmi yuqori emasligi faol davlat tomonidan tartibga solish siyosati iqtisodiyot mustaqillikka erishishda foydalanilgan. Respublikani to'liq energetika yoqilg'i resurslari bilan ta'minlanishiga harakat qilindi. Bu strategiyani amalga oshishi natijasida o'tish jarayonida ishlab chiqarish dinamikasiga ta'sir qiluvchi omillarga ta'sirini susaydi. Bu siyosat obyektiv bozor erkinligi amalga oshishiga va iqtisodiyot sektorida eksport salohiyati rivojlanishiga to'sqinlik qilgan.

Ikkinchi bosqich: valyuta bozorini tartibga solish (1996-yil oxiridan 2000-yil oxirigacha) iqtisodiy islohotlarni tempini pasayishiga 1996-yildagi paxta hosilini pasayishi va O'zbekiston eksportidagi oltin va boshqa tovarlarga jahon narxlarini pasayganligi sabab bo'ldi. O'zbekiston 1996-yil IV-choragidan boshlab almashuv kursi va valyuta operatsiyalarining qattiq administrativ tartibga solishga o'tdi. Kurs tafovuti tez oshdi va bu bozor indikatorlarining asosiysi hisoblanadi. 1997-yilga kelib monyetar siyosat ancha yumshadi, bank tizimi soliq siyosatida xususiylashtirishda ilgari siljishlar ko'zga tashlandi. Islohotlarning huquqiy bazasi kengaydi, Oliy Majlis tabiiy monopoliyalar, bankrotlik, Yer kodeksi qabul qilindi.

Belarning bari natijasida makroiqtisodiy barqarorlikka olib keldi. O'rtacha iste'mol tovarlari indeksi 28 % gacha pasaydi, YAIM surati o'sdi. Lekin

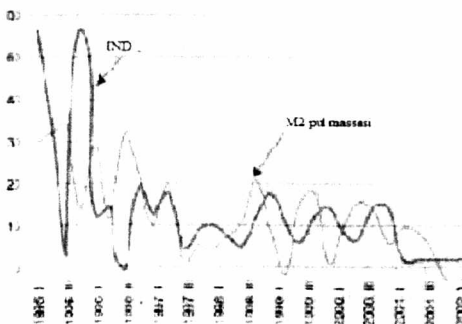
soʻmning oshirilgan almashuv kursi eksportning pasayishiga sabab boʻldi. Kechiktirilgan qarzarlar oshdi, tashqi qarz oshishi tendensiyasi va rezervlar qisqardi.

Uchinchi bosqich: islohotlarning jonlanishi va iqtisodiyotni erkinlashuvi (2001-yildan) bu bosqich ishlab chiqarish aniq bosilgan qadamlar bilan ajralib turadi, yaʼni valyuta bozori erkinlashuvi va soliq jarayonlarining bir oz susayganligi koʻzga tashlanadi.

16.2 Mamlakatimizda barqaror iqtisodiy oʻsishga erishish borasidagi muammolar va ularning yechimlari.

Investitsion faoliyatning iqtisodiy oʻsish omili sifatida makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlaydi. Bu yoʻnalish boʻyicha maʼlum rivojlanishga erishilgan, bu haqida isteʼmol narxlari va pul muammosining oʻsishiga olib keldi.

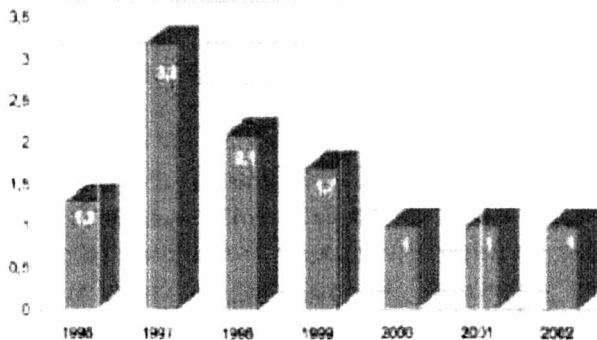
Pul kredit emmissiyasining 1999-2000 yillarda 3,4% va 2001-2002 yillarda esa 2,6% cheklangan templari isteʼmol narxlarini keskin oshmasligiga asosiy rol ni oʻynadi.



16.2.1-rasm 1995-2002 yillar uchun makroiqtisodiy barqarorlikning eng muhim koʻrsatkichlari.

Byudjet soliq parametrlarining oshishi va kredit pul siyosati faqatgina M2 pul massasi dinamikasiga bogʻlanmay isteʼmol narxlari darajasiga ham taʼsir koʻrsatgan.(16.2.1-rasm) shuningdek byudjet daromad va xarajat qismiga oshguncha olib kelgan. (16.2.2-rasm). Davlat byudjetining oxiri toʻrt yilda 1-foizdan oshmagan. Bank sektori va toʻlovning mustahkamlanishiga doir chora-tadbirlar ikki-uch yil ichida oʻzining ijobiy natijasini berdi. Agar 1996-yil oʻrtalarida kechiktirilgan debitor-kreditor qarzlari umumiy darajasi YAIMning

35% 1998-yilda –25%, 1999-yilda 4-kvartalida 2-3% va 2001-yilda 1-05%dan oshmagan.



16.2.2 - rasm. 1995-2002 yillarda O‘zbekistonda davlat byudjeti taqchilligi

O‘zbekistonda ikkinchi bosqichdagi iqtisodiy transformatsiya (1996-yil oxiri-2000-yil oxiri) faqatgina eksport hajmini qisqarishi emas (1996-yilda 4,6mlrd dollar, 2000-yilda 3,3mlrd dol.), balki yalpi jamg‘arma hajmi ham qisqargan. YAIMda ular qismi 27% dan 1995-yilda 19-20%ga 2000-2001-yilda pasaygan. Jamg‘armalar qisqarishiga iqtisodiyotning real sektori o‘z ulushini qo‘shgan.

Jamg‘armalar keskin qisqargan: YAIMga nisbatan 19,7% dan 5,1%ga yoki, 12,6 punktga qisqarishi, real sektor korxonalarining moliyaviy nobarqarorlikda o‘z aksini topdi. Bu tendensiyalarning pasayishining salbiy jihatlari bu investitsion faoliyatni pasayganligidir. Oxirgi to‘rt yil ichida asosiy fondlar investitsiya hajmi ichki jamg‘armalar hajmidagi siljishiga sabab bo‘ldi. Yuqori investitsion xarajatlarda past darajadagi yalpi ichki jamg‘armalar tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi balansini buzilishiga olib keladi. To‘lov balansining joriy va kapital schyotining o‘zaro mosligi balanslash indikatori bo‘lib xizmat qiladi. Kapitalning o‘shishi joriy schyotdan oshganligi rezervining qisqarishiga va ichki qarzni o‘shishiga olib keladi.

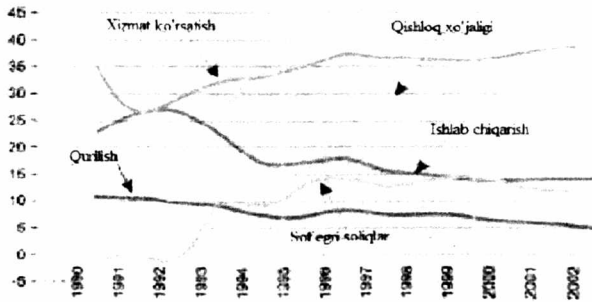
Jahon tajribasida Koreya, Malayziya, Xitoy va boshqa rivojlanayotgan va YAIMning o‘rtacha o‘shish tempi yuqori 15 dan 10% gacha, 1980-1995-yillarda mamlakatlarda milliy jamg‘armalar YAIMning 15 dan 44% gacha o‘zgartirgan. O‘zbekistonda 10-15yil ichida iqtisodiy o‘shishni zaxirasi sifatida

jang'armalarning oshishi kutilmoqda, bu ko'rsatkich bo'yicha iqtisodiyotning real sektorining moliyaviy holatini yaxshilash, xususiy va bank sektorining rivojlanishi, soliq jarayonidagi kelgusidagi yumshoq siyosat, eksport salohiyatni oshishi kabi qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirishni talab qiladi.

1996-yildan O'zbekistonda iqtisodiy o'sish ko'zga tashlana boshladi. YAIMning 4/5 qismining o'sishiga 1997-yildan boshlab qishloq xo'jaligida qo'shilgan qiymatning oshishi xizmat ko'rsatishda va sof egri soliqlarning oshishi hisobiga to'g'ri keladi. Bir tomondan bu mehnat resurslarining qayta ishlovchi sanoatdagi xizmat ko'rsatishga o'tganligini anglatib, bozor iqtisodiyotidagi chuqur tarkibiy o'zgarishlarga ko'rsatadi. YAIMda sof soliqlarning oshishi ayniqsa oxirgi uch yil ichida iqtisodiyotning real sektori uchun saqlanib qolingan soliq jarayonini anglatadi.

Shuningdek sanoat va qurilish tarmog'i uzoq davr ichida iqtisodiy o'sishni ta'minlab beruvchi iqtisodiy sektoridir. Shuning uchun bu tarmoqlarini YAIMdagi past o'sish templari iqtisodiy o'sish sifati haqida savollarni keltirib chiqaradi. Jahon tajribasi jumladan Janubiy Koreya tajribasi shuni ko'rsatadiki, qayta ishlovchi sanoat uchun ijobiy makroiqtisodiy muhitni yaratish, eksportni rag'batlantirish va tayyor mahsulotning raqobatdoshligini oshirish, menejment sifatini oshirish, chet el investitsiyalarini jalb qilishga alohida ahamiyat qaratilishi lozim.

Iqtisodiy o'sish dinamikasiga foydalanilgan resurslar tarkibidagi siljishlar o'z ta'sirini ko'rsatdi. Tarmoqda resurslardan samarali foydalanish iqtisodiyotning umumiy samaradorligini oshiradi va aholiga YAIMning tarmoqlari tuzilmasi dinamikasi O'zbekistonda o'tish davri mobaynida iqtisodiyotda ro'y bergan o'zgarishlarni bildiradi. Xizmat ko'rsatish sohasida o'sish tendensiyalari (26,3% 1990-yilda 2001-yilda 38%) va sanoatda (26,3% dan 14,1%ni tashkil qilgan) qisqargan. Birinchi tendensiya bozor infrastrukturasi bilan bog'liq ijobiy tomonni ko'rsatsa, ikkinchi buning aksidir. Iqtisodiy real sektorida bandlikni taqsimlashdagi o'zgarishlar - sanoatda ishchilarning qisqarishi (1990-yilda 13%dan 2001-2002-yilda 8%) va xizmat ko'rsatish sohasida (37%dan 45%gacha) olganligini ko'rsatadi. Agar islohotlar boshlanishida bandlikning asosiy qismi (40%dan 50%gacha) qishloq xo'jaligida bo'lgan bo'lsa, tahliliy vaqt oralig'ida esa birinchi o'rinni xizmat ko'rsatish egalladi (2001-yilda 46%dan, qishloq xo'jaligida 34%bo'lgan) (16.2.3-rasm).



16.2.3-rasm. 1990-2002 yillarda YALMning tarmoq strukturasi dinamikasi

Bunday siljishlar shu bilan izohlanadigan joriy iste'mol bilan bog'liqdir. Shu bilan bir qatorda murakkab raqobatbardosh mahsulot, shuningdek sanoat, qurilishga bog'liq iqtisodiy o'sishga bandlik 1991-1992-yillarda 22%dan hozirda 20%ni tashkil etdi. Sanoatning boshqa tarmoqlaridan farqi mehnat unumdorligini yuqoriligi bilan farqlanadi.

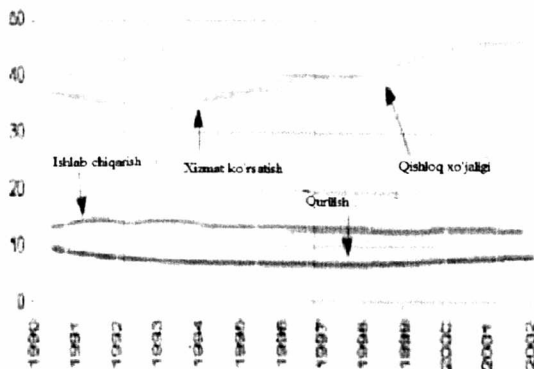
Ko'rsatilgan siljishlar mehnat unumdorligining pasayishiga sabab bo'lgan bosh sabablardir. Indeks usullaridan foydalanish shuni ko'rsatadiki O'zbekistonda mehnatdan samarali foydalanish 10%ga qisqardi, bu mehnat sifatini iqtisodiy o'sishni ta'minlangandagi zaxirasi bo'lishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sish omillaridan samarali foydalanish tendensiyasi yalpi ishlab chiqarishda qo'yilgan qiymati ulushi oxiri 11-yil ichida O'zbekiston bo'yicha islohotdan oldingi davr darajasini (50% atrofida) saqlab qolgan, bu shundan darak beradiki resurs bilan ta'minlashning rag'batlantirish va ta'minlash mexanizmlari yaxshi joriy etilmaganligini ko'rsatadi. Shu bilan bir qatorda material resurslarining qishloq xo'jaligida, sanoat qurilishida pasayish tendensiyalari (ayniqsa o'tish davrining dastlabki 2-3-yili) va faqat xizmat ko'rsatish sohasida 1993-1994-yillarda o'sish tendensiyasi ko'zga tashlanadi. Oldingi natija xufyona iqtisodiyotni mavjudligi bilan bog'liq. YUqori soliq stavkalari va ko'pgina administrativ to'siqlar mavjudligi uchun firma va korxonalar ishlab chiqarilgan mahsulotning hisobotini pasaytirishga harakat qiladilar. Bu qo'shilgan «qiymatlar oraliq iste'mol» nisbatlarini pasayishiga va bu tarmoq hisobotida bir-birlik foydalanilgan resurslardan foydalanish sig'imini yomonlashtiradi. Respublikaning YAIMda energiya sig'imi qisqardi, (1996-

2001-yil oralig'ida 3,3%ga) lekin bu ko'rsatkich Janubiy-Sharqiy Osiyo va Sharqiy Evropa rivojlanayotgan mamlakatlardan 1,5-2 marta oshiqdir.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulotning energetik sig'imining pasayishi faqatgina maxalliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini, balki ko'p kapital talab qiluvchi iqtisodiyot sektoriga, ya'ni yoqilg'i-energetika kompleksiga ketadigan investitsiya resurslarining pasayishiga sabab bo'ladi, bu esa resurslar raqobatbardosh va eksport yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqariladi va iqtisodiyotni rag'batlantirishning olib keladi. YAIMning kapital sig'imi dinamikasi o'sish (ICOR koeffitsienti)ning O'zbekiston bo'yicha tahlili jahon standartidan (O'zbekistonda 1998-yilda 6,4 va 2001-yilda 6,2 bo'lgan, Janubiy Koreyada esa oxirgi 15-20 yil mobaynida 3,4dan 4 oralig'ida bo'lgan) ancha pastligini kapital qo'yimalarning qaytimi pastligini bildiradi. (16.2.4-rasm)

Iqtisodiyotni samarali ishlashini baholashda iqtisodiy o'sishni harakatga keltiruvchi kuch bu texnika progressidir. R.Solou modeli doirasida iqtisodiy o'sishni ishlab chiqarish omillari parametrlari qo'llaniladi.



16.2.4-rasm. 1990-2002 yillarda mehnat resurslarining tarmoq strukturasi dinamikasi

Uni ekonometrika usullari yordamida regressiya to'zib YAIM dinamikasining iqtisodiy o'sishi omillari (kapital va mehnat) bilan bog'langan holda to'ziladi.

16.3 O'zbekistonda 2030 yilgacha ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi.

So'nggi yillarda respublika iqtisodiyotida davlatning roli va ishtirokini qisqartirish, iqtisodiyot tarmoqlarini boshqarishga bozor prinsiplari va

mexanizmlarini keng joriy qilish, shuningdek, aholi farovonligi va turmush darajasini oshirish bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Shu bilan birga, iqtisodiyot organlarining amaldagi tuzilmasi, ularning ishini tashkil qilish prinsip va usullari iqtisodiyotni boshqarishning zamonaviy talablariga, shuningdek, iqtisodiyot tarmoqlaridagi tuzilmaviy o'zgartirishlarga javob bermaydi.

Xususan, iqtisodiyotning o'zgarishi sharoitida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asoslangan maqsadli yo'nalishlarini (indikatorlarini) shakllantirish, shuningdek, mavjud ichki va tashqi omillarni hamda islohotlarning strategik ustuvor yo'nalishlarini hisobga olgan holda iqtisodiy o'sishning yangi manbalarini aniqlash tizimi mavjud emas.

Iqtisodiyotning hududiy va tarmoq taraqqiyoti, shu jumladan, urbanizatsiya salohiyatini amalga oshirish orqali mutanosiblikni ta'minlash uchun ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish tizimi kerakli darajada yo'lga qo'yilmagan.

Bozor tamoyillarini keng joriy etish, mahalliy ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, bozorni raqobatbardosh tovarlar bilan to'ldirish va ularni tashqi bozorlarga yo'naltirish hajmlarini oshirish bo'yicha zarur tadbirlar ishlab chiqilmayapti.

Natijada, barqaror ishchi o'rinlari yaratish darajasi pastligicha saqlanib qolayotganligi aholini, ayniqsa, qishloq aholisini barqaror daromad manbai bilan ta'minlash imkonini bermaydi va sifatli inson kapitalini rivojlantirishga to'siqlik qiladi.

Konsepsiya doirasida qilinadigan asosiy ishlar dasturi belgilab olingan:

- makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash;
- bozor iqtisodiyotiga o'tishni tezlashtirish;
- fuqarolarning ijtimoiy himoyasi va xizmatini mustahkamlash, demografik omilning o'sishini samarali iqtisodiy o'sishga aylantirish, kuchli bozor iqtisodiyotida davlatning rolini takomillashtirish;
- mintaqaviy omildan samarali foydalanish;
- iqtisodiy o'sish va tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlashda aniq maqsadli investitsiya siyosatini olib borish;
- atrof-muhitdan foydalanish samaradorligini oshirish;

- Konsepsiya inson kapitalini rivojlantirishning yangi modeli, natijaga asoslangan investitsiya siyosati va hududlar potensialidan samarali foydalanishni maqsad qilgan.

Shuningdek, “O‘zbekiston Respublikasini 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy kompleks rivojlantirish konsepsiyasi” doirasida berilgan ma’lumotlarga qaraganda, 2030 yilda O‘zbekiston aholisi 39 millionga etishi taxmin qilinmoqda.

Agar ushbu hujjat amalga oshirilsa, 2018 yilda 14,3 foiz deya qayd etilgan inflyatsiya ko‘rsatkichi 2030 yilda 4,3 foizga tushishi, mamlakatga keluvchi turistik oqim 4,8 milliondan 7,2 millionga oshishi, aholi jon boshiga daromad, xizmat ko‘rsatish, qurilish va sanoat sohalarida rivojlanish kuzatilishi kutilmoqda.

Bundan tashqari, konsepsiya samarali ijtimoiy himoya mexanizmini joriy etishni ham ko‘zda tutadi. Bu pensiya islohotlari, ijtimoiy himoya tizimini isloh qilish, ijtimoiy sug‘urta joriy qilish va ijtimoiy xizmatlarni yaxshilash kabilarni qamrab oladi.

Iqtisodiyot va biznesda davlat rolini kamaytirish, davlat-xususiy sherikligini kuchaytirish, mahalliy hukumatlarning rolini oshirishga ham alohida e’tibor qaratadi.

Konsepsiyada sanoatni rivojlantirish masalasiga ham urg‘u berilgan. Farmatsevtika, kimyo sanoati, yoqilg‘i va energitika, mashinalar va metallurgiya sanoati, engil sanoat, qurilish materiallari, oziq-ovqat va ichimlik ishlab chiqarishni, ularning samaradorligini oshirish reja qilinmoqda.

Yuqoridagi maqsadlar 2030 yilgacha rejalashtirilgan bo‘lsa-da, O‘zbekiston sharoitida bularning ayrimlariga ertaroq – 4-5 yilda ham erishish imkoni bo‘lishi mumkinligi ham ta’kidlandi.

Aholi jon boshiga YaIM 2030 yilga kelib uch barobarga ko‘payishi rejalashtirilgan. Hukumat 2030 yilga kelib YaIM o‘sishining 2,1 barobariga, aholi jon boshiga YAİM - 3 barobarga (4538 dollargacha), umr ko‘rish davomiyligini 78-80 yilgacha uzaytirishga va aholining to‘liq uy -joy ta’minlanishiga erishmoqchi.

Iqtisodiyot va sanoat vazirligi O‘zbekistonni 2030 yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish kontsepsiyasi loyihasini muhokamaga e’lon qildi. Hujjatda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan potensial xavf va tahdidlar tahlil qilinadi va maqsadlar, mamlakatimizni o‘rta muddatli (2019-2025-yillar) va uzoq muddatli (2030-yilgacha) ijtimoiy-

iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yoʻnalishlari va vazifalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning yettita ustuvor yoʻnalishi iqtisodiy oʻsishning inklyuzivligi va Oʻzbekistonning yuqori daromadli davlatlar qatoriga oʻtishi belgilab olindi:

- 1) institutsional oʻzgarishlar va makroiqtisodiy barqarorlikni taʼminlash;
- 2) iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish;
- 3) inson kapitalini rivojlantirish;
- 4) innovatsion faoliyatni rivojlantirish;
- 5) muhandislik kommunikatsiyalari va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish;
- 6) investitsion va biznes muhitini yaxshilash;
- 7) hududlarning mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi.

Bugungi kunda mamlakat iqtisodiyotining keng koʻlamli rivojlanishi, iqtisodiy oʻsishga, real sektorga yoʻnaltirilmagan va umuman modernizatsiya qilish, togʻ-kon ishlarini kengaytirishga katta sarmoyalar, kichik biznesni jadal rivojlantirish, mehnat muhojirlarining pul oʻtkazmalari va boshqa shu kabi omillari taʼsirini tugatdi.

Ishlab chiqilgan kontseptsiya jahon iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyalarini, mamlakat iqtisodiyotiga salbiy tashqi omillarning taʼsirini yumshatish choralarini, demografik tendentsiyalar va mehnat bozorida keskinlikni, bandlik oʻsishi va aholining turmush sharoitini yaxshilashdir.

Kontseptsiyada keltirilgan prognozlarga koʻra, yalpi ichki mahsulotning real oʻsishi 2,1 barobar (2018 yildagi 407,514 trillion soʻmdan 2,319 kvadrillion soʻmgacha, AQSh dollarida - 3 barobardan ziyod: 50,505 milliarddan 176,78 milliard dollargacha) va YaIM jon boshiga toʻgʻri kelishi kerak, xorijiy valyutada - 3 barobar (1533 dan 4538 dollargacha). Belgilangan maqsadlarga erishish uchun har yili oʻrtacha 6,4% iqtisodiy oʻsish surʼatini saqlab turish kerak. Oʻrtacha yillik inflyatsiya darajasi 2030 yilda 4,4%, 2018 yildagi 17,5% va 2020 yilda kutilayotgan 14,9% boʻlishi kerak edi.

2030 yilga kelib aholi jon boshiga YaIMning erishilgan qiymati Oʻzbekistonga daromadli davlatlar guruhiga kirishga imkon beradi, oʻrtacha koʻrsatkichdan yuqori, mehnat bozorida keskinlik darajasini pasaytirish, aholi daromadlarining oʻsishini va qashshoqlikni 2 barobar qisqartirish, umr koʻrish davomiyligi darajasini 78-80 yilgacha oshirish, oʻlimning 1,5 barobar kamayishi, shuningdek, aholining uy-joyga boʻlgan ehtiyojini toʻliq qondirish (20 kv. m.), yuqori sifatli ichimlik suvi (100%) va elektr energiyasi (100%) taʼminlash maqsad qilangan.

2018-2030 yillarda yalpi ichki mahsulotning o'sish omillari real sanoat hajmining 2,3 barobar o'sishini (YAIMdagi ulushining 26,3% dan 33,3% gacha), qurilish ishlarining 2,1 barobarga (5,7% dan 6,4% gacha) ta'minlanishi bo'lishi kerak va xizmat ko'rsatish sohasi - 2,1 baravar (35,6% dan 39,3% gacha) va shunga mos ravishda qishloq xo'jaligining ulushi 1,8 baravarga (32,4% dan 21% gacha) kamaygan.

Ishlab chiqarish salohiyatining o'sishi, iqtisodiyotning eksport hajmini 3 barobar oshishini ta'minlashi kerak. Iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun kapital qo'yimlar hajmini 3,1 barobar va to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni 7 barobar oshirish kerak bo'ladi.

Mamlakatning doimiy aholisi 2018 yilda 33,254 milliondan 38,957 milliongacha o'sishi kutilmoqda. Hozirgi vaqtda mamlakat mehnat resurslari umumiy aholining 56,7% ga yaqinini tashkil qiladi. Har yili mehnat bozori taxminan 200-250 ming kishini o'z ichiga oladi.

Aholining yosh tarkibi (mehnatga layoqatli aholining 60%) yuqori mehnat faolligi va yuqori mehnat qobiliyati bilan ajralib turadigan harakatchanlik mehnat salohiyatini shakllantirishga imkon beradi. 2030 yilda mamlakatni ishlash uchun ketganlar sonini hozirgi iqtisodiy faol aholining 15,6 foizidan 11,1 foizgacha kamaytirish rejalashtirilgan.

Takrorlash uchun savollar

1. O'zbekistonda mustaqillik yillarida iqtisodiy o'sishning qanday omillarini bilasiz?
2. O'zbekistonni 2030 yilgacha ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi nimaklarni o'z ichiga oladi?
3. Mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o'sishga erishish borasidagi qanday muammolar mavjud va ularning yechimlari.
4. Barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun qanday yechimlari mavjud?

GLOSSARIY

Akselerator - Iqtisodiyotda iste'molchilik sarf-xarajatlarning hajmi o'zgarishi bilan yuzaga keladigan kapital qo'yilmalari hajmini o'zgarishini tavsif etuvchi ko'rsatgich. Akseleratsiya prinsipining mohiyati shundan iboratki, iqtisodiyotda iste'molchilik xarajatlari dinamikasi investitsiyalar hajmini dinamikasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi: iste'molchilik harajatlarining sezirarli o'sishi investitsion faolligini yuzaga keltiradi, rag'batlantiradi va aksincha.

Aktivlar - Iqtisodiy faoliyat subyektlarining pul va moliyaviy mablag'lari, asosiy va aylanma fondlarining qiymati.

Amortizatsiya - foydalanish jarayonida asbob-uskunlar qiymatining eskirgan sayin mahsulot hisobiga o'tkazish jarayoni. Asosiy jamg'armalar iste'mol narxini to'la yoki qisman tiklash uchun amortizatsiya orqali amalga oshiriladigan narxini to'latishi zarur. Asosiy jamg'armalar sarfini qoplash uchun ularga ketgan sarflarini tayyorlanayotgan mahsulotga ketgan sarfni tayyorlanayotgan mahsulotga singdirib borish asosiy jamg'armalarning amortizatsiyasini tashkil etadi. Asosiy jamg'armalarning amortizatsiyasi mahsulot tannarxini o'z ichiga oladi, bu korxonada, tashkilotlarga asosiy jamg'armalarning moddiy va ma'naviy sarfini qoplash uchun mahsulotlarni sotish orqali mablag' tulashlarga imkon beradi.

Tijorat bank - qo'yilmalar shaklidagi pul kapitalari va jamg'armalar hisobiga barcha tarmoq korxonalarini uchun universal bank harakatlarini amalga oshiruvchi kredit muassasasi. Tijorat banki kredit sistemasining yetakchi bo'g'inidir. Uning harakatlarida sanoat va savdo korxonalarini kreditlash asosiy o'rnini egallaydi. Bank, shuningdek, komission muomalarni ham olib boradi.

Markaziy bank (Central bank) - Mamlakatlarning jami kredit tizimiga rahbarlik qiladi, davlat pul-kredit siyosatini amalga oshiradi, pul va qimmatbaho qog'ozlar emissiyasini monopoliyada amalga oshiradi.

To'lov balansi (balance of payment) - Bu shunday iqtisodiy tushunchaki, u orqali mamlakatlarning tashqi iqtisodiy munosabatlarining holatini, xalqaro miqyosida to'lovga qobilligini bilishi mumkin. To'lov balansi - bu shunday hujjatki, bunda mamlakatlarning xorijiy davlatlarga - ulashgan va xorijiy davlatlardan kelgan barcha to'lovlarni va tushumlarining haqiqatdagi summasi aks ettiradi. Shartnomalarda ko'zda tutilgan, ammo hali kelib tushmagan to'lovlar yoki tushumlar summasi o'z aksini topadi.

Ishsizlik (unemployment) - Aholi iqtisodiy faol qismining o'ziga ish topa olmasdan qolishi, mehnat rezerv armiyasiga aylanishi.

Ishsizlikning darajasi (unemployment rate) - Ishsizlarning umumiy soning ishchi kuchiga bo'lgan munosabati.

Ishsizlikning tabiiy darajasi (natural rate of unemployment)- real va potensial yalpi milliy mahsulotni o'sishi bir-biriga mos keladigan iqtisodiy rivojlanish davr oraliqlariga xos bo'lgan ishsizlik darajasi. U shuningdek iqtisodiy rivojlanishning haqiqiy va strukturaviy ishsizlik ko'rsatkichlarining yig'indisi sifatida hisoblanishi mumkin. Shuningdek NARU (natural rate of unemployment)-termini ishsizlikning o'smaydigan darajasi ko'rsatkich ham qo'llaniladi. Bu ko'rsatkichi ijtimoiy jihatdan nisbatan neytral bo'lib inflyasiyani turg'un, barqaror darajalari hamda real va potensial yalpi milliy mahsulot (YAMM) mos tushishi holatdagi ishsizlik darajasini aks ettiradi.

Friktsion ishsizlik (frictional unemployment) - Bir ishdan boshqa bir ishga o'tish bilan bog'liq bo'lgan vaqtinchalik ishsizlik. Yashirin ishsizlik (hidden, latent, disguised) – Ishlab chiqarish jarayonida obyektiv holda ishchilar sonini ham talab etadigan, lekin amalda ishlab chiqarishda ortiqcha bo'lgan ishchilar soni.

Tarkibiy ishsizlik (structural unemployment) - Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishni, eskirgan tarmoq va kasblarni bartaraf etilishi, ishchi malakasi pastligi yoki umuman yo'qligi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko'rinishi.

Davlat byudjeti (state budget, local budget)-asosan davlat (viloyat, shahar, tuman, muassasa, tashkilot va boshqalar) ning ma'lum muddatdagi (yil, kvartal, oy) daromadlari va xarajatlarining pul hisobi.

Byudjet taqchilligi (budget deficit) – Davlat byudjetida xarajatlarning daromadlardan ustun bo'lishi byudjet taqchilligi deb ataladi.

Yalpi milliy mahsulot - YAMM (gross national product - GNP) - iste'molchilarning yil davomida mahsulot yaratish uchun qilgan xarajatlari qiymatini jamlash orqali, ya'ni, mahsulotni umumiy pul qiymati aniqlanishi orqali hisoblanadi. Hozirgi yalpi milliy mahsulotga davlatning tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilgan xarajatlari hamda xususiy investitsiyalar ham qo'shiladi. Daromadlarning, ya'ni, ish haqi, foiz, renta va foyda jamiyat tomonidan mahsulotlar uchun qilingan xarajatlar sifatida qaralib, ularni jamlash orqali hisoblanadi. Hozirgi vaqtda yalpi mahsulotni hisoblashda jamiyatda iqtisodiy o'sishi aniqlanadi, yalpi va xususiy investitsiya tushunchalarni

qo'llanmoqdaki, bunda ular yil davomida qurilgan uylar, fabrika, zavod, mashinalar ifoda etadi.

Nominal YAMM (nominal GNP) - joriy narxlarda aks ettirilgan yalpi milliy mahsulot.

Real YAMM (real GNP) - Solishtirma doimiy narxlar orqali aks ettirilgan YAMM. U joriy narxlarda hisoblangan YAMMni narxlarning o'zgarishi ko'rsatkichi (inflyasiya darajasi) hisobiga to'g'rilash yo'li bilan hisoblanadi.

Potensial YAMM (potential GNP) - mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchi hisobiga erishishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi.

YAMM darajalaridagi farqlar (GNP gap) - potensial va real YAMMni darajalar orasidagi farq.

Tashqi dunyo - shu mamlakatni tashqi iqtisodiy aloqalar olib boruvchi iqtisodiy agentlar bilan birlashtiruvchi institutsional sektor.

Alternativ variantlardan tanlov (tradeoff) - tanlab olingan variantni alternativ variantdan voz kechish evaziga amalga oshirilishini taqozo etuvchi qarorni qabul qilish zarurati. Makroiqtisodiy terminlar doirasida iqtisodiy terminlar siyosatni chora-tadbirlarini ishlab chiqish jarayonida u yoki bu g'oyalarni tanlov-muammolarini belgilash uchun ishlatiladi. Masalan, ishsizlikning o'sishi va inflyasiya jadalligi, foydaning o'sishi yoki ish xaqining olishi orasidagi tanlov muammosi.

Devalvatsiya (devaluation) - mamlakat savdo va to'lov balansining keskin yomonlashuvi, valyuta kursining pasayishi bilan bog'liq holda milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishi.

Pul bazasi - MO (monetary base) - Muomaladagi naqd pullar, kassadagi korxonalarining pullari va milliy bankdagi tijorat bank rezervi.

Muomaladagi pullar (currency) - mamlakatning pul birligi va uning tipi (oltin, kumush, qog'oz): pulga tenglashtirilgan to'lov vositalari: pul hisob-kitoblarini taqazo etadigan xalqaro iqtisodiy ayirboshlash va boshqa aloqalarda qatnashadi.

Deflyasiya (deflation) - inflyasiya davrida chiqarilgan muomaladagi qog'oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul- kredit tadbirlarini qo'llash bilan amalga oshiriladi.

Depozitlar (deposits) - omonat asrab qo'yilgan: 1) bank va omonat kassalarga qo'yilgan omonatlar; 2) bank daftardagi yozuvchilar; 3) kredit

muassalariga saqlash uchun topshirilgan qimmatbaho qog'ozlar (aksiya va obligatsiya).

Talab etilgunga qadar saqlanadigan depozitlar (demand deposits) – bankdagi qo'yilmalarda talab etilgungina qadar saqlanadigan pul vositalari

Dividend (dividend) - hissadorlik jamiyatlari foydasini bir qismi bo'lib, aksiyaning soni va turiga qarab har yili hissadorlar orasida taqsimlanadi.

Diskont (dicount) - markaziy bank tomonidan tijorat banklarga beriladigan qarzlarga qo'yiladigan foiz.

Daromad (income) - ishlab chiqarish natijasida tushgan pul (foyd).

Shaxsiy daromad (personal income) - Jismoniy shaxslarning soliq to'lagunga qadar daromadi.

Milliy daromad (national income) - milliy ishlab chiqarishda olinadigan daromad, yoki iqtisodiyotning barcha turdagi daromadining bahosi.

Daromadning mavjud miqdori (disposable income) - sarf xarajatlar va jamg'armalar uchun ishlatish maqsadida iqtisodiy sektorlarning qo'lida mavjud bo'lgan daromadlar. Daromadlar va to'g'ri soliqlar orasida farq bilan aniqlanadi.

Faktor daromad (factor incomte) - ishchi kuchi kapital mulk, ishlab chiqarish omillarining qo'llanishi natijasida yuzaga keladigan daromad.

Qarzarlar - "zayomlar" (borrowing) - ma'lum bir muddatga qaytarib olish sharti bilan berilgan mablag'lar. qarzarlar quyidagicha bo'lishi mumkin: foizsiz tijorat shaklidagi qarzarlar, imtiyozli qarzarlar hamda ichki va tashqi qarzarlar. Iqtisodiy siyosatda qarzarlar quyidagi holatlarda foydalaniladi: jismoniy: yuridik shaxslar qarzlari ichki qarzlarga kiradi.

Aholining bandligi (employees) - ijtimoiy ishlab chiqarishni fuqarolik sektorida band bo'lgan va mamlakat qonunchiligi tomonidan aniqlangan normalarga mos ravishda hisobga olinadigan mehnatga layoqatli yoshdagi aholi.

Jami band aholi (employees) - band bo'lgan aholi va harbiy xizmatchilar.

Bandlik darajasi (rate of employeess) - bandlarni umumiy sonini mehnatga layoqatlash yoshdagi aholiga nisbati.

Ish haqi (wage, nominal) - pul, qiymat shaklidagi ish haqi.

Real ish haqi (real wage)- narxlar o'zgarishi darajasi hisobiga tuzatish kiritilgan nominal ish xaqi (yoki nominal ish haqidani narxlar o'zgarishi darajasini hisobga olingani).

Import (import) - mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U xalq xo'jaligi, vaqtni tejash, xalq ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko'maklashadi.

Investitsiya (investment) - ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Narxlar indeksi (price index) - ikki har xil vaqt oralig'ida tovar va xizmatlarga narxning muvozanatini o'zgarishini aks ettiruvchi ko'rsatkich.

Iste'mol narxlar indeksi (consumer price index) - o'rtacha oila tomonidan odatda iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar narxining bazis davriga nisbatan o'zgarishini o'rtacha darajasini aks ettiradigan ko'rsatkich, inflyasiya ko'rsatkichi sifatida ishlatiladi.

Ishlab chiqaruvchilar narxlarining indeksi (producer price index) - bazis davri oralig'ida xom ashyo materiallar va oraliq tovarlari narxini o'zgarishini o'rtacha darajasini aks ettiruvchi ko'rsatkich. YAMMni maksimal darajada detallashtirilgan komponentlari narxini solishtirma narxlarga o'tkazishda ishlatiladi.

Indekslar- YAMM deflyatorlari (GNP deflators) - YAMM ko'rsatkilarini solishtirma narxlarda aks ettirish uchun ishlatiladigan indekslar guruhi, bularga narxlarni agregat indeksi, YAMM deflyatori narxlari indeksi, iste'molchi narxlar indeksi, shuningdek, maxsus tashkil qilingan indekslar kiradi.

YAMMni deflyatori narxlar indeksi (GNP implicit price deflator) - joriy narxlardagi YAMMni solishtirma narxlardagi YAMMga nisbatan tafsiflovchi ko'rsatkich yoki boshqacha qilib aytganda nominal YAMMni real YAMMga nisbati.

Indeksatsiya (indexation) - iqtisodiyotdagi narxlarni o'rtacha darajasini o'zgarishiga bog'liq ravishda ish xaqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish tizimi.

Inflyasiya (inflation) - pulning kadsrizlanishi, muomiladagi pulning qadsrizlanishi, pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi. Inflyasiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Inflyasiya darajasi (rate of inflation)- ma'lum vaqt ichida (oy yil) narx darajasi foiz o'zgarishi.

Kutilayotgan inflyasiya darajasi (expected rate of inflation) - mavjud ijtimoiy iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflyasiya darajasi.

Giperinflyasiya (hyper-inflation) - haddan tashqari inflyasiya, narxning shiddat bilan o'sishi, pul qadrining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilishning minimal darajaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Bartaraf etilgan inflyasiya - boshqariladigan yoki tabiiy, qo'yilgan narxlarni boshqarishga bo'lgan iqtisodiyot doirasida inflyasion jarayonlarning o'ziga xos ko'rinishi. Direktiv tarzda belgilangan narxlar darajasi saqlangan holda inflyasiya muomiladagi pul miqdorini ko'payishi va uni sotib olish qobiliyatini qadrsizlanishi orqali namoyon bo'ladi. Bundan tashqari shularning natijasida, ta'siri ostida keskin talabni oshib borishi hamda tovar va xizmatlarning defitsitini o'sib borishi, aholini vaqtinchalik qondirilgan talabini ko'paytirish orqali namoyon bo'ladi.

Doimiy, davomiy inflyasiya (chronic inflation) - nisbatan yuqori yoki past inflyasiya darajasi uzoq muddat davomida ushlab turiladigan iqtisodiy vaziyat. Barqarorlikka erishgunga qadar davomli yuqori inflyasiya darajasiga xos bo'lgan mamlakatlarga misol qilib, Braziliya, Isroil, Meksika, Peru Argentinani keltirish mumkin.

Narxlar korrektirovkasi (price adjustment)- bozor vaziyati o'zgarishiga narxlarning moslashuv jarayoni.

Qarz berish (crediting)- pul yoki tovarlarni qaytarish sharti bilan ma'lum muddatga berish (qarz ishlatilgani uchun oldindan kelishilgan foizlar tushuniladi).

Tijorat krediti (comercial credit) - qisqa muddatli qarz (1 yil muddatgacha beriladi) sotib olinadigan tovarlariga to'lash uchun pul qarzi ko'rinishda beriladi.

Bank krediti (banking credit) - daromad (%) ko'rinishida olish maqsadida bank tomonidan qarzga pul berish.

Iste'mol krediti (consumer credit) - markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo'llaniladigan pul siyosatining vositasi (instrumenti). U banklar tomonidan berilishi mumkin bo'lgan ichki kredit maksimal miqdorining rasmiy ravishda belgilanishi taqozo etadi.

Likvidlik (liquidity) - turli korxonalar, birlashmalar, firmalar va banklarning o'z qarzini to'lay olish yoki boshqa majburiyatlarini bajara olish imkoniyati.

Makroiqtisodiyot (macroeconomics) - barqarorlashtirish, bir-birlik milliy valyutamizni musahkamlash, kapital qurish dasturi, iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan yangilash yo'lini davom etirish rejasini yoki mulkdorlar sinfini yangilash, qonunchilik yoki huquqiy tarkibni mustahkamlash.

Soliqlar (taxes) - milliy daromadni taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shaklidir. Soliq byudjet va byudjetdan tashqari pul fondlarini tashkil etishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Qadirsizlanish (depreciation) - milliy valyutaning narxi chet el valyutalarining bahosidan kamayishi.

Valyuta kursi - mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Nominal almashuv kursi (nominal exchange rate) - milliy valyuta va chet el valyutalari birliklarini odatda mavjud bo'lgan nisbati. Ushbu nisbat ham qat'iy belgilangan, ham chayqalib turuvchi asosda amalga oshirilishi mumkin.

Real almashuv kursi (real exchange rate) - ikkala mamlakatdagi narxlar darajasining o'zaro nisbati, munosabatini hisobga oluvchi almashuv kursi. Solishtirilayotgan mamlakatlardagi nominal almashuv kursini narxlar indekslarini o'zaro nisbatiga bo'lishi orqali hosil bo'ladi.

O'zgaruvchan almashuv kursi (flexible exchange rate) - ichki muvozonatni tiklash maqsadida mamlakat almashuv kursiga ega bo'ladigan xalqaro hisob-kitoblar tizimi.

Belgilangan almashuv kursi (fixed exchange rate) - milliy valyutaning chet el valyutalariga nisbatan an'anaviy tarzda belgilanadigan va o'zgarmas bo'ladigan tizim.

Asosiy fondlar va ularning bahosi (capital stock) - moliyasi turli xo'jalik subyektlari va fuqarolarning pul mablag'ini aniq bir maqsad yo'lida birgalashtirish va ishlatishni bildiradi.

Byudjet soliq siyosati (fiscal policy) - byudjet siyosatida davlat o'z istagi bilan byudjet xarajatlari va daromadlarini shakillantirgan holda 3 xil byudjet siyosati yuritadi. Byudjet xarajatlari, transfer xarajatlari shaklidagi xarajatlar. Daromadlar esa uch manbadan kelishi mumkin: soliqlardan, xazina tomonidan, chiqarilmagan qimmatbaho qog'ozlarning sotilishidan va byudjet tomonidan ma'lum qismi markaz tomonidan banki emmissiyasi hisobiga yopilishidan. Shunga ko'ra davlat xarajatlar va daromadlarni boshqarish orqali byudjet siyosati yuritiladi.

Soliq siyosati - soliq siyosati rivojlantirish uchun kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishda "majburiy jamg'armalar" tashkil qiluvchi asosiy omillardan biridir.

Paritet (parity) - tenglik, teng huquqli, teng vakillik asoslarida biron bir iqtisodiy (siyosiy) harakatda ishtirok etish.

Iste'mol (consumption) - kishilarning iqtisodiy talablarini qondirish jarayonida ijtimoiy mahsulotdan foydalanish, ijtimoiy ishlab- chiqarish jarayoning oxirgi fazasi.

Iste'mol xarajatlari - makroiqtisodiyotda iste'mol xarajalari uy xo'jalik xarajatlari, qurilish xarajatlarini qamrab oladi.

Davlat iste'moli - mahsulot va xizmatlarga ketgan davlat iste'moli xarajatlari, xususi sektorida ishlab chiqilgan.

Oraliq iste'mol (intermediate consumption) - ishlab chiqarishni bir bosqichida ishlab chiqarilgan mahsulotlarini ishlab chiqarishni boshqa bosqichida mehnat predmetlari sifatida ishlatilishi.

Ortiqcha taklif (excess supply) - mavjud narxlarda tovar va xizmatlarin taklifi ularga bo'lgan talabdan ustun bo'ladigan iqtisodiy vaziyat. SHuningdek, ortiqcha ishlab chiqarishi deb ham ataladi.

Jami taklif (aggregate supply) - mamlakatda ishlab chiqilgan hamma tovar va xizmatlarni jami qiymati, shuningdek, milliy mahsulot deb ham ataladi.

Foyda (profit) - qo'shimcha mahsulotning pul shakli: korxonaga, tarmoq va butun xalq xo'jaligi ishlab chiqarish xo'jalik faoliyatining umumlashtiruvchi ko'rsatkich. Korxonaning moliyaviy ahvoli, iqtisodiy rag'batlantirish fondini shakillantirish imkoniyatlari, byudjet va yuqori turuvchi organlar bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi foyda hajmiga bog'liq.

Xususiylashtirish (privatization) - davlat mulkini, iqtisodiyotdagi davlat sektorini xususiylashtirishi. Xususiylashtirish davlat mulki monopoliyasini tugatish, erkin sohibkorlik tashabbusiga yo'l ochish, bozor iqtisodiyoti rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Mehnat umumdorligi (labour productivity) - mehnatning mahsulotligini, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi umumlashma ko'rsatkichlardan biri.

Ishlab chiqarish funksiyasi (production function) - mahsulot ishlab chiqarish uchun mazkur korxonaga zurur bo'lgan barcha kishilar va mehnat qurollari harakatlarining majmui. *Foiz (interest)* - daromad, o'z mulkining

boshqa jismoniy va huquqiy shaxslarga foydalanishga berib va shundan foyda olish.

Foiz stavkasi (interest rate) - kredit yoki qarz stavkasi kapitali evaziga to'lovni foiz ko'rsatkichi. Odatda, qarzga olingan pul belgisini bir- birligiga to'g'ri keladigan yillik to'lovni aks ettiradi.

Nominal foiz stavkasi (nominal interest rate) - ma'lum davr ichida (oy, yil) qarzga olingan pul birligiga to'langan pul miqdori. Depozit schyotlarda va qimmatli qog'ozlarda aktivlarni nominal qiymati o'simtasi belgilanishiga foiz stavkalari deyiladi.

Real foiz stavkasi (real interest rate) - ma'lum davr ichida depozit schyotlaridagi va qimmatli qog'ozlaridagi aktivlarni real qiymati o'sishi yuz beradigan foiz stavkasi: nominal foiz stavkasidan shu davr oralig'ida kutilayotgan nominal foiz stavkasi.

Ishchi kuchi (labour force) - odamlarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida u ishga soladigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ishchi kuchi hissasi (labour force rate) – odamlarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida u ishga soladigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ish vaqti (hours of work) - ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining ishlagan vaqt hajmi.

Ish vaqtining umumiy soatlar soni (total hours of work) - o'rtacha statistik ishlovchi band bo'lgan ish vaqtini o'rtacha soatlar soni.

Bozor munosabati (market clearing) - bozordagi talab va takliflarning miqdoran va tarkibiy jihatdan bir-biriga muvofiq kelishi. Agar shunday muvofiqlik bo'lmasa, bozor muvozanati izdan chiqqan bo'ladi.

Sarf-xarajat balansi (spending balance) - makroiqtisodiyotda YAMM ni ishlab chiqarishga ketgan jami xarajatlari va yaratilgan yalpi milliy mahsuloti oxirgi iste'mol maqsadida ishlatilishi orasidagi balans.

Ratsional kutishlar (rational expectations) - ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'zlarida mavjud bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar asosida eng ratsional tarzda o'z iqtisodiy xulq atvorini rejalashtiradilar deb ta'kidlovchi nazariya.

Bank rezervlari (reservers) - bankda saqlanayotgan naqd pullarni, markaziy bankda saqlanayotgan foizsiz depozitlarni o'z ichiga oladi.

Revolvatsiya (reevaluation) - mamlakat pul birligi rasmiy kursini chet el valyutalariga nisbatan oshirish.

Iqtisodiy o'sish - real milliy daromadning yoki real milliy daromadni (mahsulotni) aholi jon boshiga o'sishi sifatida aniqlash mumkin.

Import qilishga moyilik (propensity to import) - daromadda importga qaratilgan xarajatlar hissasi.

Investitsiyalarga bo'lgan moyillik (propensity to invest) - iste'mol xarajatlarning daromaddagi hissasi.

Iste'mol qilishga moyillik (propensity to consume) - iste'mol xarajatlarning daromaddagi hissasi.

Jamg'armaga moyillik (propensity to save) - daromadda jamg'arma hissasi qanchani tashkil etishi.

Mulk (property) - qiymatga ega bo'lib, biron bir shaxsga narsasiga qarashli bo'ladi.

Pasayishi (recession) - iqtisodiy aktivlikning pasayishi bo'lib o'sishi bilan karakterlanadi.

Pulga bo'lgan talab (demand for money) - mamlakat aholisi jamg'arish va iste'mol qilish, oldi-sotdi va har xil iqtisodiy bitimlar tuzish uchun egalik qilmoqchi bo'lgan miqdori. Iste'mol, foiz stavkasi, operatsion xarajatlar va boshqa funksiyalar bilan ifodalanadi.

Ortiqcha talab (excess demand) - mavjud narxlar holatida tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab takliflardan ustun bo'ladigan iqtisodiy vaziyat. Shuningdek defitsit deb ham ataladi.

Jami talab (aggregate demand) - mamlakatni real sotib olish qobiliyatini aks ettiruvchi ko'rsatkich. Jami xarajatlar deb ham ataladi. Unga davlatning iste'mol xarajatlari, xususiy sektor iste'moli, jami investitsiyalar va eksport-import xarajatlar savdosi kiradi.

Solishtirma afzallik (comparative advantages) - ayrim iqtisodiy agentlarning tovar va xizmatlarni kamroq xarajatlar evaziga ishlab chiqarish xususiyati. Makrodarajada solishtirma afzalliklar prinsipi ishlab chiqarish va eksportni samarali strukturasi shakllantirish uchun qo'llaniladi.

Subsiya (subsidy) - davlat byudjeti hisobidan korxonalar, tashkilotlar va xorijiy davlatlarga beriladigan mablag'. Subsiya bozor iqtisodiyotini tartibga solish vositasi hisoblanadi.

Uzoq muddat davomida ishlatuvchi tovarlar (durable goods) - iste'molchilarga uzoq vaqt xizmat qiladigan (1 yildan kam) tovarlar. Uzoq vaqt

xizmat qiladigan tovarlarga avtomobil, xolodilniklar va boshqa maishiy xizmat turlari kiradi.

Ichki iste'mol uchun mo'ljаланgan tovarlar (nontraded goods) - tashqi bozorda sotishga mo'ljallanmagan, ichki iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar (ko'chmas mulk, xizmatlarni ayrim turlari.)

Savdo balansı (merchandise trade balance) - bunda eksport va importdan keladigan tushumlar va to'lovlar o'z aksini topadi. Savdo bitimida ko'zda tutilgan, ammo joriy davrda amalga oshirilmaydigan to'lovlar va tushumlar balansda o'z aksini topmaydi.

Savdo balansining difitsiti (trade deficit) - hisob davrini oxiriga kelib import bo'yicha qilingan jami xarajatlarni eksport daromadlardan ustun kelish vaziyatigacha iqtisodiy templarning o'sishi bilan xarakterlanadi.

Savdo balansini ijobiy saldosi (trade surplus) - hisobot davrining oxiriga kelib eksport bo'yicha jami daromadlar import bo'yicha xarajatlardan ustun kelishi vaziyati.

Transfert to'lovlari (transfer payment) - o'tqazma to'lovlar, ya'ni davlat byudjetidan aholiga va xususiy tadbirlarga beriladigan to'lovlar.

Filips egri chizig'i (phillips curve)- inflyasiya darajasi dinamikasi va ishsizlik darajasi dinamikasi yoki real YAMMni potensialidan og'ishi orasidagi o'zaro bog'liklikni tafsiflaydi va grafikga ifodalab beradi.

Baho, narx (prise) - tovar qiymatning pul orqali ifodalashi. Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni va foydani ko'rsatadi.

Asosiy narx (base price) - xalq xo'jaligini rivojlantirish va statistik hisob olib borishda, indekslarni hisoblash va to'lashgacha hisoblangan narx.

Ishlab chiqaruvchilar narxi (producers price) - o'z ichiga tovar va xizmatning bazis narxini, soliqlarni qamrab oladi va subsidiyalar olib tashlanadi.

Bozor narxi (market price) - iqtisodiyotda jami talablarning o'zgarmas holda qoluvchi narxlar.

Qimmatbaho qog'ozlar (securities) - uning egasiga qandaydir kapital yoki mol-mulkka egalik qilishining huquqini tasdiqlovchi va foiz dividend ko'rinishda daromad keltiruvchi xujjatdir.

Sanoat sikli (business cycle) - hozirgi davr iborasida iqtisodiyotni doimiy bo'lmagan holda qaytarib turuvchi iqtisodiyotni turli rivojlanish bosqichlari. Umumiy ishbilarmonlik faolligini oshishi va tushumlaridan, pasayishlaridan iborat.

Cof milliy mahsulot (net product) - makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u YAMMni va amortizatsiya ajratmalarini jami miqdorini ayirmasi hisoblanadi.

Yopiq iqtisodiyot (closed economy) - tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo'lmaydigan iqtisodiyot.

Ochiq iqtisodiyot (open economy) - tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy va moliyaviy aloqalarga ega bo'lgan iqtisod.

Kapital eksporti - tijorat maqsadda amalga oshirish.

Eksport (export) - tashqi bozorda tovarlar, xizmatlar va kapitallarni realizatsiya qilish maqsadida chetga chiqarish.

Tovar eksport qilish - ichki ishlab chiqargan mahsulotlarni chetga sotish hamda xorijdagi sheriklarga ishlab chiqarish va talab xarakteriga ega bo'lgan xizmatlarni ko'rsatish.

Shaxs sarmoyasi - kapital sifatida yondashuv ikki tomonlama xususiyatga ega bo'ladi. Uning salbiy tomoni shundan iboratki, bunday qarashlarni sotsial muammolar va mehnatdan kapital tomonidan ekspluatatsiya qilishi haqidagi fikrlarga ulanib ketishiga olib keladi. Bu yerda kapital mehnatni ekpluatatsiya qilari ekan, u holda inson kapitali ham mehnatni ekspluatatsiya qiladimi, haqidagi fikrlar keltirib chiqarishga urinib ketishadi. Insonga kapital sifatida yondashuvning ijobiy tomoni shundan iboratki, bunday yondashuv resurslardan samarali foydalanishni va ularning oqilona taqsimlanishini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Charles I. Jones and Dietrich Vollrath Introduction to economic growth. 3rd Edition. 2013 y.
2. Sibabrata Das, Alex Mourmouras, Peter Rangazas. Economic growth and development. A dynamic dual economy approach. 2nd Edition. 2018 y. ISSN 2192-4333. Electronic ISSN 2192-4341
3. Хажиев Б.Д., Ахмедов Д.Д., Захидов Г.Э., Мамбетжанов К.К. Иқтисодий ривожланиш назариялари. Дарслик. - Т.: “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, 2018. - 428 б.
4. Хажиев Б.Д., Абдуллаев С.О., Мамбетжанов К.К. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегияси. Дарслик. - Т.: “Зебо юлдузлари МЧЖ”, 2018.-417 б.
5. Barbara M. Fraumeni. Measuring economic growth and productivity. Beijing, China. 2020.
6. Istvan Konya. Economic growth in small open economies. Budapest, Hungary. 2018.
7. Jeremie Cohen-Setton, Thomas Helbling, Adam S. Posen, Changyong Rhee, editor, Speterson. Sustaining economic growth in Asia. Fund Washington, 2018.
8. Урунов А.А. Интеграция и экономический рост. — М.: ИД «Грааль», 2003. - 424 с.
9. Урунов А.А. Влияние интеграции на экономический рост.

MUNDARIJA

	KIRISH	3
1	IQTISODIY O'SISH VA IQTISODIY RIVOJLANISH	4
1.1	Iqtisodiy o'sish kursining predmeti, obykti va bilish usullari. Iqtisodiy o'sish mohiyati.	4
1.2	Iqtisodiy o'sishning dastlabki shartlari.	7
1.3	Takror ishlab chiqarish va iqtisodiy o'sish.	14
1.4	Iqtisodiy o'sish iqtisodiy kategoriya sifatida	15
1.5	Ijtimoiy faravonlik va iqtisodiy o'sish.	18
1.6	Potensial va real iqtisodiy o'sish.	19
1.7	Iqtisodiy o'sish va jamoat institutlari iqtisodiyoti tarkibidagi o'zgarishlar	21
2	IQTISODIY O'SISH SUR'ATLLARI VA KONVERGENSIYA MUAMMOSI	24
2.1	Iqtisodiy o'sish sur'atlari tasnifi	24
2.2	Tekis iqtisodiy o'sish	24
2.3	Tabaqalastirilmagan iqtisodiy o'sish	28
2.4	Tabiiy iqtisodiy o'sish. Kombinatsiyalangan iqtisodiy o'sish. Davriy iqtisodiy o'sish	30
2.5	Iqtisodiy o'sishni ifodalovchi ko'rsatkichlar tizimi	34
2.6	Iqtisodiy o'sish koeffitsienti. Iqtisodiy o'sish sur'atlari. Jahon iqtisodiyotining iqtisodiy o'sish bo'yicha markazi va periferiyasi	35
2.7	Konvergensiya tushunchalari va uning mavjudligining empirik dalillari	38
3	IQTISODIY O'SISHNINING ASOSIY OMILLARI VA ZIDDIYATLARI	42
3.1	Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar. Talab omillari. Taklif omillari. Taqsimlash omillari	42
3.2	Jamg'arish. Investitsiya. Jamg'arish bilan foyda	51
3.3	Jamg'arishni normasi va massasi. Jamg'arishning optimal normasi	55
4	IQTISODIY O'SISH TURLARI	58
4.1	Iqtisodiy o'sish turlarini klassifikatsiyasi	58
4.2	Iqtisodiy o'sishning tahlil etishga ehtiyojlar va imkoniyatlar nuqtai nazaridan yondoshuv. Tabiiy, kafolatlangan va xaqiqiy iqtisodiy o'sish	64
4.3	Intensiv, ekstensiv va aralash iqtisodiy o'sish. Iqtisodiy o'sishning industrial davrgacha, industrial, postindustrial iqtisodiy o'sish turlari	66
4.4	Iqtisodiy o'sishni bir va ko'p omilli modellar	68
5	IQTISODIY O'SISH VA MILLIY IQTISODIYOTNI	

	NISBATLARI	71
5.1	F. Kenening «Iqtisodiy jadvallari»	71
5.2	K.Marks tomonidan takror ishlab chiqarishning abstrakt sxemalari	73
5.3	Tarmoqlararo aloqalar va tarmoqlararo balans. V.Leontevning "xarajatlar-ishlab chiqarish" modeli	76
6	KEYNSGACHA BO'LGAN DAVRDA IQTISODIY O'SISH NAZARIYALARINING RIVOJLANISHI	81
6.1	Klassik maktab namoyondalari asarlaridagi iqtisodiy o'sish masalalari. Iqtisodiy muvozanatni klassik modeli va iqtisodiy o'sish	81
6.2	Y.Shumpeterning innovatsion o'sish nazariyasi. «Innovatsiya» tushunchasini kiritilishi. Innovator-tadbirkor iqtisodiy o'sishni yetakchi omili ekanligi. Monopol foyda. Samarali monopoliya. Samarali raqobat	85
6.3	J.fon Neyman tomonidan iqtisodiy rivojlanish magistrallari (barqaror o'sish) nazariyasi. Foydani pasayib boruvchi koeffetsenti. «Vaqt- investitsiyalar». Kapitalni jamg'arilishi	87
7	IQTISODIY O'SISHNING KEYNSCHA VA NEOKEYNSCHA NAZARIYALARI	90
7.1	Iqtisodiy o'sishda ijtimoiy iqtisodiy modellar. Iqtisodiy o'sishning Keyns nazariyasi	90
7.2	Neokeynschilik. E.Domarning iqtisodiy o'sish modeli. Doimo o'sib boruvchi kapitaldan to'liq foydalanish uchun zarur bo'lgan daromadlarni o'sish sur'atlari muammosi	95
7.3	R.Xarrodning iqtisodiy o'sish modeli	99
7.4	E.Xansenning konsepsiyasida iqtisodiy o'sish	105
8	IQTISODIY O'SISHNING NEOKLASSIK MODELLARI	106
8.1	R.Solouni neoklassik iqtisodiy o'sish modeli. R.Solou modelining maqsadi va tavsifi. Solou modeli qo'llanilishi. Solou modeli va texnologiyalar o'rtasidagi bog'liqlik. Solou modeli va texnologik jarayon diagrammasi	106
8.2	Dj.Midning iqtisodiy o'sish modeli. Barqaror dinamik muvozanat imkoniyatlari tenglamasi	115
8.3	Iqtisodiy o'sishni A.Lyuiss modeli. Mehnat resurslarini qayta taqsimlash - iqtisodiy o'sishga erishishning omili	117
8.4	E.Felpsni «jamg'arishning oltin qoidasi»	118
9	IQTISODIY O'SISH NAZARIYALARI: JAMG'ARMA STAVKASI, DAROMADLARNI QAYTA TAQSIMLASH	121
9.1	N. Kaldorning jamg'arma kvotasi. Mehnat omili (ish xaqi),	

	jamg'arish me'yori. Foydadan olinadigan daromad me'yori	121
9.2	J.Stiglits: iqtisodiy o'sish, innovatsiyalar va daromadlarni qayta taqsimlash. L.Pazinetti talqinida funksional va shaxsiy daromadlarni taqsimlash	123
9.3	Kass-Koopmans-Ramsey modeli. Iqtisodiyotda individuumni qarorini jamg'arish me'yorini shakllanishiga ta'siri	125
10	IQTISODIY O'SISHNING ENDOGEN NAZARIYALARIDA TEXNIK TARAQQIYOT	131
10.1	Texnologik taraqqiyotning endogen o'sish modellariga qo'shgan hissasining ahamiyati. Errou-Romer modeli	131
10.2	Tashqi samaralar. Iqtisodiyotda jami kapital zaxirasi. Bilimlarni oqib turish samarasi. R.Lukas va X.O'zava modellari	132
10.3	Ta'lim sohasida inson kapitalini jamg'arilishi va iqtisodiy o'sish. Grossman-Xelpmanning modeli. Texnologiyalar diffo'ziyasi. Texnologik ustunlik	133
10.4	Xorijiy texnologik investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri	135
11	IQTISODIY O'SISHNING ENDOGEN NAZARIYALARIDA ISHCHI KUCHI TAKLIFI VA AHOLI SONINING O'SISHI	137
11.1	Bandlik va bo'sh vaqt o'rtasida tanlov mikroiqtisodiy tahlil. Ishchi kuchi taklifi va iqtisodiy o'sish. Mehnat resurslari: miqdor va sifat ko'rsatkichlari, iqtisodiy o'sishga ta'siri	137
11.2	Aholi sonini o'sishi va uning iqtisodiy o'sishga ta'siri. Texnologiyalarning rivojlanish tezligi va aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi daromad. Aholi o'sishi hisobiga odamlarni hayot sifati oshishi. Tomas Maltus fikri	138
11.3	Genri Jorj g'oyalari. Iqtisodiy o'sish modellarida migratsiya. Migratsiya tanlovi. Migratsiyani urbanizatsiyaga ta'siri	140
12	IQTISODIY O'SISHNING INSTITUTSIONAL VA EVOLYUSION NAZARIYALARI	144
12.1	Iqtisodiy o'sishning institutsional jihatlari	144
12.2	U.Rostouni iqtisodiy o'sish bosqichlari nazariyasi	146
12.3	Iqtisodiy o'sishning evolyusion nazariyasi	148
12.4	Neoklassik ishlab chiqarish funksiyasi	150
12.5	Konvergeniya nazariyasi	157
12.6	Iqtisodiy o'sish omillarini hisobga olinishi. Iqtisodiy o'sishning evolyusion nazariyasini, iqtisodiy o'sishni	

	neoklassik nazariyasidan ustun jihatlari	157
13	IQTISODIY O‘SISHNI SIYOSATI	159
13.1	Iqtisodiy o‘shni davlat tomonidan rag‘batlantirishga yondoshuvlar. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish usullarini iqtisodiy o‘shga ta‘siri	159
13.2	Davlat xarajatlari va iqtisodiy o‘sh. Makroiqtisodiy darajada iqtisodiy o‘shga ta‘sir etuvchi omillar	161
14	IQTISODIY O‘SISHNING DAVRIYLIGI	172
14.1	Iqtisodiy sikllar: tushuncha va turlari	172
14.2	N.D Kondratevning takror ishlab chiqarishning uzun to‘liqlari	175
14.3	Haddan tashqari ishlab chiqarish inqirozlari nazariyalari	181
14.4	XX asrning ikkinchi yarmidagi sikllar va inqirozlarning xususiyatlari	183
15	IQTISODIY O‘SISH VA INSONIYATNING GLOBAL MUAMMOLARI	185
15.1	Davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy o‘shlarning turlichaligi sabablari. Milliy va global iqtisodiy o‘shning birligi	185
15.2	Aholining ko‘payishi va rivojlanayotgan mamlakatlarga yordam	189
15.3	Iqtisodiy o‘sh va atrof-muhit. Integratsiyani iqtisodiy o‘shga ta‘siri	191
16	MUSTAQILLIK YILLARIDA IQTISODIY O‘SISH OMILLARI, MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI	194
16.1	O‘zbekistonda mustaqillik yillarida iqtisodiy o‘sh omillari	194
16.2	Mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o‘shga erishish borasidagi muammolar va ularning yechimlari	197
16.3	O‘zbekistonni 2030 yilgacha ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasi	201
	GLOSSARIY	206
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	218

СОДЕРЖАНИЕ

	ВВЕДЕНИЕ	3
1	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ	4
1.1	Предмет, объект и методы познания хода экономического роста. Суть экономического роста.	4
1.2	Предпосылки экономического роста.	7
1.3	Воспроизводство и экономический рост.	14
1.4	Экономический рост как экономическая категория	15
1.5	Социальное процветание и экономический рост.	18
1.6	Потенциальный и реальный экономический рост.	19
1.7	Экономический рост и изменения в структуре экономики государственных учреждений	21
2	ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕМПЫ РОСТА И ПРОБЛЕМА КОНВЕРГЕНТНОСТИ	24
2.1	Классификация темпов экономического роста	24
2.2	Плавный экономический рост	24
2.3	Неклассифицированный экономический рост	28
2.4	Естественный экономический рост. Комбинированный экономический рост. Периодический экономический рост	30
2.5	Система показателей экономического роста	34
2.6	Коэффициент экономического роста. Темпы экономического роста. Центр и периферия экономического роста в мировой экономике	35
2.7	Концепции конвергенции и эмпирические доказательства ее существования	38
3	КЛЮЧЕВЫЕ ФАКТОРЫ И КОНФЛИКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	42
3.1	Влияет на факторы экономического роста. Факторы спроса. Факторы предложения. Факторы распределения	42
3.2	Накопление. Инвестиции. Преимущества накопления	51
3.3	Скорость и масса накопления. Оптимальная скорость накопления	55
4	ВИДЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	58
4.1	Классификация типов экономического роста	58
4.2	Подход к анализу экономического роста с точки зрения потребностей и возможностей. Естественный, гарантированный и реальный экономический рост	64
4.3	Интенсивный, экстенсивный и смешанный экономический рост. Типы доиндустриального, индустриального, постиндустриального экономического роста	66
4.4	Одно- и многофакторные модели экономического роста	68

5	СООТНОШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ	71
5.1	Ф. Кене "Экономические таблицы"	71
5.2	Абстрактные схемы воспроизведения К. Маркса	73
5.3	Межсекторальные отношения и межотраслевой баланс. Модель Леонтьева "затраты-производство"	76
6	РАЗВИТИЕ ТЕОРИЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА В ДОКЕЙНСКИЙ ПЕРИОД	81
6.1	Проблемы экономического роста в трудах классической школы. Классическая модель экономического равновесия и экономического роста	81
6.2	Инновационная теория роста Ю. Шумпетера. Введение понятия «инновация». Инноватор-предприниматель - ведущий фактор экономического роста. Монопольная прибыль. Эффективная монополия. Эффективная конкуренция	85
6.3	Теория основных стволов экономического развития Дж. Фон Неймана (Устойчивый рост). Снижение рентабельности. «Время - это вложение». Накопление капитала	87
7	ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА КЕЙНСА И НЕОКЕЙНСА	90
7.1	Социально-экономические модели экономического роста. Кейнсианская теория экономического роста	90
7.2	Неокейнсианство. Модель экономического роста Э. Домара. Проблема темпов роста доходов, необходимых для полного использования постоянно увеличивающегося капитала	95
7.3	Модель экономического роста Р. Харрода	99
7.4	Концепция экономического роста Э. Хансена	105
8	НЕОКЛАССИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	106
8.1	Неоклассическая модель экономического роста Р. Солоу. Назначение и описание модели Р. Солоу. Использование модели Солоу. Взаимосвязь модели Солоу и технологии. Модель Солоу и схема технологического процесса	106
8.2	Модель экономического роста Дж. Мида. Уравнение возможностей устойчивого динамического равновесия	115
8.3	Модель экономического роста А. Льюиса. Перераспределение трудовых ресурсов - фактор достижения экономического роста	117
8.4	Э. Фелпс «Золотое правило накопления»	118
9	ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА: СТАВКА	

	СРЕДСТВ, ВОЗВРАЩЕНИЕ ДОХОДОВ	121
9.1	Н.Колдор «Квота сбережений». Фактор труда (заработная плата), норма сбережений. Маржа прибыли	121
9.2	Дж. Стиглиц: экономический рост, инновации и перераспределение доходов. Распределение функционального и личного дохода в интерпретации Л. Пазинетти	123
9.3	Модель Касса-Купманса-Рэмси. Влияние решения индивида на формирование нормы накопления в экономике	125
10	ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС В ЭНДОГЕННОЙ ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	131
10.1	Важность вклада технологического развития в модели эндогенного роста. Модель Эрроу-Ромера	131
10.2	Внешние эффекты. Общие резервы капитала в экономике. Эффект потока знаний. Модели Р. Лукас и Х. Озава	132
10.3	Накопление человеческого капитала и экономический рост в образовании. Модель Гроссмана-Хелпмана. Распространение технологий. Технологические преимущества	133
10.4	Влияние иностранных инвестиций в технологии на экономический рост	135
11	ЭНДОГЕННАЯ ТЕОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА ПРЕДЛОЖЕНИЕ ТРУДА И РОСТ НАСЕЛЕНИЯ	137
11.1	Выбор между микроэкономическим анализом. Предложение рабочей силы и экономический рост. Трудовые ресурсы: количество и качество, влияние на экономический рост	137
11.2	Рост населения и его влияние на экономический рост. Темпы технологического развития и доход на душу населения. Повышение качества жизни людей за счет роста населения. Мнение Томаса Мальтуса	138
11.3	Идеи Генри Джорджа. Миграция в моделях экономического роста. Выбор миграции. Влияние миграции на урбанизацию	140
12	ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ И ЭВОЛЮЦИОННЫЕ ТЕОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	144
12.1	Институциональные аспекты экономического роста	144
12.2	Теория стадий экономического роста Ростоуна	146
12.3	Эволюционная теория экономического роста	148
12.4	Неоклассическая производственная функция	150
12.5	Теория конвергенции	157
12.6	Учет факторов экономического роста. Преимущества	

	эволюционной теории экономического роста перед неоклассической теорией экономического роста	157
13	ПОЛИТИКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	159
13.1	Подходы правительства к стимулированию экономического роста. Влияние государственного регулирования на экономический рост	159
13.2	Государственные расходы и экономический рост. Факторы, влияющие на экономический рост на макроэкономическом уровне	161
14	ПЕРИОДИЧНОСТЬ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА	172
14.1	Экономические циклы: концепции и типы	172
14.2	Длинные волны воспроизводства Н.Д. Кондратьева	175
14.3	Теории кризисов перепроизводства	181
14.4	Характеристики циклов и кризисов второй половины XX века	183
15	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА	185
15.1	Причины различий в экономическом росте между странами. Единство национального и глобального экономического роста	185
15.2	Рост населения и помощь развивающимся странам	189
15.3	Экономический рост и окружающая среда. Влияние интеграции на экономический рост	191
16	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: ФАКТОРЫ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	194
16.1	Факторы экономического роста в Узбекистане за годы независимости	194
16.2	Проблемы достижения устойчивого экономического роста в нашей стране и пути их решения	197
16.3	О Концепция социально-экономического развития Узбекистана до 2030 года.	201
	ГЛОССАРИЙ	206
	ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	218

CONTENT

	INTRODUCTION	3
1	INTRODUCTION. ECONOMIC GROWTH AND ECONOMIC DEVELOPMENT	4
1.1	Subject, object and methods of cognition of the course of economic growth. The essence of economic growth.	4
1.2	Preconditions for economic growth.	7
1.3	Reproduction and economic growth.	14
1.4	Economic growth as an economic category	15
1.5	Social prosperity and economic growth.	18
1.6	Potential and real economic growth.	19
1.7	Economic growth and changes in the structure of the economy of public institutions	21
2	ECONOMIC GROWTH RATES AND THE PROBLEM OF CONVERGENCE	24
2.1	Classification of economic growth rates	24
2.2	Smooth economic growth	24
2.3	Unclassified economic growth	28
2.4	Natural economic growth. Combined economic growth. Periodic economic growth	30
2.5	System of indicators of economic growth	34
2.6	Economic growth rates. Center and periphery of economic growth in the world economy	35
2.7	Concepts of convergence and empirical evidence of its existence	38
3	KEY FACTORS AND CONFLICTS OF ECONOMIC GROWTH	42
3.1	Affects the factors of economic growth. Demand factors. Supply factors. Distribution factors	42
3.2	Accumulation. Investments. Advantages of accumulation	51
3.3	Speed and mass of accumulation. Optimal accumulation rate	55
4	TYPES OF ECONOMIC GROWTH	58
4.1	Classification of types of economic growth	58
4.2	An approach to the analysis of economic growth in terms of needs and opportunities. Natural, guaranteed and real economic growth	64
4.3	Intensive, extensive and mixed economic growth. Types of pre-industrial, industrial, post-industrial economic growth	66
4.4	One- and multifactor models of economic growth	68

5	RELATIONSHIP OF ECONOMIC GROWTH AND NATIONAL ECONOMY	71
5.1	F. Kene's "economic tables"	71
5.2	Abstract schemes of reproduction of K. Marx	73
5.3	Intersectoral relations and inter-sectoral balance. Leontief's "cost-production" model	76
6	DEVELOPMENT OF THE THEORY OF ECONOMIC GROWTH IN THE PRECAIN PERIOD	81
6.1	Problems of economic growth in the works of the classical school. The classical model of economic equilibrium and economic growth	81
6.2	Innovative growth theory by J. Schumpeter. Introduction of the concept of "innovation". The entrepreneurial innovator is a leading driver of economic growth. Monopoly profit. Effective monopoly. Effective competition	85
6.3	J. von Neumann's theory of the main stems of economic development (Sustainable growth). Decreased profitability. "Time is an investment." Capital accumulation	87
7	THE THEORY OF ECONOMIC GROWTH BY KEYNSH AND NEOCAINS	90
7.1	Socio-economic models of economic growth. Keynesian theory of economic growth	90
7.2	Neo-Keynesianism. E. Domar's economic growth model. The problem of income growth rates required for the full use of constantly increasing capital	95
7.3	R. Harrod's economic growth model	99
7.4	E. Hansen's concept of economic growth	105
8	NEOCLASSIC MODELS OF ECONOMIC GROWTH	106
8.1	Neoclassical model of economic growth R. Solow. Purpose and description of the model R. Solow. Using the Solow model. The relationship between the Solow model and technology. Solow model and flow diagram	106
8.2	J. Mead's economic growth model. Equation of opportunities for stable dynamic equilibrium	115
8.3	Model of economic growth by A. Lewis. Redistribution of labor resources is a factor in achieving economic growth	117
8.4	E. Phelps "The Golden Rule of Accumulation"	118
9	THEORY OF ECONOMIC GROWTH: RATE OF FUNDS, RETURN OF INCOME	121
9.1	N. Caldor savings quota. Labor factor (wages), savings rate. Profit margin	121

9.2	J. Stiglitz: Economic Growth, Innovation and Income Redistribution. Distribution of functional and personal income as interpreted by L. Pasinetti	123
9.3	Kass-Koopmans-Ramsey model. Influence of the individual's decision on the formation of the rate of accumulation in the economy	125
10	TECHNICAL PROGRESS IN THE ENDOGENIC THEORY OF ECONOMIC GROWTH	131
10.1	The importance of the contribution of technological development to the model of endogenous growth. Arrow-Romer model	131
10.2	External effects. General capital reserves in the economy. Knowledge flow effect. Models R. Lucas and H. Ozawa	132
10.3	Human capital accumulation and economic growth in education. Grossman-Helpman model. Diffusion of technology. Technological advantages	133
10.4	Impact of foreign investment in technology on economic growth	135
11	ENDOGENIC THEORY OF ECONOMIC GROWTH LABOR SUPPLY AND POPULATION GROWTH	137
11.1	Choice between microeconomic analysis. Labor supply and economic growth. Labor resources: quantity and quality, impact on economic growth	137
11.2	Population growth and its impact on economic growth. Technological development rates and per capita income. Improving the quality of life of people through population growth. Thomas Malthus's Opinion	138
11.3	Ideas by Henry George. Migration in models of economic growth. Choice of migration. Impact of migration on urbanization	140
12	INSTITUTIONAL AND EVOLUTIONARY THEORY OF ECONOMIC GROWTH	144
12.1	Institutional Aspects of Economic Growth	144
12.2	Rostone's Theory of Growth Stages	146
12.3	Evolutionary Theory of Economic Growth	148
12.4	Neoclassical Production Function	150
12.5	Convergence Theory	157
12.6	Taking into account the factors of economic growth. Advantages of the evolutionary theory of economic growth over the neoclassical theory of economic growth	157
13	ECONOMIC GROWTH POLICY	159
13.1	Government approaches to stimulating economic growth.	

	Impact of government regulation on economic growth	159
13.2	Government spending and economic growth. Factors affecting economic growth at the macroeconomic level	161
14	PERIODICITY OF ECONOMIC GROWTH	172
14.1	Economic cycles: concepts and types	172
14.2	Long waves of reproduction N.D. Kondratieva	175
14.3	Theories of overproduction crises	181
14.4	Characteristics of cycles and crises in the second half of the 20th century	183
15	ECONOMIC GROWTH AND GLOBAL CHALLENGES OF HUMANITY	185
15.1	Causes of differences in economic growth between countries. Unity of national and global economic growth	185
15.2	Population growth and assistance to developing countries	189
15.3	Economic growth and the environment. Impact of integration on economic growth	191
16	ECONOMIC GROWTH IN YEARS OF INDEPENDENCE: FACTORS, PROBLEMS AND PROSPECTS	194
16.1	Factors of economic growth in Uzbekistan during the years of independence	194
16.2	Problems of achieving sustainable economic growth in our country and ways to solve them	197
16.3	O Concept of social economic development of Uzbekistan until 2030.	201
	GLOSSARY	206
	REFERENCES	218

L.S.KARIYEVA

IQTISODIY O‘SISH

O‘QUV Q O‘LLANMA

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan darslik
sifatida tavsiya etilgan

Muxarrir: Shodmonqul Salom

Tex. Muxarrir: Otabek Fayzullayev

Bosishga 2022 yil 21-yanvarda ruxsat etildi.

Bichimi 84/108 1/32. Bosma tabog‘i 14.5.

Adadi 100 dona. Bahosi shartnoma asosida

«Book Media Plus» xususiy bosmaxonasida bosildi.
Toshkent, Chilonzor tumani, Cho‘ponota ko‘chasi, 6-uy.